İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLERDE TEORİ VE ARAŞTIRMALAR

HAZİRAN 2022

EDİTÖR
DOÇ. DR. GÜLSÜN İŞSEVEROĞLU

SERÜVEN YAYINEVİ

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana
Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi
Birinci Basım / First Edition • © Haziran 2022
ISBN • 978-625-7721-86-8

© copyright
Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.
The right to publish this book belongs to Serüven Publishing.
Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing
Türkiye Adres / Turkey Address: Yalı Mahallesi İstikbal Caddesi No:6
Güzelbahçe / İZMİR
Telefon / Phone: 05437675765
web: www.seruvenyayinevi.com
e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume
Sertifika / Certificate No: 47083

İktisadi ve İdari Bilimlerde Teori ve Araştırmalar

Haziran 2022

Editör

Doç. Dr. Gülsün İŞSEVEROĞLU

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

BRİTANYA POUND OYNAKLIĞININ GARCH VE EGARCH MODELLERİYLE İNCELENMESİ

Mustafa Salim EREK.....1

Bölüm 2

KÜRESEL FİNANSAL YÖNETİŞİMİN TARİHSEL KÖKENLERİNE VE GELİŞİMİNE GENEL BİR BAKIŞ

Göktürk KALKAN 17

Bölüm 3

GALBRAITH'IN YENİ İKTİSADİ SİSTEM YORUMU

R. Hülya ÖZTÜRK 45

Bölüm 4

ÇEVRE MUHASEBESİNE İLİŞKİN 2017-2021 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE'DE ERİŞİME AÇIK DERGİLERDE YAYIMLANAN MAKALELERİN METODOLOJİK ANALİZİ

Yusuf GALİP.....63

Seçkin GÖNEN.....63

Bölüm 5

STK'LARDA GÖNÜLLÜ LİDELİK NİTELİKLERİ VE GÖNÜLLÜ İŞ TATMİNİ: İZMİR İLİNDE BİR ARAŞTIRMA

Nezih Metin ÖZMUTAF 81

Nesrin DEMİR.....81

Bölüm 6

SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER: AZERBAYCAN ÖRNEĞİ

Chingiz NEYMATOV.....99

Emrah AYHAN.....99

Bölüm 7

SAĞLIK HİZMETLERİNİN FİNANSMANI VE FİNANSMAN YÖNTEMLERİ

Hacı Hayrettin TIRAŞ 135

Bölüm 8

MENKUT KIYMETLEŞTİRME
SECURITIZATION

Cemil ŞENEL 167

Ahmet Emin YILDIZ 167

Bölüm 9

TÜRKİYE'DEKİ EN BÜYÜK 10 BANKANIN PERFORMANS ANALİZİ: PSI YÖNTEMİ

Naci YILMAZ 187

Bölüm 10

YAŞLILARA YÖNELİK SOSYAL YARDIMLARIN YOKSULLUK VE SAĞLIK ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Banu BEYAZ SİPAHİ 199

Bölüm 1

BRİTANYA POUND OYNAKLIĞININ GARCH VE EGARCH MODELLERİYLE İNCELENMESİ

Mustafa Salim EREK[1]

1 Doktor, Ticaret Uzman Yardımcısı, Ticaret Bakanlığı, mustafasalimerek@gmail.com, Orcid: 0000-0001-9681-6351

1. GİRİŞ

Birleşik Krallık, Güney Sandwich Adaları, Cebelitarık, Man Adası, Güney Georgia ve Britanya Antarktika Bölgesi'nde kullanılan para birimi İngiliz sterlini'dir. İngiliz sterlini şu an kullanımda olan en eski paradır. Diğer adıyla pound olan para, ekonomik gelişmeler neticesinde önceki kullanım sıklığını yitirmiştir ama hala uluslararası arenada en sık kullanılan dördüncü para birimidir. Amerikan doları, Japon yeni, euro ve Çin yuan'ıyla beraber IMF'in Özel Çekim Hakları rezerv parasının beş dayanak noktasından biri İngiliz sterlini'dir ("Pound Sterling (GBP)", t.y.).

Roma döneminde kullanılan "poundus" kelimesinden türeyen pound "ağırlık" anlamına gelmektedir. Paranın simgesi olan "£" ise Latince "libra" (skala/denge) kelimesinden türetilmiştir. 775 yılında 1 pound 1 gümüşe tekabül etmekteydi. Karşılık geldiği değer esas alındığında o dönemde büyük bir servete denk geldiğini vurgulamak gerekmektedir. Denk geldiği servet somutlaştırılacak olursa 1 pound ile 15 inek satın alınabildiğinden bahsedilmelidir. İşbu para biriminin değeri açısından İngiltere'nin ilk kralı olan Athelstan 928 yılında sterlin ilk ulusal para birimi olarak başlatmıştır ve Athelstan büyüyen ülkenin ihtiyaçlarını karşılamak için ülke çapında darphaneler kurmuştur.

1694 yılına gelindiğinde Fransa ile yaptığı savaşı kaybeden İngiltere, savaş masraflarını karşılayabilmek için İngiltere Bankasını kurmuştur. Özel bir banka olarak kurulan İngiliz Bankası'nın orijinal hissedarları ise Kral William ve Kraliçe Mary'dir. Bahsi geçen bankanın amacı kuruluş senedinde kamu yararı olarak ifade edilmiştir. Kuruluş amacını gerçekleştirmek adına çalışmalarına günümüzde hala devam eden İngiltere Bankası, kurulduğu dönemde 12 gün içinde 1.2 milyon Pound basılmasına imkan sağlamıştır, ayrıca bu masrafın yarısı donanma inşasında kullanılmıştır.

1711 yılında bankanın ilk büyük finansal krizi meydana gelmiştir, o yıl Güney Deniz Şirketi kurulmuş, şirketin ulusal borcu üstlenmesi ve hisselerin finansal balon haline gelmesinden dolayı ciddi bir kriz meydana gelmiştir. 1717 yılında sterlin gümüşe değil, altına bağlanmış ve değerlendirmeler bunun üzerine kurulmuştur ama altının resmi standart haline gelmesi 1800'leri bulmuştur, resmiyete geçmesinde diğer ülkelerin de altını sıklıkla kullanması etkili olmuştur. Darphane sorumlusu olarak Isaac Newton onsu 4.25 pounda bağlamış ve neredeyse 200 yıl boyunca bu sistem devam etmiştir (Gomes, 1987).

1797 yılına kadar İngiltere Bankası, banknotları altın karşılığında değiştiriyordu, o yıl Fransa'nın İngiltere'ye savaş açmasıyla beraber, panikleyen halk bankaya koşmuş ve neredeyse tüm altın rezervlerini tüketmiştir, bu gelişme üzerine altın değişimi yasaklanmıştır. Sonraki dönemde aşırı banknot basımı nedeniyle, paranın değeri düşmüş ve sahte paraların

miktarında artış yaşanmıştır, sahte paraların basımının önüne geçmek için idam cezası getirilmiştir.

1844 yılından itibaren Banka Yasasıyla beraber, İngiltere Bankası dışında ki bankaların banknot basımı yasaklanmıştır, ilgili yasak sadece diğer bankalara değil aynı zamanda kendi banknotunu basan kişi, kurum ve şirketleri de kapsamaktaydı. 1866 yılı İngiltere merkez bankacılığı tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur, ilgili tarihte Overend Gurney zamanının en önemli tahvil likidite merkezidir. 2008 yılında meydana gelen küresel krizde olduğu gibi kötü borçlar zaman içinde bu şirkette birikmiş ve bir süre sonra borçlarını ödeyemez hale gelmiştir. Overend Gurney, borçlarının ödenebilmesi için İngiltere Bankasına başvurmuş ve bankadan aldığı ret cevabı, günümüzde önemli bir kavram olan "son borç verme mercii" kavramının temellerinin atılmasını sağlamıştır (Sowebutts vd, 2016).

Birinci Dünya Savaşıyla beraber, savaşın finanse edilebilmesi için altın standardı askıya alınmıştır. Savaşla ilgili harcamaları karşılamak için basılan bonoların birçoğu halk tarafından değil, kamuoyunun moralini düşürmemek adına bankanın kendisi tarafından alınmıştır. Ülke yoğun bir borçlanma altına girmiş ve dolayısıyla pound değerini önemli ölçüde yitirmiştir, o dönemde 1 pound 4.7 dolara eşittir. Savaş bittikten sonra altın standardına Winston Churchill öncülüğünde geri dönülmüş ve 1 pound 4.86 dolara eşitlenmiştir. 1934 yılında bu sefer İngiltere'nin değil Amerika'nın kendi para birimini devalüe etmesiyle beraber pound dolar karşısında tarihindeki en yüksek seviyeye ulaşmıştır.

İkinci Dünya Savaşıyla beraber, ülke ekonomisi güncel şartlara dayanamamış ve poundun Amerikan dolarına bağlanmasına karar verilmiştir. İkinci Dünya Savaşı ile ilgili çarpıcı bir diğer nokta ise Nazi Almanya'sının bastığı sahte banknotlardır, bu noktada Almanya'nın planı İngiltere ekonomisini çökertmek olmuştu. Almanya'nın bastığı sahte paralara önlem olarak orijinal paralara mavi şerit ekleme gibi değişik önlemler alınmıştır.

1946 yılına kadar İngiltere Bankası özel bir şirketken, alınan bir kararla kamulaştırılmıştır, bu kararla beraber İngiliz hükümeti bankaya emir verebilme yetkisine sahip olmuştur. Fakat bu tarihe kadar bu yetki kullanılmamıştır (History, t.y.).

1971 yılına kadar kompleks peni ve şiling sistemine sahip olan Birleşik Krallık, o tarihten itibaren onluk sisteme geçmiş ve eski kompleks sistem geride kalmıştır.

1976 yılında yüksek işsizlik ve enflasyon Britanya'yı IMF'ten borç almaya yöneltmiştir, bu da pound'un durumunu olumsuz yönde etkilemiştir. 1979 yılına gelindiğinde, pound serbest dolaşıma bırakılmış, dolayı-

sıyla para birimi üzerindeki oynaklık artmıştır. 1990'larda pound'u Alman mark'ına bağlama fikri ortaya atılmış olsa da sonraki dönemlerde bu düşünceden vazgeçilmiştir. Sonraki dönemlerde meydana gelen değişim mekanizmasının terk edilmesi, dot.com krizi, küresel kriz ya da Birleşik Krallık'ın Avrupa Birliğini terk etmesi gibi durumlar neticesinde pound üzerinde oynaklık artmıştır (Harmon, 1997).

İngiltere Bankası, sadece İngiltere'deki banknotlardan değil aynı zamanda Galler, İskoçya ve Kuzey İrlanda'da ki banknotlardan da sorumludur. Bu durum, pound'un durumunu güçlendiren bir faktör olarak düşünülebilir. Bu sisteme aykırı olarak Birleşik Krallık hakimiyet alanında bulunan Jersey gibi bazı alanlarda İngiltere Bankası'nın söz hakkı bulunmamaktadır ("A short history of the British pound", t.y.).

Yasal anlamda İngiltere Bankası bağımsız bir banka değildir, hükümet bankaya direktif verebilir. Enflasyon oranı hükümet tarafından belirlenmektedir, güncel olarak bu oran %2'dir. Bu oranın %1 altında ya da üstünde bir değere ulaşılması İngiltere Bankasını hükümete açıklama yapmaya zorlamaktadır. Bunun yanı sıra banka, hükümete de birçok konuda yardımcı olmaktadır, örneğin parasal genişleme süreci esnasında, İngiltere Bankası yoğunlukla hükümet bono ve tahvillerini satın almaktadır (çok cüzi bir oranda özel sektör tahvilleri alındığı da olmaktadır).

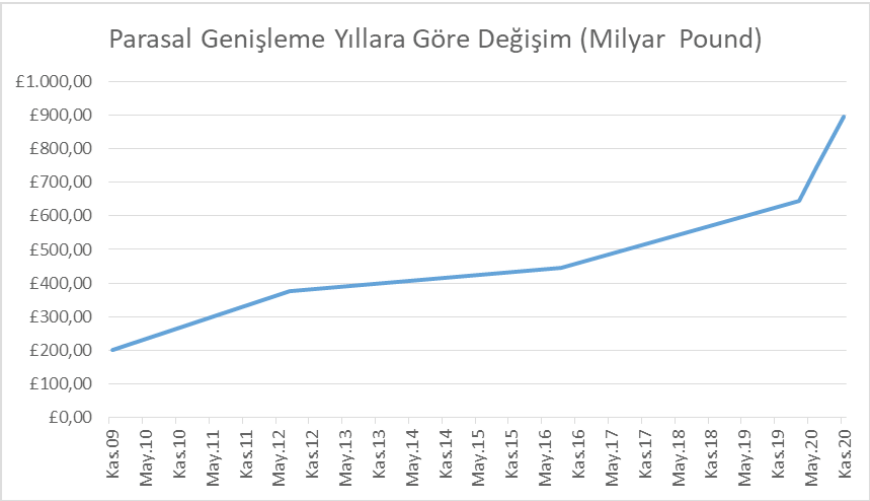

Şekil 1: *Yıllara Göre Parasal Genişleme*

Kaynak: Bank of England

Çok uzun bir geçmişe sahip olan bu paranın her geçen gün daha fazla enflasyonist baskı altında ezilmesi ve dahası dünyada her an çok çeşitli gelişmelerin olması, pound'u volatilite açısından incelemeyi gerekli kılmaktadır (Lea, 2021).

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Dyhrberg'in makalesinde, GARCH modelleri kullanılarak Bitcoin'in finansal varlık özellikleri araştırılmaktadır. İlk modelde, Bitcoin'in bir değişim aracı olarak riskten korunma özellikleri altın ve dolar ile bazı benzerlikler göstermiştir. Asimetrik GARCH modeli, Bitcoin'in risk yönetiminde yararlı olabileceğini ve piyasadan olumsuz şoklar beklentisiyle riskten kaçınan yatırımcılar için ideal olabileceğini ortaya koymuştur. Genel olarak Bitcoin'in, saf değişim aracı avantajlarından saf değer saklama avantajlarına kadar bir ölçekte altın ve Amerikan doları arasında bir varlık olarak sınıflandırılabileceğinden, finansal piyasalarda ve portföy yönetiminde bir yere sahip olduğu aktarılmaktadır (Dyhrberg, 2016).

Klaassen'in çalışmasına göre, birçok araştırmacı, oynaklık tahminleri oluşturmak için GARCH modellerini kullanmaktadır. Üç büyük ABD doları döviz paritesine ilişkin veriler kullanılarak, bu tür tahminlerin oynak dönemlerde çok yüksek olduğu gösterilmektedir. Bunun, GARCH tahminlerindeki şokların yüksek kalıcılığından kaynaklandığı iddia edilmektedir. Oynaklığın kalıcılığına ilişkin daha fazla veri elde etmek için bu çalışma, farklı oynaklık seviyelerine sahip iki rejimi birbirinden ayırarak GARCH modelini genelleştirir. Ortaya çıkan Markov rejim değiştiren GARCH modeli, örneğin çok dönemli volatilite tahminini uygun bir özyinelemeli prosedür haline getirerek mevcut varyantları geliştirir. Ampirik analiz, modelin yüksek tek rejimli GARCH tahminleriyle sorunu çözdüğünü ve önemli ölçüde daha iyi örneklem dışı oynaklık tahminleri verdiğini göstermektedir (Klassen, 2002).

Katsiampa'nın makalesinde Bitcoin fiyat verilerine adaptasyon açısından optimal koşullu değişen varyans modeli araştırılmaktadır. En iyi modelin, koşullu varyansın hem kısa hem de uzun vadeli bir bileşenini dahil etmenin önemini vurgulayan AR-CGARCH modeli olduğu bulunmuştur (Katsiampa, 2017).

Chou'nun çalışmasında, GARCH tahmin tekniği kullanılarak volatilitenin kalıcılığı ve hisse senedi piyasasında değişen risk primi konuları incelenmiştir. Göreceli riskten kaçınma endeksinin 4.5 puanlık bir tahmini alınmış ve 1962-1985 döneminde ABD'de değişen hisse senedi primlerinin varlığı teyit edilmiştir. Hisse senedi getirisi oynaklığına yönelik şokların kalıcılığı o kadar yüksektir ki, veriler durağan olmayan bir oynaklık süreci belirtimini reddedemez. Bu makalenin sonuçları, Malkiel ve Pindyck'in, 1974'te yatırım volatilitesinde öngörülemeyen artışın piyasanın düşmesine neden olduğu hipotezi ile tutarlıdır (Chou, 1988).

Ardia ve diğerlerinin çalışmasında, Markov-anahtarlı GARCH (MS-GARCH) modellerini kullanarak Bitcoin günlük getirilerinin GARCH oynaklık dinamiklerinde rejim değişikliklerinin varlığı test edilmektedir.

Ayrıca, Riske Maruz Değer'in bir gün öncesi değeri (VaR) tahmininde MSGARCH geleneksel tek rejimli GARCH spesifikasyonlarıyla karşılaştırılmaktadır. Bayes yaklaşımı, model parametrelerini tahmin etmek ve VaR tahminlerini hesaplamak için kullanılır. GARCH sürecinde rejim değişikliklerine dair güçlü kanıtlar bulunmaktadır ve MSGARCH modellerinin VaR'yi tahmin ederken tek rejim spesifikasyonlarından daha iyi performans ortaya koyduğu gösterilmektedir (Ardia, 2019).

Bu makalede, haftalık borsa oynaklığını tahmin etmek için GARCH modelinin performansı ve onun doğrusal olmayan iki modifikasyonu incelenmektedir. Modeller Kuadratik GARCH (Engle ve Ng, 1993) ve Glosten, Jagannathan ve Runkle (1992) modelleridir, bu modeller örneğin borsa endekslerinde sıklıkla gözlemlenen negatif çarpıklığı açıklamak için önerilmiştir. QGARCH modelinin, tahmin örneğinin 1987 borsa çöküşü gibi aşırı gözlemler içermediği ve GJR modelinin tahmin için tavsiye edilemeyeceği durumlarda en iyi olduğu bulunmuştur (Franses ve Dijk, 1996).

Çalışmada, GARCH oynaklıklarının parametrelerin doğrusal olmayan bir fonksiyonu olan koşulsuz varyansa bağlı olduğu ifade edilmiştir. Sonuç olarak, tahmin edilen parametrelerden daha büyük yanlılıklara sahip olabilirler. Hem parametreleri hem de oynaklıkları tahmin etmek için robust yöntemler kullanmanın Maksimum Olabilirlik prosedürlerinden daha iyi performans ortaya koyduğu gösterilmiştir (Carnero vd., 2012).

Makalede, Tel Aviv Menkul Kıymetler Borsası (TASE) endekslerinin ortalama getirisi ve koşullu varyansının kapsamlı bir ampirik analizi, çeşitli GARCH modelleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu koşullu değişen varyans modellerinin tahmin performansı, yeni asimetrik GJR ve APARCH modelleriyle karşılaştırılmıştır. Ayrıca haftanın günü etkisi, kaldıraç etkisi ve asimetrik oynaklık için test kantife edilmektedir. Sonuçlar, yağ-kuyruklu yoğunluklara sahip asimetrik GARCH modelinin, koşullu varyansı ölçmede daha başarılı olduğunu göstermektedir. Çarpık Student'ın t dağılımını kullanan EGARCH modelinin, TASE endekslerini tahmin etmede en başarılı model olduğu gösterilmektedir (Alberg vd., 2008).

Bu çalışma, dinamik koşullu korelasyon-genelleştirilmiş otoregresif koşullu değişen varyans (DCC-GARCH) modelleri için oynaklık dürtü tepki fonksiyonlarını (VIRF) tanıtmaktadır. Ek olarak, Diebold ve Yılmaz'ın bağlantılılık yaklaşımını kullanan ağ analizine ilişkin çıkarımlar (Journal of Econometrics, 2014, 182(1), 119–134) tartışılmaktadır. Bu çerçevenin başlıca avantajları, (i) zamanla değişen dinamiklerin bir yuvarlanan pencere yaklaşımının temelini oluşturmaması ve (ii) yayılma mekanizmasının zamanla değişip değişmediğini test edilmesine izin vermesidir. Döviz kuru getirileri boyunca oynaklık aktarım mekanizması üzerine

ampirik bir analiz gösterilmektedir. Sonuçlar, İsviçre frangı ve euro'nun net şok vericileri olduğunu, İngiliz sterlini ve Japon yeninin ise şokların net oynaklığı alıcıları olduğunu göstermektedir. Son olarak, bulgular, Avrupa para birimleri arasında yüksek derecede bir korelasyon olduğunu göstermektedir, bu durumun önemli portföy ve risk yönetimi etkileri mevcuttur (Gabauer, 2020).

İlgili makalede, döviz getirileri oynaklığı için GJR modelinin (Glosten ve diğerleri, 1993 Journal of Finance 48, 1779-1801) bir yarı-uzaması önerilmektedir. Makul varsayımlar altında, simülasyon sonuçları ile onaylanan modelin tahmin edicileri için asimptotik normal dağılımlar belirlenmiştir. Alman markı / ABD doları ve Alman markı / İngiliz sterlini günlük verileri incelendiğinde, Semiparametrik Volatilite Modeli, GJR modelinin yanı sıra, daha yaygın olarak kullanılan GARCH (1,1) modelinden daha iyi sonuç vermiştir (Yang, 2006).

Bu makale, büyük altı kripto para biriminin (Bitcoin, Ripple, Litecoin, Monero, Dash ve Dogecoin) dünya para birimlerine (euro, İngiliz sterlini, Kanada doları, Avustralya doları, İsviçre frangı ve Japon yeni) göre oynaklık davranışını incelemektedir. SGARCH, IGARCH (1,1), EGARCH (1,1), GJR-GARCH (1,1), APARCH (1,1), TGARCH (1,1) gibi çeşitli GARCH tipi spesifikasyonların nispi performansı ve CGARCH (1,1) ve Riske Maruz Değer ölçüsünün tahmin performansı ortaya koyulmaktadır. Örnekleme dönemi 13 Ekim 2015'ten 18 Kasım 2019'a kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bulgular, dünya para birimlerinin oynaklığını tahmin etmeyle ilgilenirken, hem örnek içi hem de örnek dışı bağlamlarda IGARCH modelinin üstünlüğü ifade edilmiştir. CGARCH alternatifinin, her iki dönemde de euro'yu neredeyse mükemmel bir şekilde modellediğine işaret edilmektedir. Gelişmiş GARCH modelleri, kripto para birimlerinin oynaklığındaki asimetrileri daha iyi tasvir etmektedir ve oynaklıklarında kalıcılık ve "yoğunlaşan" seviyeleri ortaya çıkarmaktadır. IGARCH, Monero için en iyi performans gösteren model olmuştur. Kalan kripto para birimlerine gelince, GJR-GARCH modelinin örneklem içi dönemde üstün olduğu gösterilmektedir, örneklem dışı dönemde ise CGARCH ve TGARCH modelleri üstünlüğe sahiptir (Naimy vd., 2021).

Destek vektörü regresyonu (SVR), finansal zaman serisi oynaklığının tahmininde yaygın olarak kullanılan yarı parametrik bir tahmin yöntemidir. Bu makalede, GARCH parametrelerini (SVR-GARCH) tahmin etmek için maksimum olabilirlik tahminini SVR tahmin yöntemiyle değiştirmek yerine, SVR ve GARCH modelini (GARCH-SVR) birleştirerek iki aşamalı bir oynaklık tahmin yöntemi tasarlanmaya çalışılmıştır. Yeniliklerin farklı dağılımlardaki etkisini araştırmak için sırasıyla standartlaştırılmış normal dağılıma ve standartlaştırılmış Student-t dağılımına dayalı GARCH-SVR ve GARCH-t-SVR modelleri önerilmektedir. Asimetrik

oynaklık etkilerine izin vermek için GJR-(t)-SVR modelleri de dikkate alınmaktadır. GARCH-(t)-SVR ve GJR-(t)-SVR modellerinin tahmin performansı, S&P 500 endeksinin günlük kapanış fiyatı ve İngiliz sterlini'nin ABD doları karşısındaki günlük döviz kuru kullanılarak değerlendirilir. Bir dönem ilerisi tahminleri için elde edilen ampirik sonuçlar, GARCH-(t)-SVR modellerinin ve GJR-(t)-SVR modellerinin oynaklık tahmin yeteneğini geliştirdiğini göstermektedir (Sun ve Yu, 2020).

3. MODELLERİN TANIMI

Klasik sistemde, hata terimlerinin tamamının varyansının beklenen değerinin, değişkenin tüm pozisyonlarına göre aynı olacağı düşünülür, bu duruma sabit varyans denilmektedir ve bu durum şekilde de gösterilmektedir. Az sayıda değişkenin olduğu, klasik veyahut geleneksel özelliklere sahip gruplar eş varyanslılığa daha yatkındır. Mesela, düşük segment araba grubunun fonksiyonlarını inceleyen bir analiz, yüksek segment araba grubunun fonksiyonlarını inceleyen analize göre daha yüksek homoskedastisiteye (eş varyanslılık/sabit varyanslılık) sahip olacaktır (Albayrak, 2008).

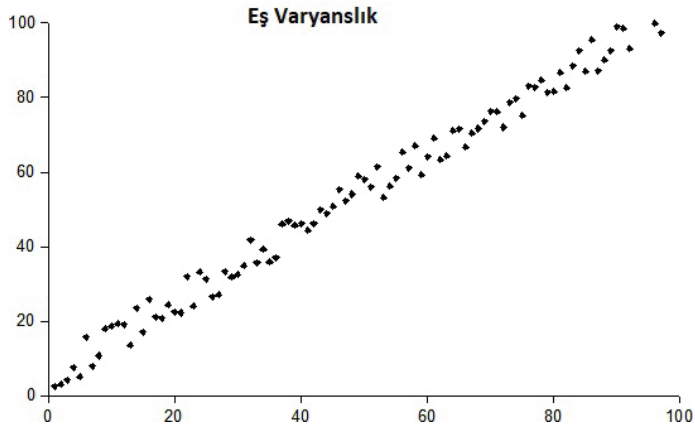

Şekil 2: *Sabit Varyanslılık*

Kaynak: Wikipedia

Öte yandan hata terimlerinin varyanslarının ayrı gözlemler için farklı olması durumu da heteroskedastisite olarak adlandırılmaktadır. Değişken sayısının çok olduğu durumlarda bu vakaya daha sık rastlanmaktadır (Demirgil, 2008).

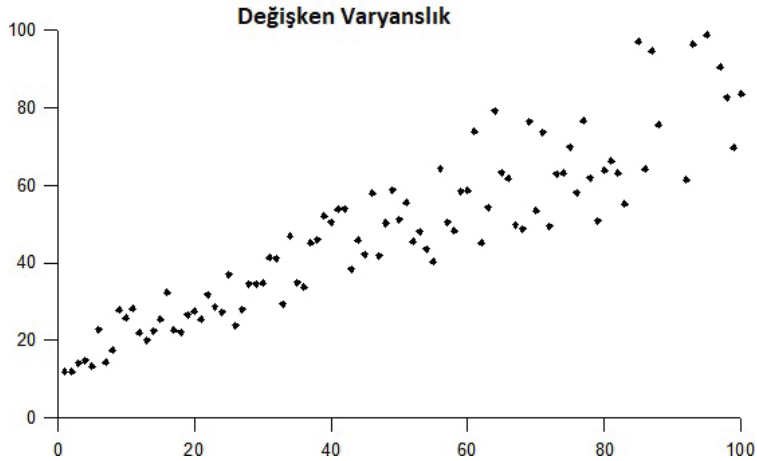

Şekil 3: *Sabit Olmayan Varyanslılık*

Kaynak: Wikipedia

En küçük kareler yönteminde, değişen varyans probleminin olmayacağı varsayılmaktadır. Özellikle dinamik sistemlerde, tüm süreçte varyansların durumu aynı olmayabilir, bu durumda sürecin tamamını incelemek için bazı özel teknikler gerekmektedir. Bu özel tekniklerin en başında ARCH (autoregressive conditional heteroskedasticity, otoregresif koşullu değişen varyans) modeli gelmektedir. ARCH modeli 1982 yılında Engels tarafından geliştirilmiştir. Bu modelin temel olarak geliştirilme amacı riskten korunmaktır, bilindiği üzere özellikle sanayi devriminden sonra dünyada ani gelişen olayların sayısı artmış ve belirsizlikten korunma ihtiyacı doğmuştur (Aktaş&Akkurt, 2006).

Z_t 'nin 0 ila 1 arasında olduğu varsayımıyla, x_t durağansa ve tüm t 'leri ayrıca pozitif değerli σ_t süreçlerini karşılıyorsa, x_t süreci bir ARCH sürecidir. ARCH modeli ekonometrik olarak ifade edilecek olursa;

$$x_t = \sigma_t z_t$$

$$\sigma_t^2 = a_0 + \sum_{i=1}^{q} a_i x_{t-i}^2$$

Burada a_0 0'dan büyüktür ve a_i 0'a ya eşittir ya da 0'dan büyüktür (i=1,2,…,q). Hata terimi 0 ortalamaya sahiptir ve hata teriminin varyansı önceki dönemlerle bağıntılıdır.

Hata teriminin varyansı ise şu şekilde gösterilmektedir (basitleştirmek amacıyla ARCH(1) modeli olarak ifade edilecektir);

$$a_{0+} a_i x_{t-i}^2$$

Hata terimleri arasında bir bağıntının söz konusu olmadığı durumlarda, eş varyanslılık söz konusudur. ARCH modelinde belli başlı zayıflıklar bulunmaktadır. Bunların başlıcaları; pozitif ve negatif şoklara benzer şekilde tepki vermesi, model katsayılarının kısıta tabii olması, zaman serilerinde ki oynaklığı olduğundan daha farklı gösterebilmektedir.

Negatif varyans sıkıntıları ya da gecikme yapısındaki sabitlik nedeniyle ARCH modeli yerine alternatif modeller araştırılmış ve Engels'in tez öğrencisi tarafından 1986 yılında GARCH modeli geliştirilmiştir. GARCH modeli daha fazla veriden faydalanır ve daha esnek bir gecikme yapısına sahiptir (Özden, 2008).

GARCH modelinde varyansların önceki dönem varyanslarına bağlı olarak dalgalanmasına izin verilir, bunun yanı sıra önceki dönem varyansları da daha da önceki dönem varyanslarına bağlıdır. Teknik gösterim şekli ise;

$$x_t = \sigma_t z_t$$

$$\sigma_t^2 = a_0 + \sum_{i=1}^{q} a_i x_{t-i}^2 + \sum_{j=1}^{p} \beta_j \sigma_{t-j}^2$$

Görüldüğü üzere ARCH modelinden tek farkı varyansların önceki döneme bağlı oluşuyla ilgilidir.

EGARCH modeli de ARCH modelinin uzantılarından biridir, 1991 yılında Nelson tarafından ortaya koyulmuştur (Emeç&Özdemir, 2014).

EGARCH modelinin geliştirilmesindeki temel mantık negatif ve pozitif şokları birbirinden ayırmaktır. EGARCH'ı (1,1) formatında ifade edilirse, gösterim şu formu almaktadır;

$$\log(\sigma_t^2) = \omega + \beta \log \sigma_{t-1}^2 + a \left|\frac{\varepsilon_{t-1}}{\sigma_{t-1}}\right| + \gamma \frac{\varepsilon_{t-1}}{\sigma_{t-1}}$$

Burada şart varyansın 0'dan büyük olması ve asimetrik etki için γ katsayısının 0'a eşit olmamasıdır (Songül, 2010).

4. VERİ SETİ VE KAYNAKLARI

Çalışma için uluslararası piyasada sıklıkla işlem gören GBPAUD, GBPCAD, GBPUD ve GBPJPY seçilmiştir. Bu kurların seçilmesinde temel faktör, İngiltere'nin ilgili kurları ekonomik ve finansal ilişkilerinde sıklıkla kullanmasıdır. Alınan veriler 2012 Ocak ve 2022 Şubat tarihleri arasını kapsamaktadır. Veri seti Investing.com'dan alınmış ve analiz için Python 3.0'da Jupyter tercih edilmiştir.

Tablo 1: *Tanımlayıcı İstatistikler*

	GBPAUD	GBPCAD	GBPUSD	GBPJPY
Adet	2633	2633	2633	2633
Ortalama	1.78	1.73	1.42	150
Standart Sapma	0.15	0.11	0.14	17.59
Minimum	1.44	1.52	1.14	117.69
25%	1.69	1.65	1.3	138.8
50%	1.8	1.71	1.38	147.25
75%	1.86	1.78	1.55	157.95
Maksimum	2.2	2.09	1.71	195.4

Tabloda görüldüğü gibi analiz edilen 4 kur için 2633 tane gözlem söz konusudur. Bu kurların ortalamaları 1.42 ile 150 arasında seyretmektedir. Standart sapmaları 0.11 ile 17.59 arasında değişmektedir. Minimumları 1.14'ten başlamakta ve 117.69'a kadar çıkmaktadır. Öteki yandan maksimumları 1.71'ten 195.4'e kadar değişmektedir. Tüm bu tanımlayıcı istatistiklerde Japon Yeni değerlerinin yüksek çıkması, paranın kendi özelliğinden kaynaklanmaktadır.

Literatürde bir görüş birliği olmadığı için durağanlık etkisi araştırılmamıştır. Volatilite analizi yapmak için farklı GARCH ve EGARCH varyansları kıyaslanacaktır.

5. BULGULAR

GARCH ve EGARCH modelleri yürütüldüğü zaman modellerin her birinde 2390 farklı gözlem yapmıştır. Maksimum Olabilirlik Methodu kullanılarak ve normal dağılım uygulanarak yürütülen testlerde, sabit ortalama yöntemi tercih edilmiştir. Volatilite testinin anlamlılık değerlerine bakıldığında GARCH (1,1) anlamlı sonuç vermiştir.

Tablo 2: *Volatilite Modeli GARCH (1,1)*

Parametre İsmi	Anlamlılık Değerleri	Olasılık Değeri	Katsayı	Standart Sapma
Omega	**	3.419e-02	0.0104	4.895e-03
Alpha [1]	*	3.172e-03	0.0996	3.374e-02
Beta [1]	*	4.051e-128	0.8703	3.614e-02

Öte yandan diğer değerler denendiğinde, modeller anlamsız hale gelmektedir. Hareketli ortalama parametresini değiştirip (1) yerine (2) tercih edildiğinde Tablo 3'te yer alan sonuçlara varırız.

Tablo 3: *Volatilite Modeli GARCH (1,2)*

Parametre İsmi	Anlamlılık Değerleri	Olasılık Değeri	Katsayı	Standart Sapma
Omega	**	3.614e-02	0.0109	5.204e-03
Alpha [1]	*	2.914e-03	0.1049	3.525e-02
Beta [1]	*	7.697e-05	0.7979	0.202
Beta [2]	-	0.728	0.0654	0.188

GARCH (1,1)'den GARCH (1,2)'ye geçildiğinde parametrelerden biri anlamsız çıkmaktadır.

Tablo 4: *Volatilite Modeli GARCH (1,3)*

Parametre İsmi	Anlamlılık Değerleri	Olasılık Değeri	Katsayı	Standart Sapma
Omega	-	0.126	0.0158	1.031e-02
Alpha [1]	**	4.278e-02	0.1526	7.534e-02
Beta [1]	**	1.642e-02	0.3436	0.143
Beta [2]	-	1.000	0.0000	0.651
Beta [3]	-	0.508	0.4562	0.689

GARCH (1,3)'te ise parametrelerin çoğu anlamsız çıkmaktadır. Hareketli ortalama parametresi yerine, otoregresif parametre değiştirildiğinde anlamlılıkla alakalı hususlarda yine olumlu yönde değişim olmamaktadır (Tablo 5).

Tablo 5: *Volatilite Modeli GARCH (2,1)*

Parametre İsmi	Anlamlılık Değerleri	Olasılık Değeri	Katsayı	Standart Sapma
Omega	***	5.196e-02	0.0104	5.335e-03
Alpha [1]	*	6.305e-03	0.0996	3.645e-02
Alpha [2]	-	1.000	0.0000	4.595e-02
Beta [1]	*	1.449e-82	0.8703	4.521e-02

GARCH modelleri dışında pozitif ve negatif şokları da birbirinden ayırt eden EGARCH modelleri de denenecektir.

Tablo 6: *Volatilite Modeli EGARCH (1,1,1)*

Parametre İsmi	Anlamlılık Değerleri	Olasılık Değeri	Katsayı	Standart Sapma
Omega	**	1.916e-02	-0.0351	1.497e-02
Alpha [1]	*	6.002e-04	0.2045	5.959e-02
Gamma [1]	-	0.846	5.9150e-03	3.047e-02
Beta [1]	*	0.000	0.9662	1.130e-02

EGARCH(1,1,1)'de anlamsız parametre vardır. Emin olmak adına değerlerde değişiklik yapıp yeniden denenmiştir.

Tablo 7: *Volatilite Modeli EGARCH (1,1,2)*

Parametre İsmi	Anlamlılık Değerleri	Olasılık Değeri	Katsayı	Standart Sapma
Omega	**	1.947e-02	-0.0350	1.498e-02
Alpha [1]	*	5.319e-04	0.2042	5.894e-02
Gamma [1]	-	0.795	0.0123	4.724e-02
Gamma [2]	-	0.846	-7.4475e-03	3.825e-02
Beta [1]	*	0.000	0.9663	1.123e-02

* , ** ve *** sırasıyla %1'lik, %5'lik ve %10'luk olasılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 7'de görüldüğü üzere EGARCH (1,1,1)'den EGARCH(1,1,2)'ye geçildiğinde parametrelerdeki anlamsızlık artmaktadır.

6. SONUÇ

Pound, dünyaya yön vermiş bir imparatorluğun parasal mahsulü olması sebebiyle, dünya ekonomik sistemi açısından büyük değer taşımaktadır. 1600'lerden İkinci Dünya Savaşına kadar olan süreçte en kritik para birimi olma özelliğini yitirmiş olsa da hala en önemli para birimlerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumundan dolayı IMF'in Özel Çekim Hakları rezerv para birimlerinden biri hala Britanya pound'udur.

Yüzlerce yıllık tarihi olan pound ve onun hamili konumundaki Bank of England, çok sayıda ilke sahip olması sebebiyle ekonomik düşünceye ve gelişmelere de ışık tutmaktadır. Britanya pound'unun tarihi incelendiğinde; kurunun çok fazla sayıda faktörden etkilenen, dünya siyasi ve ekonomik gelişmelerinin ortasında yer alan bir para birimi olduğu anlaşılmaktadır. Etkilenme durumunu devirlere ayırdığımızda, her devrin kendine has bazı özellikleri olduğu rahatlıkla görülebilmektedir. Önceki devirlerde daha ziyade kıtlık ya da savaş gibi durumlardan etkilenme durumu, günümüzde yerini daha ziyade siyasi ve finansal değişkenlere bırakmıştır.

Her ne kadar para birimlerinin ve pound'un doğasını anlamak ekonomik kararlar verirken yararlı olacaksa da özellikle günümüzde finansal piyasalarda işlem yapanların da değer atfettiği bir husus haline gelmiştir. Pound'un oynaklığını anlamak için detaylı bir ekonometrik incelemeye ihtiyaç duyulmaktadır. Oynaklığı açıklayan en iyi modeller ARCH modellerinden türetilmiş olan GARCH modelleridir.

Pek tabii araştırmacılar GARCH modelleriyle yetinmekle kalmamış, bunun üzerine yeni modeller inşa etmişlerdir. IGARCH, QGARCH, EGARCH gibi çok sayıda yeni model meydana getirilmiş, bunlar çeşitli ihtiyaçlara bağlı olarak kullanılmaktadır. Pozitif ve negatif şokları birbirinden ayırabilmesi ve finansal piyasalarda sıklıkla kullanılması sebebiyle EGARCH modeli bu çalışmada tercih edilmiştir.

Yapılan analiz neticesinde, EGARCH modellerinin GARCH modellerine bir üstünlüğü tespit edilememiş, bunun yanı sıra GARCH modelleri içerisinde de en düşük değerli parametrelerin (1,1) en anlamlı sonucu verdiği görülmüştür.

KAYNAKÇA

Pound Sterling (GBP). Ulaşıldı 17 Mart 2022, https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/finance/pound-sterling-gbp/#:~:text=History%20of%20the%20Pound%20Sterling&text=The%20pound%20coin%20first%20appeared,the%20notes%20were%20originally%20handwritten.&text=Instead%2C%20the%20U.K.%20retained%20GBP%20as%20its%20national%20currency.

A short history of the British pound. Ulaşıldı 17 Mart 2022, https://www.weforum.org/agenda/2016/06/a-short-history-of-the-british-pound/

AKTAŞ, C., & AKKURT, H. ARCH MODELLERİ VE TÜRKİYE'YE AİT OTOMOBİL ÜRETİMİ VERİLERİNİN FARKLI VARYANSLIĞININ İNCELENMESİ. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (16).

Albayrak, A. S. (2008). DEĞİŞEN VARYANS DURUMUNDA EN KÜÇÜK KARELER TEKNİĞİNİN ALTERNATİFİ AĞIRLIKLI REGRESYON ANALİZİ VE BİR UYGULAMA. Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 10(2), 111-134.

Alberg, D., Shalit, H., & Yosef, R. (2008). Estimating stock market volatility using asymmetric GARCH models. Applied Financial Economics, 18(15), 1201-1208.

Ardia, D., Bluteau, K., & Rüede, M. (2019). Regime changes in Bitcoin GARCH volatility dynamics. Finance Research Letters, 29, 266-271.

Carnero, M. A., Peña, D., & Ruiz, E. (2012). Estimating GARCH volatility in the presence of outliers. Economics Letters, 114(1), 86-90.

Chou, R. Y. (1988). Volatility persistence and stock valuations: Some empirical evidence using GARCH. Journal of applied econometrics, 279-294.

Demirgil, H. (2008). Firmaların hayatta kalma ve büyüme performanslarını belirleyen faktörler: Göller bölgesi üzerine bir araştırma.

Dyhrberg, A. H. (2016). Bitcoin, gold and the dollar–A GARCH volatility analysis. Finance Research Letters, 16, 85-92.

Franses, P. H., & Van Dijk, D. (1996). Forecasting stock market volatility using (non-linear) Garch models. Journal of forecasting, 15(3), 229-235.

Gabauer, D. (2020). Volatility impulse response analysis for DCC-GARCH models: The role of volatility transmission mechanisms. Journal of Forecasting, 39(5), 788-796.

Gomes, L. (1987). Gold, Money and Trade. In Foreign Trade and the National Economy (pp. 220-253). Palgrave Macmillan, London.

Hamdi, E. M. E. Ç., & ÖZDEMİR, M. O. (2014). Türkiye'de Döviz Kuru Oynaklığının Otoregresif Koşullu Değişen Varyans Modelleri ile İncelenmesi. Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar, (596), 85-99.

Harmon, M. (1997). The British Labour government and the 1976 IMF crisis. Springer.

History, O. History. Ulaşıldı 17 Mart 2022, https://www.bankofengland.co.uk/about/history

Katsiampa, P. (2017). Volatility estimation for Bitcoin: A comparison of GARCH models. Economics Letters, 158, 3-6.

Klaassen, F. (2002). Improving GARCH volatility forecasts with regime-switching GARCH. In Advances in Markov-switching models (pp. 223-254). Physica, Heidelberg.

Lea, R. (2021). The Bank of England: no policy changes, higher inflation assessed to be transitory. Arbuthnot Banking Group, 28.

Naimy, V., Haddad, O., Fernández-Avilés, G., & El Khoury, R. (2021). The predictive capacity of GARCH-type models in measuring the volatility of crypto and world currencies. PloS one, 16(1), e0245904.

Özden, Ü. H. (2008). İMKB bileşik 100 endeksi getiri volatilitesinin analizi.

Songül, H. (2010). Otoregresif koşullu değişen varyans modelleri: Döviz kurları üzerine uygulama. Uzmanlık Yeterlilik Tezi, TCMB Araştırma ve Para Politikası Genel Müdürlüğü, Ankara.

Sowerbutts, R., Schneebalg, M., & Hubert, F. (2016). The Demise of Overend Gurney. Bank of England Quarterly Bulletin, Q2.

Sun, H., & Yu, B. (2020). Forecasting financial returns volatility: a GARCH-SVR model. Computational Economics, 55(2), 451-471.

Yang, L. (2006). A semiparametric GARCH model for foreign exchange volatility. Journal of Econometrics, 130(2), 365-384.

Bölüm 2

KÜRESEL FİNANSAL YÖNETİŞİMİN TARİHSEL KÖKENLERİNE VE GELİŞİMİNE GENEL BİR BAKIŞ

Göktürk KALKAN[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi İslahiye İİBF İşletme Bölümü, gkalkan63@hotmail.com, Orcid: 0000-0003-3631-8179

1.GİRİŞ

Küreselleşmenin özellikle de finansal boyutunda Dünya'da yaratmış olduğu finansal bütünleşme ile ülkeler arası ilişkilerin boyutu da değişmiştir. Artık ekonomik yönden daha güçlü olan, finansı kontrol eden ülkeler, 1870'lerden itibaren küreselleşmenin yoğunlaşmasıyla ile birlikte Dünya'da paranın, finansın nasıl dolaşacağına, nerelere gideceği konusunda ana karar vericiler olmuşlardır.

Finansal sistemin başlıca görevi; finansın en etkin bir şekilde ihtiyaç duyulan yerlere tahsisinin yapılmasıdır. Ancak, özellikle 2000'li yıllardan itibaren iletişimde, bilgi teknolojilerinde çok hızlı ve köklü gelişimler olmasıyla, finansın küresel düzeyde çok daha hızlı ve büyük tutarlarda dolaşmasının önü açılmış, finansa erişim kolaylaşmıştır. Burada önemli olan nokta; finansa kolay erişmekle beraber, finansa hangi kesimlerin erişebildiğidir. Finansa gerçekten ihtiyaç duyan birimlerden ziyade, spekülasyon yapma amacıyla erişebilen sermaye sahibi kesimler, finansal sistemin etkinliğini engellemişler ve engellemeye devam etmektedirler. Ayrıca, varlıkların finansal anlamda yapılandırılmaları ile yeni türev ürünlerin ortaya çıkması, para üzerinden para kazanma isteğini daha da arttırarak ve finansın toplumun ve çevrenin yararına hizmet etmesi engellenerek belirli kişiler, kurumlar ve ülkelerde toplanmasına yol açmıştır. Bu durumda dünya genelinde gelir dağılımındaki eşitsizlik giderek artmıştır.

Finansın daha etkin bir şekilde finans açısından dezavantajlı kesimlere tahsis edilebilmesi için, küresel finans sistemini oluşturan G20, G7 gibi uluslar arası forumlar, Uluslar arası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası gibi uluslar arası ekonomik kurumlar, uluslar arası ödemeler bankası gibi finansal kurumlar, çok taraflı kalkınma bankaları, diğer bölgesel finansal kurumlar gibi aktörlerin yönetişimi ön plana çıkmaktadır. Hem küresel finans sisteminin yönetişimi hem de küresel finans sistemini oluşturan kurumların yönetişimi, gelişmekte ve gelişmemiş ülkelerin gelişmiş ülkelere karşı haklarını koruyan, seslerini artıran böylece adil bir küresel finans düzeninin oluşturulmasını amaçlayan bir yapı kurmaktır.

Bu çalışmada finansın küreselleşmesi seyrinin küresel finans düzenini nasıl oluşturduğu ve bu düzeni oluşturan dönemlerin ne gibi özelliklere sahip olduğu, krizlerle birlikte küresel finans mimarisinin küresel finansal yönetişime nasıl evrildiği G20, IMF ve Dünya Bankası gibi çok etkin konumları olan kurumlar yönünden tarihsel olarak ele alınacaktır.

2. FİNANSAL KÜRESELLEŞME

Son beş yüz yılda insanlığın yeni kıtaları keşfetmesiyle seyahatte, göçte, savaşlarda ve ekonomik olarak malların değiş tokuşunda bir patlama meydana gelmiş ve bu durumun insan topluluklarının yaşam biçim

ve yapıları üzerinde büyük tesiri olmuştur. Böylece, insanların, malların, bilginin ve mikropların kolay bir şekilde bölgesel ve küresel olarak dolaşabildiği yeni bir dönem ortaya çıkmış oldu. Ticaret, yatırım ve kültür akışları arttıkça, imparatorluklar, sömürge ve büyük şirketler gibi iktidar ve kontrol mekanizmaları ve örgütlerin kendi avantajlarına, küresel olarak dünyadan faydalanacak imkânlar ortaya çıkmış ve yeni ulaşım ve iletişim sistemleri ortaya çıktıkça bunların daha hızlı gerçekleşmesi mümkün olmuştur. Bu gelişmelere dayanarak, sosyal ilişkiler ve işlemlerin mekânsal organizasyonunda bir dönüşümü mümkün kılan yeni ekonomik, politik ve kültürel altyapı ve organizasyonlar gelişti. Kısacası, "keşif çağından" yeni binyılın sonuna kadar, halklar ve topluluklar arasındaki ilişkileri ve bağlantıları değiştiren bu değişim süreçleri, "küreselleşme" teriminin kapsamına girmiştir (Held, 2004:1-2). Küreselleşme kavramının kökenleri, Saint-Simon, Karl Marx, MacKinder gibi on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın başlarındaki entelektüellerin çalışmalarında yatmaktadır. Ancak 'küreselleşme' terimi aslında 1960'lara ve 1970'lerin başına kadar kullanılmadı. Basitçe ifade etmek gerekirse, küreselleşme, bölgeler arası akışların ve sosyal etkileşim modellerinin genişleyen ölçeğini, artan büyüklüğünü, hızlanmasını ve derinleştirilmesini ifade eder. İnsan toplulukları ölçeğinde, uzak toplulukları birbirine bağlayan ve dünyanın başlıca bölgeleri ve kıtaları arasındaki güç ilişkilerinin erişimini genişleten bir değişim ya da dönüşüm anlamına gelir (Held & McGrew, 2003:5).

Ulusal ekonomilerin küreselleşmesi de gerçek ekonomik faaliyet olarak önemli ölçüde ilerlemiştir - üretim, tüketim ve fiziksel yatırım farklı ülkeler veya bölgeler üzerinde dağılmıştır. Bugün, otomobilin bileşenleri bir ülkede üretilebilir ve başka bir ülkede monte edilebilir ve nihai ürün dünyadaki tüketicilere satılabilir. Her biri mallarını ve hizmetlerini dünyaya yayılmış ağlar aracılığıyla üreten ve dağıtan yeni çok uluslu şirketler yaratılırken, kurulan çokuluslu şirketler yabancı şirketlerle birleşerek veya şirket satın alarak uluslararası alanda genişlemiştir. Birçok ülke uluslararası ticaretteki engelleri azaltmış ve mal ve hizmetlerde sınır ötesi akışlar önemli ölçüde artmıştır. Uluslar arası ticaretin önündeki engellerin kaldırılması ve ticaretin artması finansa olan ihtiyacı da arttırmış, finans da küresel olarak ekonomik sistem içinde dolaşıma daha fazla girer olmuştur.

Finansı tanımlamak için "Kredi" terimi kullanılabilir. Çünkü finansın kilit sorusu krediye erişim sağlamaktır. Burada kredi, insanların, firmaların ve hükümetlerin başkalarının takdirine bağlı olarak ve başkaları tarafından belirlenen bir maliyetle erişebildiği bir kaynaktır. Maddi bir kaynak olarak, kredi çeşitli şekillerde bulunabilir: nakit, banka bakiyeleri, kredi limitleri ve vergi veya gelecekteki ödeme vaatlerinin alımını zorlamak gibi zorunlu haklardır (Germain, 1997:17). Finans, belirsizlik koşulları altında para tahsisini içeren karar alma süreçlerine ekonomik ilkelerin

uygulanmasıdır. Yatırımcılar amaçlarına ulaşmak için fonlarını finansal varlıklar arasında tahsis ederler. Finans, bu fonların nasıl elde edilmesi ve daha sonra nasıl yatırılması gerektiğine ilişkin kararlar vermek için bir çerçeve sunar. Yatırım yapmak için fonu olan kuruluşlardan yatırım yapmak için fona ihtiyaç duyan kuruluşlara fonların aktarıldığı platformu sağlayan finansal sistemdir (Drake & Fabozzi, 2010). Finans; para, kredi, yatırımlar ve bankacılık gibi referanslarla da tanımlanabilir. Bir ödemenin karşılığında tasarrufların bir kuruluştan diğerine belirli bir süre aktarılması işlemidir. Finans, hem kamu sektörünü hem de özel sektör kuruluşlarını içerebilir. Kamu sektörü finansmanı, bir devletin ihtiyaç duyduğu fonların vatandaşlardan zaman içinde bir ödeme akışı yapmaya söz veren devlet menkul kıymet-sözleşmelerini satın almalarını isteyerek toplanmasını içerebilir. Ayrıca Uluslar arası Para Fonu (IMF) gibi bir kamu sektörü uluslararası kuruluşunun ulusal bir hükümete borç vermesini de içerebilir. Çeşitli özel sektör finansmanı veya finansal araçlar vardır, ancak bunlar üç ana türe ayrılır: krediler, menkul kıymetler ve sigorta. Krediler, genellikle bir banka olan bir kurumun tasarruf toplama ve bunları faiz karşılığında borçluların kullanımına sunma sorumluluğunu üstlendiği bir süreçtir. Menkul kıymetler ise sahibine alacaklılık veya ortaklık hakkı sağlar, örneğin bir yatırımcı tarafından borç almak isteyen bir firma veya hükümet tarafından ihraç edilen bir menkul kıymetin doğrudan alımını içerir. Sigorta, bir riski kapsayan bir sözleşmenin satılmasını içerir ve bir finans biçimidir. Çünkü tasarrufun sigortalı bir nesnenin zarar görmesi durumu gibi belirli koşullara bağlı olarak gelecekteki bir ödeme karşılığında bir sigorta şirketine devredilmesini içerir (Porter, 2005).

Küresel finans, her türlü sınır ötesi portföy tipi işlemlerin borçlanması ve ödünç verilmesi, para birimlerinin veya diğer mali hak taleplerinin ticaretini ve ticari bankacılık veya diğer finansal hizmetlerin sağlanmasını kapsamaktadır. Aynı zamanda, üretici işletmelerin önemli kontrolünü içeren doğrudan yabancı yatırım işlemleriyle ilişkili sermaye akımlarını da içerir. Finansal küreselleşme, savaş sonrası dönemde hem inovasyon hem de deregülasyon ile ilişkili ulusal pazarların geniş entegrasyonunu ifade eder ve ulusal sınırlar arasında artan sermaye hareketleriyle kendini gösterir. Küreselleşmeyle birlikte, yurtiçi ve yurtdışı piyasalar arasındaki birbirine olan bağımlılık artmıştır. Finanstaki eğilim, küresel birbirine bağımlılığın her zamankinden daha yüksek seviyelerine doğru olmuştur. Finansal küreselleşme devletleri belirgin bir şekilde savunmaya geçirerek çağdaş egemen devletin otoritesinin aşındırarak, dünya ekonomisinde coğrafyanın anlamını geri döndürülemez şekilde değiştirmiş olabilir. Anka kuşu yükseldi (Cohen, 1996:269).

Küresel finans sistemi, mal ve hizmetlerin ticaretini kolaylaştırmak için oluşturulmuş bir yapıdır. Mal ve hizmet sınır ötesi ticareti arttıkça,

bunları finanse etme ihtiyacı önemli ölçüde artmıştır. Sınır ötesi finansmandaki genişleme, finanse ettiği ticarete göre çok daha fazla olmuştur. Bu finansmanın büyük kısmı büyük oranda spekülatif olan yatırım portföylerini desteklemektedir. Ancak onlar bile mal ve hizmetlerin etkin uluslararası hareketi için destek sistemlerinin bir parçasıdır (Greenspan, 1997). Dış ticaretin gelişmesiyle dış finansman talebinin artması, ülkedeki yatırımcıların doğrudan yabancı yatırımlar şeklinde yurtdışındaki kârlı şirketlere finans aktarması şeklindeki yabancı sermaye girişlerinin önündeki engellerin kaldırılması durumunu ortaya çıkarmış ve özellikle çokuluslu şirketlerin artan faaliyetleriyle birlikte ülkeler arasında ekonomik büyüme oranlarının yakınsamasını sağlamada önemli bir güç olmuştur. Doğrudan yabancı yatırımlar, devletin para biriminin fiyatının belirlenmesine müdahalesiyle ihracat ve ithalatın arasında oluşabilecek bir dengesizliğin giderilmesinde büyük rol oynarlar. Küresel sistem, bir ülkedeki yatırımdan fazla tasarrufun başka bir ülkede uygun bir çıkış yeri bulma sürecini geliştirmektedir. Kısacası, kıt sermayenin dünya çapında tahsisini geliştirirler ve bu süreçte risk dağılımı ve riskten korunma fırsatlarında büyük bir artışa neden olurlar. Finansal varlıklardaki uluslararası ticaret ve uluslararası sermaye piyasalarının operasyonları da, küresel ekonominin bir kısmındaki tasarrufların başka bir kısma yatırıma aracılık edilmesinde, finansal piyasaların ulusal sınırlar içindeki farklı bölgelerde faaliyet göstermesi gibi önemli bir rol oynamaktadır. Faiz ve kur oynaklığının yüksek olduğu günümüz dünyasında, ülkeler arasında meydana gelen finansal varlıklarda aktif ticaret, yatırımcıların yabancı portföylerde bulunan kur ve faiz oranı riskine karşı korunabileceği türev varlıklara olan talebi artırmış ve bu talep, uluslararası sermaye piyasalarında faiz ve kur swaplarında büyük bir artışa neden olmuştur. 2000'li yıllardan itibaren türev ticaretteki büyüme uluslararası finansal işlemlerin en güçlü bileşenlerinden biriydi ve küresel finansal sistemde önemli bir istikrarsızlık kaynağı haline gelmiştir (Elson, 2011).

Bilgi ve bilgisayar teknolojilerindeki ilerlemelerin sonucu olarak, sınır ötesi finansal akışlarda ve ülkeler içinde çarpıcı bir genişleme ortaya çıkmıştır. Teknolojiye dayalı bu gelişmelerin piyasaların genişliğini ve derinliğini genişletmesi, devletlerin giderek artan bir şekilde yurtiçi kredi ve finansal piyasaları serbestleştirmelerine yol açmıştır. İletişim ve bilgi teknolojilerindeki değişiklikler ve bunların mümkün kıldığı yeni araçlar ve risk yönetim teknikleri, piyasa katılımcılarının ve ülke yetkililerinin finansal riski ölçmek, izlemek ve yönetmek için ihtiyaç duydukları bilgileri toplamasını ve işlemesini kolaylaştırmıştır. İletişim ve bilgi teknolojisindeki kazanımlardan yararlanmak için karmaşık finansal araçlar - türev araçlar geliştirilmiş, yeni teknolojiler ve finansal araçlar ve teknikler, ulusal sınırlar içinde ve ötesinde, piyasalar ve piyasa katılımcıları arasındaki

karşılıklı bağımlılıkları güçlendirmiştir. Bu karşılıklı bağımlılık özellikle gelişmekte olan ülkelerin, aşırı değerlenmiş döviz kurları, artan cari işlemler açığı ve varlık değerlerindeki keskin artışlarla karşı karşıya kalmalarına ve bu ülkeleri finansal yönden savunmasız bir hale gelmelerine sebep olmuştur (Greenspan, 1997).

Son kırk yılda, dünyadaki finansal piyasalar giderek birbiriyle bağlantılı hale geldi. Finansal küreselleşme, ulusal ekonomilere, yatırımcılara ve tasarruf sahiplerine önemli faydalar sağlamış ancak piyasaların yapısını değiştirerek piyasa katılımcıları ve politika yapıcılar için yeni riskler ve zorluklar yaratmıştır. Ulusal ve uluslararası sermaye piyasalarının yapısında önemli değişikliklere yol açmıştır. Özellikle büyük ülkelerdeki bankaların finansal aracılık rolleri banka kredileri ve mevduatlardan ziyade takas edilebilir menkul kıymetlere doğru kaymış ve finansal risklerini bilançolarından menkul kıymet piyasalarına aktararak, faiz oranı swapları (takasları) ve diğer türev işlemlerine girer olmuşlardır. Ayrıca bankalar, yatırım bankacılığı, varlık yönetimi ve hatta sigorta gibi faaliyet alanlarına da girerek gelir kaynaklarını ve işlerini çeşitlendirmişlerdir. Bunun yanında, şirketler ve hükümetler de faaliyetlerini finanse etmek için ulusal ve uluslararası sermaye piyasalarına daha fazla güvenmeye başlamışlardır. Ulusal finansal piyasalar giderek tek bir küresel finansal sisteme entegre olmuştur. Büyük finans merkezleri artık dünyanın dört bir yanındaki borçlulara ve yatırımcılara ve çeşitli aşamalarda borçlulara hizmet vermektedir. Çok uluslu şirketler faaliyetlerini finanse etmek ve sınır ötesi birleşme ve devralmalara fon sağlamak için bir dizi ulusal ve uluslararası sermaye piyasasına başvurabilirken, finansal aracılar büyük uluslararası finans merkezlerindeki pazarlara ve sermaye havuzlarına erişerek fonları artırabilir ve riskleri daha esnek bir şekilde yönetebilir hale gelmişlerdir (Hausler, 2002).

Ülkeler arasındaki serbest finansal akışı tek başına finansal küreselleşme anlamına gelmez. Finansal küreselleşme sürecini tamamlamak için, merkezi koordinasyon rolünü oynayabilecek küresel bir kurumun geliştirilmesi gerekmektedir. Altına ve herhangi bir ulusal para birimine bağlı olmayan tek bir para biriminin geliştirilmesi gerekir. Küresel olarak tek bir para biriminin ortaya çıkarılması, küresel finans piyasalarının tek tip kredi standardı gereksinimleri geliştirmesini sağlayacaktır. Tek tip şartların yokluğunda, bu süreç periyodik mali krizler getirecek ve küreselleşme kelimesinin gerçek anlamını doğrudan ihlal edecek ve servetin eşitsiz dağılımını daha da kötüleştirecektir (Arestis ve Basu, 2003:187).

3. KÜRESEL FİNANS DÜZENİ

Küresel finans düzeni; uluslararası altın standardı (1870–1913), savaşlar arası dönem (1919–39), Bretton Woods sistemi (1945-73) ve Bretton

Woods sonrası sistemi (1973 – bugün) olmak üzere dört döneme ayrılabilir. Finansal küreselleşme 1980'lerden bu yana pek çok yeni şekil almasına rağmen, bu yeni bir olgu değildir. Uluslararası bankacılık Orta Çağ'a kadar uzanabilir, ancak uluslararası altın standardı döneminde (1870–1914) büyük ölçüde finansal küreselleşme gerçekleşmeye başlamıştır (Elson, 2011).

3.1. Uluslararası Altın Standardı Dönemi (1870–1913):

Altın standardı esas olarak, katılımcı ülkelerin, kendi para birimlerinin fiyatlarını belirli bir altın miktarı olarak belirleme taahhüdüdür (Bordo, 1981:2) Ülkeler, bu fiyattan bir kimseye altın alıp satmaya istekli olarak bu sabit fiyatları korumuşlardır. Ülkelerin para birimlerini altına bağlamalarının; Altının dayanıklı, kolayca tanınabilir, depolanabilir, taşınabilir, bölünebilir ve kolayca standartlaştırılabilir olma gibi kendine has özellikleri olmasından dolayıdır. Bu fiziksel özellikler nedeniyle, insanlık tarihi boyunca en eski para biçimlerinden biri olarak ortaya çıkmıştır. Daha da önemlisi, altın bir emtia parası olduğu için pazarın çalışması yoluyla uzun vadeli fiyat istikrarına doğru bir eğilim sağlar.

Klasik altın standardı, ülkelerin çoğunun bimetalizmden, gümüş monometalizmden ve kâğıttan altına para birimlerinin temeli olarak geçişini takiben 1880'de gerçek bir uluslararası standart olarak ortaya çıktı (Bordo ve Kydland, 1996). Uluslararası bir standart olarak temel kural, altın dönüştürülebilirliğinin belli bir eşitlikten sağlanmasıydı. Sabit bir altın fiyatının yandaşları tarafından korunması da sabit döviz kurları sağlamıştır. Yerel para biriminin altın cinsinden sabit fiyatı uluslararası para sistemine nominal bir çapa sağlamıştır. Uluslar arası altın standardının bir kural olarak ortaya çıkmasını sağlayan bazı mekanizmalar arasında uluslararası sermaye piyasalarına erişimin iyileştirilmesi; oyun kurallarının işleyişi; Birleşik Krallık'ın hegemonik gücü ve merkez bankası işbirliği olmuş olabilir (Bordo ve Schwartz, 1986:16). Uluslararası altın standardına verilen destek, temel ülkelerin (Fransa, Almanya, Birleşik Krallık ve Birleşik Devletler) uluslararası sermaye piyasalarına daha iyi erişim sağladığı için büyük olasılıkla artmıştır. Ülkeler, altın konvertibilitesinin hükümetlere borç veren kreditörler için bir işaret olacağına inanmışlardır. Para otoritelerinin, dış dengedeki bir değişikliğe uyumu hızlandırmak için faiz oranını değiştirmesi vasıtasıyla 'oyunun kurallarının işletilmesi, uluslararası altın standardı kuralı altında yürütülen taahhüt mekanizmasının önemli bir parçası olabilir. "Kurallar" takip edildiği ve düzenleme kolaylaştırıldığı ölçüde, dönüştürülebilirlik taahhüdü güçlendirildi.

Uluslararası altın standart kuralı için ek bir uygulama mekanizması, en önemli altın standart ülke olan İngiltere'nin hegemonik gücü olabilir (Eichengreen, 1987). Çünkü Londra, dünyanın önde gelen altın, emtia ve

sermaye piyasalarının merkeziydi ve sterlin cinsinden varlıklar nedeniyle ve birçok ülke sterlini uluslararası rezerv para birimi (altın yerine) olarak kullanıyordu. İngiltere Merkez Bankası, faiz oranlarını manipüle ederek, ihtiyaç duyduğu altınları çekebiliyor ve ayrıca diğer merkez bankalarının iskonto oranlarını buna göre ayarlayabiliyordu. Böylece, İngiltere Merkez Bankasının diğer altın standart ülkelerinin para arzı ve fiyat seviyeleri üzerinde güçlü bir etkisi vardı. Altın standardının lideri olarak İngiltere, yabancı paraya çevrilmiş sterlin bakiyelerinde kazanılan senyoraj, altın standarttaki merkezi konumunun oluşturduğu finansal kurumlara getiriler ve savaş zamanında uluslararası sermaye piyasalarına erişim gibi faydalar sağlamıştır. Uluslar arası altın standardının bir kural olarak ortaya çıkmasını sağlayan mekanizmalardan biri olan merkez bankalarının işbirliği açısından bakıldığında, 1890 ve 1907 gibi finansal krizler sırasında Banque de France, diğer merkez bankaları ve İngiltere Merkez Bankası arasında düzenlenen kredi limitleri, altın standardının sağlam bir şekilde yürütülmesinde önemli mekanizmalardan biri olmuş olabilir.

Altın standardının en parlak dönemi olarak bilinen 1880'den 1914'e kadar olan dönem, dünya ekonomik tarihinde hızlı ekonomik büyüme, siyasi sınırlar boyunca serbest sermaye akışıyla karakterize edildiği dikkate değer bir dönemdi (Bordo, 1981). Bu dönemde uzun dönemli fiyat seviyesi istikrarı ve öngörülebilirliği, istikrarlı ve düşük uzun dönemli faiz oranları, istikrarlı döviz kurları gibi faydaları sağlanmış (McKinnon, 1988) ve dolayısıyla Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinden gelişmekte olan ülkelere büyük bir sermaye akışı sağlanmıştır (Bordo ve Schwartz, 1986).

Altın standardının seçimi, serbest ticarette İngiltere'nin temel direği olduğu dünya çapında liberal ticaret sistemine bağlılık açısından ve dolayısıyla bir anlamda liberal orta sınıf anayasal ve yasal düzenin bir garantisi olarak görülüyordu (Milward, 2005). Uluslararası ekonomik entegrasyondaki büyük artışın yaşandığı bu dönemde, dünya ticaret hacmi eşi benzeri görülmemiş bir hızla büyüdü. 1881'den 1913'e kadar her on yılda kişi başına ticaret ortalama yüzde 34 büyümüştür (Estevadeordal & Taylor, 2003).

3.2. Savaşlar arası Dönem (1919–39):

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, ABD, İngiltere, Fransa, Almanya ve diğer birçok ulus, savaş sırasında vergileri artırmış, savaşın muazzam bütçeleri için finansmanlarının çoğunu yeni hükümet borcu ve para arzını artırarak karşılamışlardır. Ekonomik hayatı etkileyen en sıkıntılı unsurların başında tazminat talebi geliyordu. Avrupalı Müttefik galipleri, I. Dünya Savaşı sonrası tazminatların, özellikle Belçika ve Fransa'nın savaştan ciddi şekilde zarar gören ülkeleri olmak üzere hükümet bütçe boşluklarını kapsayacağını tahmin ettiler. Bu tazminat talepleri de özellikle savaşın

kaybedenlerinden olan Almanya açısından kendi ekonomisi için istikrarlı bir mali ortam yaratmasına engel olan bir durumdu. Finansal açıdan böyle yıkıcı bir ortamın olduğu bu dönemde birkaç muhalif ses olmasına rağmen, Avrupa ve başka yerlerdeki hükümetlerin ve merkez bankalarının baskın görüşü, Birinci Dünya Savaşı öncesi altın standardına geri dönüşü üzerine idi. Ancak uluslar arası altın standardını tesisi etmek için 1920'de Brüksel'de ve 1922'de Cenova'da düzenlenen Avrupa'nın savaş sonrası gelişen mali bozukluklarına çözüm bulmak için toplanan konferanslar, katılımcı ülkelerin bu hedefi gerçekleştirmek için birlikte hareket etmelerine neden olmadı (Bordo ve Edelstein, 1999).

I.Dünya Savaşı'ndan önce, en gelişmiş ülkelerin dünya finans sistemini ve akışları nasıl düzenleyecekleri konusunda ortak bir vizyon paylaşmaları konusundaki fikir birlikleri, 1918'de ekonomik ve politik travma karşısında ortadan kayboldu. I.Dünya Savaşı sadece can ve mallara değil, aynı zamanda küresel ekonominin içinde oluşmuş olan küresel rekabete izin veren finansal fikir birlikteliğine de zarar verdi. Savaşın öyle yıkıcı etkileri oldu ki, politikacılar ağır siyasi ve finansal bir dizi sorunla karşı karşıya kaldılar. I.Dünya Savaşı, Avrupa hâkimiyeti ve ekonomik hayatını altüst etti. Çoğu ülke durgunluklara, yüksek enflasyon dönemlerine veya her ikisine birden düştü (Kobrak, 2016:116).

İki savaş arası para sistemi, gerçek bir altın standardı değil, tanım gereği onu daha kırılgan hale getiren bir altın değişim standardıydı. Büyük ölçüde, I922'den sonra restore edilmiş uluslararası altın standardının (veya daha düzgün bir şekilde yeni bir altın değişim standardının) işleyişinin dünya ekonomilerini Fransa ve ABD'nin kısıtlayıcı para politikalarından kaynaklanan deflasyonist şoklara karşı savunmasız bırakan bir bağlantı modeli oluşturduğu, yaygın olarak kabul gören çağdaş görüşün modern bir ifadesidir. Fransa ve Amerika'nın bu politikalarından dolayı, uluslar arası finansal sistemin etkili bir şekilde çalışmasına sekte vurmuştur (James, 1992). Birinci Dünya savaşı sonrası dönemde ABD'nin sadece net bir alacaklı ülkesi olarak değil, yeni uluslararası sermaye akışlarının ana kaynağı olarak ortaya çıkması, Almanya'nın sermayenin önde gelen ithalatçısı olması ve İngiltere'nin tasarruf oranlarında belirgin bir düşüş yaşaması küresel yabancı yatırımların azalmasına yol açmıştır. Savaşın vermiş olduğu büyük yıkımların telafisini sağlamak için 1920'lerde sanayileşmiş ülkeler arasındaki sermaye akımları ve savaşın yeniden inşasına yönelik krediler ikinci planda kaldılar ve savaş tazminatlar ve bankalar arası krediler sistemin sağlıklı işlemesini engellemişlerdir. Sonra bu dönemin tam ortasında altın standardının ölümü olan Büyük Buhranın patlak vermesiyle Dünya ticaretinin seviyesi 1929'dan sonra hızla düştü ve karşılıklı bağımlılık ülkeler arasında ters sonuçlar doğurdu. 1929'dan önce ekonomik olarak önemli ülkeler sermaye kontrollerine başlamalarına rağmen, özellikle 1931 finansal krizinden son-

ra sermaye kontrollerinin kapsamlı ve kalıcı kullanımının artışı, finansal ilişkilerde liberal geleneğin kırılmasına yol açmıştır (Helleiner, 1996). 1914 sonrası uluslararası sermaye piyasasındaki başarısızlık, 1914 öncesi başarının tam tersiydi (Fishlow, 1985).

3.3. Bretton Woods Sistemi (1945-73):

Birleşmiş Milletler Para ve Mali Konferansı, 44 ülkeden 730 delegenin katılımıyla 1–22 Temmuz 1944 tarihleri arasında New Hampshire, Bretton Woods'da yapıldı. Konferans, savaş sonrası dünya ekonomisinde küresel finans yönetimi için temel kuralları ve düzenlemeleri ortaya koydu. Konferans, IMF, Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'nın (Dünya Bankası) ve daha sonra Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşmaları (GATT) haline gelecek olan Uluslararası Ticaret Örgütünün yolunu açtı (Scott-Smith & Rofe, 2017). Yapısal uyum programları aracılığıyla Dünya Bankası ve IMF, Güney ülkelerine sınırlarını açma ve ekonomilerini kendi kendine yeterlilikten ihracat üretimine değiştirme konusunda baskı yaptı. GATT aracılığıyla müzakere edilen ticaret anlaşmaları bu eylemleri pekiştirdi ve hem Kuzey hem de Güney'deki ekonomileri giderek artan bir şekilde mal ve para ithalatına açtı (Korten, 1996).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, savaştan barışa geçiş süresi beklenenden çok daha uzun sürmüş, büyük sanayi ülkelerinin para birimlerini cari hesap işlemleri için dönüştürülebilir hale getirdiği tam operasyona ulaşmaları yani tam konvertibiliteleri 1958'in sonuna kadar gerçekleştirilememiştir. Bu da, Bretton Woods mimarlarının savaş sonrası öngördükleri uluslar arası para sisteminden çok farklı bir ortamdı. 1958'e kadar olan bu kısıtlamalara rağmen, 1950'de Avrupa Ödemeler Birliğinin (EPU) faaliyete geçmesiyle, tam konvertibilite yolunda kilit bir adım atıldı. Böylece, ikili ticaret Avrupa'da gelişti ve Batı Avrupa ülkeleri arasındaki bağımlılıklar artmaya başlamıştır. 1950'lerin geri kalanında EPU, Avrupa içi ticareti kolaylaştırmış ve cari hesap kısıtlamalarının kademeli olarak serbestleştirilmesine temel oluştururken kayda değer ölçüde etkili olduğunu kanıtlamıştır (Terborgh, 2003:16).

EPU ile beraber büyük sanayi ülkelerinin 1958'de tam konvertibiliteye geçene kadar etkili olan gelişmelerden biri de, Marshall planıdır. Bu plan, 1948-1952 yılları arasında Batı Avrupa'ya yaklaşık 13 milyar dolar yardım (hibe ve kredi) sağlayarak, ekonomilerini genişletmelerine, ihracat kapasitelerini geri kazanmalarına ve ekonomik istikrar yaratarak siyasi istikrarı korumalarına yardımcı olmak için tasarlanmıştır. Marshall Planı, üyelerin ticaret ve ödemelerin serbestleştirilmesinde işbirliği yapmasını gerektiriyordu. Bu dönemdeki diğer üç önemli gelişme; sterlin düşüşü, IMF'nin prestijinin düşmesi ve doların kilit para birimi olarak yükselmesiydi (Bordo, 1993).

1958 den sonra tam konvertibiliteye geçilmesiyle, Bretton Woods sistemi etkili bir uluslar arası para sistemi olmaya başlamıştır. Bu dönemde sistem; ABD'nin altın fiyatını ve dünyanın geri kalanın da para birimlerini dolara sabitlemeleriyle, altın dolar standardı haline geldi. Dolar, hem müdahale para birimi olarak kullanımını hem de özel sektörün dolar olarak para olarak artan talebini yansıtan temel rezerv para birimi olarak ortaya çıktı. Buna ek olarak, ayarlanabilir sabitleyici sistemi sanal bir sabit döviz kuru sistemine dönüştü (Bordo, 1995).

Bretton Woods, daha güçlü bir para birimine göre bir para biriminin dönüşüm oranının sabitlendiği ayarlanabilir döviz kuru rejimini benimsemiştir. Bu rejimde, döviz kurları normal olarak dar marjlar içerisinde sabit kalabilir, ancak ülkenin rekabetçi konumunu iyileştirmek amacıyla zaman zaman ayarlanabilir (Williamson, 1985).

Sistemin Amerikan Dolar'ına dayanması ve bağımlı hale gelmesi aslında Bretton Woods mimarlarının istediği eşit para birimleri sistemi yerine önceden planladıkları ve arzu ettikleri bir durum değildi. Altın değişim standardı olan altın dolar standardı bu dönemde egemen oldu. Altın değişim standardı, I. Dünya Savaşı sonrası dönemde 1920'lerde yaptığı gibi aynı nedenlerle, faiz getirmeyen altın rezervlerinden tasarruf etmek için gelişti (Bordo, 1993). 1950'lerin sonundan 1960 ların ortalarına kadar dünya altın üretiminin gerilemesi, dünya üretim ve ticaretini finanse etmeyi zorlaştırdı (Bordo, 2017:23). Ülkeler, kısıtlı altın üretimden dolayı ticaret ve üretimlerini finanse etmek için daha fazla miktarda dolar rezerv etmeye başladılar. Dolaşımda daha fazla dolar olması, dolara olan güvenin azalmasına yol açtı. 1960'ların ikinci yarısından itibaren Bretton Woods sistemi finansal piyasaların gelişimine bağlı olarak, fiili bir sabit dolar standardına dönüşmüştür. ABD'nin merkezi rezerv ülkesi olması, ödemeler dengesi açığına uyum sağlama gibi bir zorunluluğunun olmaması anlamına geliyordu. Ancak diğer ülkeler, döviz piyasalarına müdahale etmek ve dolar karşısındaki sabit pariteyi korumak için dolar alıp satmak zorundaydılar. Almanlar, Amerika'yı ödemeler dengesi fazla veren ülkelere enflasyon ihraç etmekle suçladılar. 1965'ten sonra küresel ekonominin karşı karşıya olduğu temel sorun, Vietnam savaşını finanse etmek için ABD'nin genişlemeci parasal politikaları yürürlüğe koymasıyla, ortaya çıkan enflasyon olmuştur. ABD enflasyonu Avrupa'nın ticaret fazlası veren ülkelerine ve Japonya'ya ödemeler dengesi yoluyla ihraç edildi ve 1971'de bu fazla veren ülkeler olağanüstü dolar varlıklarını altına dönüştürmeye başladı (Bordo, 2017).

Bretton Woods Sistemi 1968 ve 1971 arasında çöktü. ABD, fiyat istikrarını korumayarak Dolar standardının üstü kapalı kurallarını çiğnedi. Dünyanın geri kalanı, enflasyona yol açacak ek dolarları kendi bünyelerine katmak istemedi. Amerikalılar, 1971 yazında İngiliz ve Fransız karar-

ları ile dolarları altına çevirmeye zorlandı. Buna karşılık Başkan Richard Nixon, ABD altın penceresini Bretton Woods sistemini bitirerek kapattı. Bretton Woods'un çöküşü ABD'nin finansal hâkimiyetinin sona ermesi oldu. Yeni bir uluslararası yönetim merkezinin yokluğu, merkezkaç bir uluslararası para sistemi için zemin hazırladı (Bordo, 1995).

Bretton Woods sistemi, Anglo-Amerikan sisteminin oluşturduğu bir yapı olarak görülse bile, küresel finansal yönetişim üzerine ilk büyük ölçekli çok taraflı Kuzey-Güney diyalogunu temsil eden, geçmişin eski kapalı emperyal sistemlerinden, kabul edilmiş kurallar ve yönetim biçimleriyle uluslararası kuruluşlar tarafından yürütülen çok taraflı bir sisteme doğru bir dönüşü temsil etmiştir. Buna rağmen yine de, Bretton Woods sistemi hedef ve gündeminin ABD'nin kendi çıkarlarına göre belirlendiği ve Amerikan hegemonik gücü bağlamında gerçekleştiği bir dönem olmuştur (Scott-Smith & Rofe, 2017).

3.4. Bretton Woods Sonrası Sistem (1973 – bugün)

Bretton Woods sisteminin çöküşünü Ekim 1973'teki petrol ambargosu ve Aralık 1973'te petrol fiyatlarının dörde katlanması izledi. Petrol şoku, 1972'den beri belirgin olan enflasyonist baskıları körükledi. Özellikle Batı Avrupa'daki hızlı ekonomik büyümenin sonunu getirdi ve hızlı enflasyon ve yüksek işsizlik karışımı olan stagflasyon ortaya çıktı (Ocampo, 2016).

1970'lerin başından son yıllarına kadar, uluslararası finansal sistemin geleceği için rakip gündemlerin ilerletildiği bir yöneticisiz bir dönem (interregnum) vardı. Bu dönem boyunca, 1970'lerin ortalarında yaratılan G7, küresel finansal yönetişimin fiili önde gelen forumu olarak ortaya çıktı. Neo-liberal konumun savunucuları olan Margaret Thatcher ve Ronald Reagan'ın 1979 ve 1980'de seçilmesiyle finansal serbestleşme ve deregülasyonun güçlü destekçileri olan hükümetler işbaşına geldiler. Böylece yüksek oranda entegre küresel finansal piyasalar çağını başlattılar. Bu dönüşüm, Bretton Woods sisteminin "yerleşik liberal" ideolojisinden daha serbest finansal piyasaları ve devlet için daha kısıtlı bir rolü destekleyen daha "neo-liberal" değerlere doğru daha geniş bir kaymaya bağlandı (Helleiner, 2010).

Birçok sanayi ülkesinde, 1980'lerin mali aşırılıkları, 1990'lardaki ekonomik faaliyetteki keskin yavaşlamanın çoğunu oluşturmuştur. Finansal deregülasyon, finansmana erişimi kolaylaştırmış ve finansal kurumların daha fazla risk almalarının yolunu açmıştır. Özel sektör, ekonomik genişlemenin artmasıyla borçlanma kapasitelerinin artacağı düşüncesiyle ve varlık fiyat enflasyonunun yüksek faiz oranlarını telafi etmesi beklentisiyle çok yüksek faiz oranlarında büyük miktarda borç biriktirmiştir. Böylece ekonomik olarak zor bir döneme girildiğinde, borçlular ve alacaklılar kendilerini aşırı taahhüt içinde buldular: borçlular borçlarına karşılık

varlıklarını satmaya ve faaliyetlerini azaltmaya çalıştılar ve bankalar da bilançolarını düzeltmek için borç vermeyi kesti. Böylece varlık fiyat enflasyonunun yerini borç deflasyonu ve kredi krizi aldı (Akyüz, 1993).

Uluslararası para sisteminin resmi kurumlarından ikisi 1980'lerin sonunda yeniden yapılandırıldı. Gerçekten küresel finansal piyasalara doğru ilerlemeyi yavaşlatan Avrupa Topluluğu ve OECD'nin kısmen liberal kuralları, liberal bir finansal sistemi kucaklamak için sırasıyla 1988 ve 1989'da revize edildi. Avrupa Topluluğu ve OECD üyeleri bu yeni liberal kurallar tarafından neredeyse tüm sermaye hareketlerini serbest bırakmak zorunda kaldılar (Abdelal, 2006). Ayrıca bu dönemde, neo-liberal küreselleşmiş dünyanın belirgin zaferinin sembolü olarak, Doğu bloğunun 1989-1991'deki çöküşü, bu ülkelerin çoğunun hızla küresel pazarlara dahil olmasına yol açtı.

1990'lar birçok gelişmekte olan ülkenin IMF'nin yönlendirmesiyle sermaye hesaplarını serbestleştirdiği ve 1992-93 Avrupa, 1994 Meksika, 1994 Türkiye, 1997-8 Doğu Asya, 2000-01 Türkiye gibi farklı formlarda ortaya çıkan finansal krizlerin yaşandığı yıllar oldu. Önceki her bir kriz ilgili ülkenin piyasa aksaklıkları, yanlış devlet müdahaleleri ya da kurumsal yetersizlikleriyle açıklansa da, Doğu Asya krizi IMF'nin itibarını son derece sarsan, amacını, gerekçelerini ve yeterliliğini sorgulatan bir kriz oldu (Atbaşı & Öziş, 2019).

Bretton Woods sonrası uluslar arası finansal sistem, gerçekten bir "sistem dışı" dönem olarak söylenmiştir. Bu sistem dışı dönem, yaşanmış olan Büyük Enflasyon, Bretton Woods sisteminin çöküşü ve Petrol şokundan sonra plansız olarak ortaya çıktı. Bu dönem, ne sabit döviz kurları sistemi ne de serbest dalgalı döviz sistemini uygulayan bir dönemdir (Corden, 1983). 1970 lerin ilk yarısında Bretton Woods sabit döviz kuru sisteminin çöküşü, küresel finansın evriminde çok önemli bir dönüm noktası olmuş, sermaye akışlarının hacminde muazzam bir büyüme olmuştur. Sermaye ve faiz oranı kontrollerinin uluslar arası piyasalarda kaldırılması ve uluslar arası finansal kuruluşların yurtiçi piyasalara girişi küresel boyutta finansal işlemleri etkileyen deregülasyon girişimleridir. Bunlarla beraber telekomünikasyon sektöründeki teknolojik gelişimler işlem maliyetlerini azaltmış ve finansal yenilikler ekonomilerin finansal piyasalarını birbirinden ayıran bariyerleri yıkmıştır. Sermayenin bir ülkeden bir diğerine serbestçe hareket edebilmesi, bilgi teknolojisindeki ilerlemelerle daha da hızlanmıştır. Uluslar arası piyasaların bütünleşmesi, gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerin küresel birikimlere ulaşmalarını kolaylaştırmıştır (Makin, 2003).

1994 ve 2001 arasında dünya finansal sistemi, 'gelişmekte olan pazarlardan', özellikle 1994'te Meksika, 1997-8'de Doğu Asya ve 2001'de

Arjantin'den kaynaklanan bir dizi büyük krizle sarsıldı.1990'lardaki bu krizler, ulusal hükümetler tarafından yapılan mali düzenlemelerin ve parasal yönetişimin giderek etkisiz hale geldiğini açıkça ortaya koydu. Bu etkisizliğin çözümü olarak; sağlam iç düzenlemeler, daha iyi kriz önleme mekanizmaları, daha iyi ulusal makroekonomik politikalar ve ilgili uluslararası izleme ve koordinasyon ile güçlendirilmiş piyasa temelli bir sistemin gerekliliği gibi konular reçete olarak sunulmuştur (Underhill, Blom & Mügge, 2010).

İlk olarak 1994-5 Meksika pezosu krizi, Bretton Woods kurumlarının prosedürlerinin ve kaynaklarının ayarlanması ve yeniden düzenlenmesi gerektiği düşüncesini ortaya çıkarmıştır. 1994 yılında, Meksika'nın cari açığı yaklaşık 29 milyar dolara (Meksika gayri safi yurtiçi hasılasının yüzde 8'i) yükseldiğinden, bu politika baskı altına girmişti, Meksika'nın uluslararası rezervleri üçte iki oranında azaldı ve Meksika, nominal değeri ABD dolarına endekslenmiş olan 25 milyar dolardan fazla pezo cinsinden kısa vadeli borç ihraç etti. 20 Aralık'taki devalüasyon, peso finansal piyasalarını dengeleyemedi; iki gün sonra, Meksikalı yetkililer pezonun serbestçe dalgalanmasına izin vermek zorunda kaldılar ve dış değeri düştü. Daha sonra, Meksika, IMF, ABD Hazine Bakanlığı Borsa İstikrar Fonu, Federal Rezerv, Kanada Bankası ve Uluslararası Hesaplamalar Bankası'ndan benzeri görülmemiş bir dış mali destek paketi aldı (Truman, 1996).

1994-5 Meksika pezosu krizinin ardından G7 politika belirleyicileri, 1995 Halifax zirvesi için "finansal mimari konular" hakkında raporlar hazırlamaya başladı (Baker, 2006). Finansal mimariyi oluşturan kurumların gündemine yeni standartlar ve kodlar gelmiş ve bu yeni standartlar ve kodların oluşturulabilmesi için krizlerin finansal sistemleri nasıl bozduğu konusunda dersler çıkarılmak istenmiştir. 1994-95 Meksika krizinin oluşumunda, Meksika'nın finansal durumu hakkında veri eksikliği nedeniyle daha da kötüleştiği görülmüştür; Bu duruma karşı IMF, 1996'da 'Özel Veri Yaygınlaştırma Standardı' geliştirerek G7'nin bir talebine cevap verdi. Bunu 1998 ve 1999 yıllarında finansal politikalar için şeffaflık konusunda iyi uygulama kodları izledi. 1997'de Doğu Asya ülkelerinde yeni finansal krizler patlak verdiğinde, çoğu makroekonomik temelleri nispeten sağlam görünüyordu. G7 gündemi mikro ekonomik faktörlere genişletti (Helleiner & Pagliari, 2010).

1990'ların ortalarından itibaren küresel finansal yönetişime katkıda bulunan çok çeşitli kurumları, ilkeleri, kodları ve uygulamaları kapsayan "küresel finans mimarisi" yeniden oluşturulmaya başlanmış, özellikle 1997-8 Asya mali krizi küresel finansal yönetişim mekanizmalarında gecikmiş bir reformu başlatmak için bir fırsat olarak görülmüştür. Bu kriz, çok kısa sürede ve çok derin bir şekilde ABD'ye yayılınca, G-7 yeni bir küresel finansal mimarisi girişimleri için çağrı yapmıştır. Finansal İstik-

rar Forumu olarak bilinen bir teknik komite ve 20 Grubu (G-20 olarak bilinen ülkelerin yeni bir siyasi grubu) oluşturulmasına odaklanılmıştır (Baker, 2006; Germain, 2001; Griffith-Jones ve Kimmis, 2001).

2007-8 küresel finans krizine kadar olan dönem, uluslararası işbirliği için yeni forumların birleştirilmesi ve yeni bir Basel sermaye standartları rejiminin başlangıcının oluşturulduğu sakin bir dönem olarak görülse de, finansal piyasalarda varlık menkul kıymetleştirmesi ve kredi türevleri, özel sermaye ve servet fonlarının patlaması etrafında yeni piyasa gelişmeleri ve oyuncular ortaya çıkmıştır. Bu oyuncuların, varlık menkul kıymetleştirilmesi aracılığıyla daha spekülatif kazançlar sağlamalarının önü açılmış, varlık balonları oluşmaya başlamış, küresel ödemeler ve döviz kuru dengesizlikleri gibi sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu sorunlar, politika yapıcılarının dikkatlerine raporlarla sunulmasına rağmen, büyük ölçüde göz ardı edilmişlerdir (Underhill, Blom & Mügge, 2010:4). Ayrıca, gevşek para politikası, zayıf düzenleyici çerçeve ile birlikte Asya bölgesinde büyük döviz rezervleri birikimi ve ABD hazine bonolarına ve ipoteğe dayalı menkul kıymetlere devam eden uluslararası yatırımlar, ironik bir şekilde ABD varlık balonunun büyümesinde etkili olmuştur (Nelson, 2011;Elson, 2011).

4. 2008 KRİZİ SONRASI KÜRESEL FİNANSAL YÖNETİŞİM

2007 ortalarında ABD'de ortaya çıkan ve 2008 Eylül'de bir küresel finansal krize dönüşen krizin evrimi üç aşamaya ayrılabilir: ilk aşama, yüksek faizli ipoteklerdeki temerrütlerin Şubat 2008'e kadar yayılmasından kaynaklanan 2007 yazında para piyasalarındaki kargaşa ile başladı; ikinci aşama, Bear Stearns yatırım şirketinin Mart 2008'de kapanmasıyla başladı ve Lehman Brothers'ın çöküşü ve Merrill Lynch ve American international group (AIG)'nin kurtarılmasıyla Eylül ortasına kadar sürdü; üçüncü ve küresel aşama Eylül ayı sonlarında başladı ve 2009 Mart ayı sonuna kadar devam etti ve bu noktada finansal piyasalar iyileşmeye başladı (Elson, 2011:144).

2008 krizi, küresel ölçekte bir finansal işbirliğinin önünü açmıştır. Bu işbirliğinin ilk göstergeleri, para politikasının önemli ölçüde gevşetilmesi, finans sektörüne resmi destek ve konjonktür karşıtı maliye politikası uygulamaları olmuştur (Elson, 2011). Özellikle krize cevap olarak, Amerikan merkez bankası (FED) dünyanın önde gelen diğer merkez bankalarıyla yeni iki taraflı dolar likidite takas (swap) hatları kurdu. Bu takas hatlarının amacı, çok büyük miktarda Amerikan dolarlarının yabancı merkez bankalarına sağlanarak, bu bankaların da kendi ülkelerindeki likidite sorunu yaşayan firmalara bu paraları kredi olarak dağıtmasıydı. Böylece piyasadaki likidite sorunu hafifletebilecekti. (Helleiner, 2016). Bunun yanında FED, Birleşik Krallık ve Avro bölgesi merkez bankaları politika faiz oranlarını

son derece düşük seviyelere düşürerek piyasadaki likidite sıkışıklığına bir çözüm bulunabilmesi için niceliksel genişleme politikası izlenmeye başlanmıştır (Elson, 2015).

Küresel finansal krizler, genellikle uluslararası finansal piyasaların yönetişiminde dönüm noktaları olarak hareket eder. 2008 krizi de küresel finansal yönetişimin tekrar ele alınıp, yeniden düzenlenmesi için bir fırsat oluşturmuştur. G7 ülkelerinin 2008 krizine kadar olan dönemdeki, piyasaların kendi kendilerini düzenleyebileceklerine olan inançları küresel finansal krizin ortaya çıkışıyla, ağır bir darbe almıştır (Helleiner, 2009:21). 1999 yılında G7 tarafından kurulmuş olan Finansal İstikrar Forumu (FSF), küresel finansal kriz 2007 yılında ortaya çıktığında G7 yetkilileri tarafından uluslararası finansal düzenleyici standartlarda reform yapmak için bir eylem planı geliştirmekle görevlendirildi. FSF; G7 ülkeleri, önemli uluslar arası ekonomik kurumlar, başlıca uluslararası standart belirleme organları, Avustralya, Hong Kong, Hollanda, Singapur ve İsviçre gibi ülkelerden oluşmaktaydı. FSF, küresel finansal krize kadar olan dönemde küresel finansal yönetişim açısından etkisiz ve önemsiz bir rol oynamıştı. Ancak Nisan 2008'de uluslararası mali standartları sıkılaştırmaya yönelik çok ayrıntılı bir eylem planı yayınlayarak aniden bir liderlik rolüne itildi (Helleiner, 2010:630). G20 ülkeleri Nisan 2009'da Finansal istikrar forumunu, Finansal istikrar kuruluna (FSB) dönüştürdüler. Böylece, küresel finansal yönetişimin daha etkin ve sağlam işleyebilmesi için sadece G7 ülkelerinden değil, G20 ülkelerinin temsilcilerinden oluşan bir kurul, küresel finansal yönetişimin meşruiyetini artırma yönünde önemli bir aygıt olarak düşünülmüştür. FSB' ye üye olmanın; uluslararası finansal standartları uygulama ve bu uygulamaların IMF/Dünya Bankası tarafından gözden geçirilmeleri taahhüdünde bulunulması gibi yükümlülükleri vardı. Ancak küresel finansal yönetişim konusunda yapılması planlanan bu reform, G20 ülkelerinin söz vermelerine rağmen önemli bir uluslararası yasal kısıtlama veya yaptırım korkusu olmadığından, sekteye uğradı. Bununla beraber 2008 küresel finansal krizinin, daha merkezi olmayan bir uluslar arası finans düzeninin oluşmasını hızlandırmasıyla FSB önemsiz bir hale gelmeye başladı. Bunun yerine, 2008 küresel finansal krizinin bir mirası olarak, ulus devletlerin veya Avrupa Birliği gibi bölgelerin, FSB'den ziyade finansal düzenleyicilik alanında küresel ekonomik yönetişimin temel direkleri olduğu görülmektedir (Helleiner, 2013).

2008'de dünyayı vuran finansal kriz, 2. Dünya Savaşı'ndan bu yana en kötü küresel ekonomik performansın yaşanmasına neden oldu. Kriz küresel bir tepkiyi tetikledi: dünya liderleri – çoğunlukla yeniden canlandırılan Yirmiler Grubu (G20) çerçevesinde – küresel bir toparlanma planı ve küresel finansal yönetişim reformu üzerinde tartışmak ve anlaşmak üzere birkaç toplantı yaptı (Wouters, Sterkx & Corthaut, 2010:3).

Dünyanın önde gelen ülkeleri, G20 liderleri forumunun oluşturulması yoluyla yönetişim sorununu çözmek için hızla harekete geçti. G20 forumu fikri yeni bir fikir değildi. 1999'dan beri hükümetlerin maliye bakanlığı ve merkez bankaları yetkilileri düzeyinde bir araya gelerek oluşan G20 forumu, Küresel finansal krizle birlikte hükümet başkanları düzeyinde bir araya gelinerek toplantılar yapmaya başlamıştır. G20 forumu daha önceden G7'nin gölgesi altındaydı. Küresel finansal yönetişimin bundan sonra sadece G7'yi oluşturan ülkeler tarafından değil, bunun yanında gelişmekte ve yükselen ekonomilere sahip ülkelerin oluşturduğu G20 tarafından üstlenilmesine karar verilmiştir (Helleiner, 2010:632). Eylül 2008'de ABD başkanı George W. Bush, 15 Kasım 2008'de G20 üyelerinin liderlerini bir toplantıya çağırarak finansal krizin yarattığı zorlukları ve bunun sonucunda küresel ekonominin aşağı yönlü dönüşünü ele almak için Washington D.C.'de bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda; bir daha böyle bir finansal kriz yaşanmaması için yeterli önlem alınması ve küresel finansal yönetişimde reform yapılma ihtiyacı gibi öncelikler ortaya konulmuştur. Buna göre yapılması planlanan reform, bir eylem planı aracılığıyla uygulanacak beş ortak ilkeye dayalı olacaktır (Wouters, Sterkx & Corthaut, 2010:3). Bu ilkeler şunlardır: şeffaflık ve hesap verebilirliğin güçlendirilmesi; düzenlemenin sağlamlığını artırmak; finansal piyasalarda bütünlüğü teşvik etmek; uluslararası işbirliğinin güçlendirilmesi (düzenleyiciler ve ilgili makamlar arasında);ve uluslararası finansal kurumlarda reform yapmak.

Eylül 2009'daki üçüncü zirve toplantısında, G20 liderleri G20'nin "uluslararası ekonomik işbirliği için önde gelen forum" olacağını açıkladılar ve G20 Liderler Zirvesi, küresel finansal reform için öncelikleri belirleyen çok taraflı kilit organ olarak hızla görevi devralmıştır (Helleiner, 2016). G20'nin amacı, uluslararası finansal sistemin modernizasyonunu kolaylaştırmak, karşılıklı çıkar konularında tartışma ve istişare için geniş bir temel oluşturmak, işbirliği aramak ve dünya ekonomisinin istikrarını ve sürdürülebilir büyümesini teşvik etmektir (Grachikov, 2020:135). G20, küresel ekonomideki temel sorunları tartışmak için sanayileşmiş ve gelişmekte olan ekonomileri bir araya getiren ve 19 ülke ve Avrupa Birliği'nden oluşan bir forumdur. Bu üyelere ek olarak, merkez bankası başkanları ve maliye bakanlarının G20 toplantılarına, Uluslararası Para ve Finans Komitesi ve kalkınma komitesi başkanları ile birlikte IMF başkanı ve Dünya Bankası başkanı da katılır. G20, kendi daimi personeli ve üyelerinin daimi temsilcisi olmayan gayri resmi bir forum veya 'kulüp'tür. Başkanı üyeler arasında döner ve her yıl farklı bir bölgesel ülke grubundan seçilir (Wouters, Sterkx & Corthaut, 2010:4).

2008 küresel finansal krizinin G20'yi çok önemli bir seviyeye yükseltmesinin altında yatan temel sebep, Brezilya, Çin ve Hindistan gibi gelişmekte olan büyük piyasa ekonomilerinin uluslararası ekonomik ve

finansal sistemdeki artan öneminin bir yansımasıdır. G20, küresel krize karşı temel olarak üç yol izlemiştir. Birincisi; uygun politikaları belirlemek ve bu politikaların uygulamadaki durumlarını izlemek; ikincisi, krizin küresel likidite sıkıntılarını hafifletmek için finansal desteği harekete geçirmek; üçüncüsü, geleceğe yönelik kriz önleme ve yönetim yetenekleri açısından küresel finansal yönetişimi geliştirmeye yönelik ana reform çabasını ortaya koymaktır (Elson, 2011:168). G20 ayrıca küresel finansal güvenlik ağının boyutunu artırmaya ve farklı bileşenleri arasındaki işbirliğini geliştirmeye odaklanarak, küresel enerji yönetişim reformu üzerine bir çalışma programı geliştirmiştir. Küresel ticaret sisteminin nasıl güçlendirileceğini ve farklı katmanları arasında nasıl daha iyi bir uyum sağlanacağını araştırmak için bir Ticaret Çalışma Grubu kurmuş, Finansal İstikrar Kurulu'nu oluşturmuş ve IMF'nin gözetim faaliyetlerini güçlendirmiştir (Drysdale, Triggs & Wang, 2017:269). G20'nin küresel finansal yönetişim reformu için yaptığı çalışmalar ve gayretler olmasına rağmen, ilerleme yavaş olmuştur. Bu yavaşlığı oluşturan sebeplerden birisi Amerika Birleşik Devletleri ve başka yerlerdeki siyasi direniştir. Bir diğeri de gelişmiş ve yerleşik güce sahip olan ülkelerle Çin gibi yükselen güçlerin kurulu düzeni bozma niyetlerinin şüphe uyandırması ve bu durumun gelişmiş ve yerleşik güce sahip ülkelerle aralarında gerilim yaratmasıdır (Drysdale, Triggs & Wang, 2017).

G20'nin son yıllarda küresel finansal yönetişim konusunda gerçekleştirdiği en önemli girişimlerden birisi de Singapur Başbakan Yardımcısı Tharman Shanmugaratnam'ın önderliğinde küresel finansal yönetişim üzerine Seçkin Kişiler Grubu'nu bir araya getirmesidir. "Grup, Nisan 2017'de G20 Maliye Bakanları ve Merkez Bankası Başkanları tarafından resmen kuruldu. Görevi, yeni bir küresel çağda ekonomik istikrarı ve sürdürülebilir büyümeyi teşvik etmek için küresel finansal mimariye ve uluslararası finansal kurumlar sisteminin yönetişimine reformlar önermek ve G20'nin bu hedefler için sürekli liderliği ve desteği nasıl daha iyi sağlayabileceğini tartışmaktır." (https://www.globalfinancialgovernance.org/about-g20-epg/). Bu grup, Ekim 2018'de "Küresel Finansal Sistemi Herkes İçin Çalışıyor" başlıklı raporunu sundu. Bu raporda; çok taraflı kalkınma kurumlarının koordinasyonunun güçlendirilmesi; uluslararası sermaye piyasalarına ülkelerin açıklıklarının kolaylaştırılması; ve IMF, Finansal İstikrar Kurulu ve Uluslararası Ödemeler Bankası'nın gözetim faaliyetlerini entegre edilmesi savunulmuştur (Henning, 2020:3).

Çok taraflı kalkınma kurumlarının koordinasyonu sistemi, yeni bölgesel ve ülke bazında platformların oluşturulması marifetiyle şeffaflık, proje hazırlama gibi konular için temel bir takım standartlar vasıtasıyla çalışacak ve böylelikle daha büyük ölçek ekonomileri oluşturulmasının önü açılacaktır. Bununla beraber, daha çeşitli ve merkezi olmayan bir dünyada

daha büyük bir kalkınma etkisi sağlamak için yeni iş modellerine ihtiyaç duyulacak ve bunun için uluslar arası finansal kurumlarının oluşturduğu sistemin ve ayrı ayrı her bir uluslararası finansal kurumun yönetişimlerinin reform edilmesi gerekecektir (Alexander & Rowden, 2018).

Küresel finansal yönetişimi geliştirmeye yönelik ana reformların başında uluslar arası finansal kurumların yönetişimi gelmektedir. Temmuz 1944'te Bretton Woods konferansında tasarlanan uluslararası finansal kurumlarındaki oy payları her ülkenin bir oya sahip olduğu Birleşmiş Milletler'den farklı olarak, ülkelerin ekonomik gücüne, başta gayri safi yurtiçi hasıla büyüklüklerine göre belirlenmektedir. Oylama payları; kurumların misyonunu yönlendirmede, politika tavsiyelerini tasarlamada ve uluslar arası finansal kurumlarından yardım arayan ülkelere dayatılan koşulların belirlenmesinde önemlidir. Bu nedenle, uluslararası finansal mimari 1950'ler ve 1960'larda ABD ve Avrupa ülkeleri olan büyük hissedarların ekonomik ve politik felsefesini yaymak için kullanıldı. 1960'larda ve 1970'lerde Japonya ve Almanya'nın hızlı ekonomik büyümesi ile bu ülkelerin oy haklarında iyileşmeler oldu. Asya ülkelerinin 1970'lerde ve 1980'lerde ortaya çıkan hızlı ekonomik büyümeleri ile beraber oy haklarındaki iyileşmeler kademeli bir şekilde yansıdı (Ito, 2018:192).

G7 ülkelerinin özellikle de ABD'nin, IMF, Dünya Bankası ve Uluslararası Ödemeler Bankası (BIS) gibi küresel finansal yönetişimde önemli rolleri olan uluslar arası finansal kurumların üzerinde çok büyük etkilerinin olması, küresel finansal yönetişimin meşruiyetini ve etkinliğini kısıtlayan durumu yansıtır. 2008 küresel finansal kriziyle küresel finans sisteminin istikrarının korunabilmesi için G20, en azından resmi kurumsal eşitliğe dayalı, benzeri görülmemiş düzeyde bir uluslararası politika koordinasyonu için ana forum haline gelerek görece kapsayıcı yaklaşım tarzı sergilenmiştir (Huotari & Hanemann, 2014). Uluslar arası finansal kurumlar içinde IMF ve Dünya Bankasının yönetişim ve finansman alanlarında yapılacak olan reformlar, G20 gündeminin merkezi bir parçası olmuştur. Özellikle de 1997 Asya krizi ve 2008 küresel finansal krizleri, uluslar arası finansal kurumların etkinliğinin ve meşruiyetinin batı dışı dünya özellikle Brezilya, Rusya, Çin, Hindistan gibi ülkeler tarafından daha çok sorgulanır olmuştur.

IMF, küresel parasal işbirliğini geliştirmek, finansal istikrarı sağlamak, uluslararası ticareti kolaylaştırmak, yüksek istihdamı ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi desteklemek ve dünya çapında yoksulluğu azaltmak için çalışan 190 ülkeden oluşan bir kuruluştur (https://www.imf.org/external/np/sec/memdir/memdate.htm). IMF, dünya ülkelerinin neredeyse tamamına yakının üye olmaları sebebiyle uluslar arası para sisteminin başlıca küresel kurumu olarak kabul edilmektedir. Kendi politika hataları veya diğer ülkelerle olan bağlantılarından dolayı küresel finansal krizlere

maruz kalan ülkelere, ihtiyaç duyulan fonların ve politika tavsiyelerinin verilmesinde önemli bir rol oynayan IMF, küresel finansal güvenlik ağının merkezinde yer almaktadır (Truman, 2018:2). Bir ülke IMF'ye katıldığında, Özel Çekme Hakları (SDR'ler) cinsinden ölçülen kota aboneliklerini yatırmak zorundadır. Bu kotanın %25'i altın rezervi, kalan %75'i ise ülkenin kendi para birimi cinsinden olan miktardan oluşur. Kotanın büyüklüğü, hem üye ülkenin diğer üyelere göre ekonomik ve finansal önemini yansıtır hem de Fon'daki borçlanma gücünü ve oy kullanma gücünü belirler. ABD, dünyadaki baskın ekonomik gücü nedeniyle IMF'deki en büyük kotaya sahiptir (Bhasin & Gupta, 2018:22). 1969 yılında Amerikan Dolar'ının uluslar arası rolünü desteklemek için oluşturulmuş olan SDR'ler, IMF'nin tüzüğünde 1978'de yapılan değişiklikle, "uluslararası para sisteminde ana rezerv varlık" haline getirilmek istenmiştir. Ancak, bu hedef gerçekleşmedi. Nisan 2009'daki zirvelerinde, G20 liderleri dünya ekonomisini canlandırma çabalarının bir parçası olarak neredeyse otuz yılda ilk defa SDR tahsisini desteklediler (Helleiner, 2014). Küresel finansal krizle birlikte IMF, yeni bir kota formülü oluşturulması ve bu yeni kota formülüyle yeterince temsil edilemeyecek olan ülkeler için geçici kota artışlarını ve her beş yılda bir kota ve oy paylarını yeniden düzenleme taahhüdünü içeren bir reform paketi hazırladı (Wouters, Sterkx & Corthaut, 2010). Bu şekilde gelişmekte olan ve yükselen ülkelere daha fazla ses ve temsil kabiliyeti kazandırılabilecekti. Ancak, bu reformla yapılmak istenen hedefe tam manasıyla ulaşılamamıştır. Çünkü hali hazırda kotaların %50'den fazlasının Amerika Birleşik Devletleri, Japonya, Çin, Almanya, Birleşik Krallık, Fransa, İtalya ve Hindistan tarafından tutulması ve oy gücünün %50'den fazlasını elde etmek için Rusya'nın gruba dâhil edilmesiyle bu dokuz ülke, karşılıklı anlaşma halinde, yönetim kurulundaki herhangi bir konuda kolaylıkla anlaşabilirler (Previdelli & Souza, 2018:53-54).

Küresel finansal yönetişimde önemli bir konuma sahip olan bir diğer uluslar arası finansal kurum, Dünya bankasıdır. Dünya bankası, 189 ülkeden oluşur ve misyonu; aşırı yoksulluk içinde yaşayan dünya nüfusunun payını yüzde 3'e indirerek bu yoksulluğu sona erdirmek ve her ülkedeki en yoksul yüzde 40'lık kesimin gelirlerini artırarak ortak refahı teşvik etmektir. Dünya Bankası Grubu, gelişmekte olan ülkeler için dünyanın en büyük finansman ve bilgi kaynaklarından biridir. Dünya Bankası Grubunun ortakları olan Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD), Uluslararası Kalkınma Derneği (IDA), Uluslararası Finans Kurumu (IFC), Çok Taraflı Yatırım Garanti Ajansı (MIGA), Uluslararası Yatırım Anlaşmazlıklarının Çözümü Merkezi (ICSID) kurumları yoksulluğu azaltma, paylaşılan refahı artırma ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etme taahhüdünü paylaşırlar (https://www.worldbank.org/en/who-we-are). Dünya Bankası, oy gücünün her ülkenin banka sermayesinin garantörü olarak

katılımına göre dağıtıldığı IMF'ye benzer bir organizasyon yapısına sahiptir. Banka içinde halihazırda en çok oyu olan üyeler: Amerika Birleşik Devletleri (bankanın kararlarından herhangi birini veto etme hakkına sahip), Japonya, Çin, Almanya, Birleşik Krallık, Fransa ve Hindistan'dır (da Silva Bezerra, 2020:72). 2008 küresel finansal krizle birlikte, Dünya bankasının yönetişimine ilişkin tartışmalar da IMF için yapılan reform tartışmalarına benzer olmuştur. Ancak yine de Dünya bankasının yönetiminde olan hali hazırdaki güçleri ortadan kaldırmamıştır. Oylama reformu ve gelişmekte olan ülkelerin temsiliyetleri zayıf kalmaya devam etmiştir. Bütün bunlara rağmen, IMF nin aksine 2008'den bu yana gelişmekte olan ve geçiş ülkelerinin oy gücünü %4,59 oranında artıran reform onaylandı. ABD (yüzde 15.85), hala fiili veto gücü olarak hareket etmektedir (Huotari & Hanemann, 2014; Wouters, Sterkx & Corthaut, 2010).

IMF ve Dünya Bankası, fakir ülkelerden ziyade zengin ülkelerin çıkarlarını önceliklemekle ve yönetişim yönünden eleştirilmektedir. Dünya Bankası'nın ve IMF'nin en üst konumu sırayla her zaman bir Amerikalı (ABD vatandaşı) ve bir Avrupalı olmuştur. Uluslar arası finansal kurumlarının en üst pozisyonları hem sembolik hem de liderlik nedenleriyle önemlidir. Politika tasarlamanın zor olduğu durumlarda, üst düzey kişilerin görüşleri oldukça önemli hale gelir. IMF, özellikle yoksul ve gelişmekte olan ekonomilerin durumunun tanınması konusunda daha iyi büyüme ve eşitlik sağlamak için faaliyetlerini ve yönetişimi sürekli olarak reforme etmeye çalışmasına rağmen, uluslar arası finansal kurumlarının yönetişiminin değişmesi yavaş olmuştur (Ito, 2018; Bhasin & Gupta S. 2018:22).

2008 küresel finansal krizinden sonra dünyayı sarsan en çarpıcı olay olan COVID-19 salgını Mart 2020'de Çin'de ortaya çıktı ve bütün dünyaya hızlı bir şekilde yayıldı. Bu salgın, dünya çapında yankılanan ekonomik ve sosyal şok dalgaları göndererek, ticaretten sağlığa ve iklim değişikliğine ve küresel finansal yönetişim kurumlarını etkilemiş ve etkileri halen devam etmektedir (Levy, 2020). COVID-19 salgını, 2008 küresel finansal krizinden sonra küresel finansal sistemin ilk büyük testi olmuştur. Salgının başlangıcında makroekonomik şok yaratarak piyasalarda likidite sıkıntısı yaşatmasına rağmen, finansal sistemin altyapısının dirençli olduğu ortaya çıkmıştır (Board, 2021). Piyasalardaki likidite sıkışıklığına karşın merkez bankaları uluslararası ve ulusal finans piyasalarına trilyonlar pompaladı.

Yükselen ve gelişmekte olan piyasa ve ülkelerden olan sermaye çıkışları IMF tarafından 2,5 trilyon dolar olarak tahmin edilmiş, ancak onlara sunulan finansman sadece 700 ila 971 milyar dolar olmuştur (Gallagher, Gao, Kring, Ocampo & Volz, 2021). Bu durumun küresel finans sisteminin güvenliğine darbe vuran, gelişmekte olan ülkelerin küresel finans sisteminin kontrolünü elinde tutan ülkelere karşı olan güvensizliklerini ve şüphelerini artırarak, küresel finansal yönetişimi zorlaştıran etkisi olmuştur.

2008 küresel finansal krizinden farklı olarak Dünya, Covid-19 salgınına daha hazırlıklı ve dirençli bir şekilde yakalanmıştır. Küresel finans sisteminin Covid-19 salgınına daha hazırlıklı yakalanması, özellikle G20 finansal düzenleme reformları tarafından desteklenen daha fazla esneklik ve hızlı, kararlı ve cesur uluslararası politika manevraları sayesinde olmuştur. Bununla beraber büyük bankaların daha fazla sermayelerinin ve likiditelerinin olması ve daha az kaldıraç kullanmaları da küresel finansın Covid-19'a karşı direncini artıran faktörlerden birisi olmuştur (Board, 2021). Mart 2020'de G20, pandemiden kaynaklanan ekonomik ve sosyal zararı en aza indirmek, küresel büyümeyi yeniden sağlamak, piyasa istikrarını korumak ve direnci güçlendirmek için ne gerekiyorsa yapmayı ve mevcut tüm politika araçlarını kullanmayı taahhüt etti (Stubbs, Kring, Laskaridis, Kentikelenis & Gallagher, 2021).

IMF ve Dünya Bankası, krize ve onun ciddi ekonomik ve mali etkilerine karşı koymak için mevcut tüm araçları kullanmaya hazır olduklarını açıklamalarına rağmen (Larionova & Kirton, 2020), salgına karşı tepkileri yavaş olmuş ama yine de üye ülkelerini desteklemişlerdir. Nisan 2021'e kadar IMF, 84 ülkeye acil durum mali desteğinde yaklaşık 110 milyar ABD Doları sağladı. Dünya Bankası ise Haziran 2021'e kadar üyelerine 160 milyar ABD doları vermeyi taahhüt etmiştir (Bradlow & Park, 2021).

5. SONUÇ

Neoliberal politikalarının 1980'lerden itibaren uygulanması sonucunda Dünya'da sıklıkla finansal krizler yaşanmaya başlamıştır. Bu krizlerin ortaya çıkışları finansın sorgulanmasına sebep olmuş, amacı sadece kar maksimizasyonu olan Finans, son yıllarda kalkınmanın önünde bir engel olarak görülmeye başlanmıştır. Bu durumda gelir dağılımı eşitsizlikleri hem ülkeler içinde hem de dünya genelinde giderek artarak, insanların yaşam kaliteleri olumsuz etkilenmiş, insanca yaşamak için gerekli olan gıdaya, enerjiye, sağlık hizmetlerine erişimlerini sağlayabilecek sürdürülebilir kalkınma artık elzem hale gelmiştir. Bu noktada finansın hem çevreye hem de topluma olan katkısının artırılması için yönetişim olgusunun çok önemli bir yeri vardır.

1980'ler ve 1990'lar boyunca ABD hâkimiyetindeki batı merkezli küresel finans düzeni, IMF gibi Bretton Woods kurumlarının gelişmekte olan ülkelere karşı, neoliberal politikalarının dayatılması ve ABD himayesinde oluşturulan Washington konsensüsü ile dünyadaki birçok ülke tarafından uygulanan devlet varlıklarının özelleştirilmesi, mali disiplin, piyasa deregülasyonu, finansal ve ticari liberalizasyon politikaları da ekonomik bunalımlara, enflasyonlara yol açarak sosyal istikrarsızlıklara neden olmuştur. Küresel finans düzenine hakim olan bu batı merkezli bakış, gelişmekte olan ülkelerin aleyhine uluslar arası ilişkilerde IMF ve

Dünya Bankası gibi kurumlarda ekonomik gücün dağılımında yeterince temsil edilememeleri sonucu meşruiyet sorununu ortaya çıkarmıştır. Daha az gelişmiş ülkelerin, Amerika Birleşik Devletleri ve batılı müttefikleri tarafından özellikle İkinci Dünya savaşından sonra tasarladıkları ve yürüttükleri küresel finansal yönetişim düzenini, kendi bağımlılıklarını ve azgelişmişliklerini artıran bir düzen olarak görmeleri, onların 1970'lerin ortalarından bu yana, Bretton Woods kurumlarına ilişkin uzun vadeli bir olumsuz algı tarihine yol açmıştır. Bu olumsuzluk algısı, 1997-8 Doğu Asya kriziyle birlikte daha da artmış ve 2008 küresel finansal krizinin patlak vermesiyle mevcut uluslar arası finansal sistemin meşruiyetine ciddi darbe vurulmuştur.

Ancak özellikle 2008 krizinden sonra ABD önderliğindeki eski savaş sonrası düzen, yerini daha çok yönlü bir güç yapılanmasına bırakmaya başlamış, Batı sisteminin dışında kalan ülkelerin de (Çin, Rusya gibi) IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlara alternatif olarak BRICS, Asya Kalkınma bankası gibi yeni kurumların kurulmasına ön ayak olmaları, artık yükselen ekonomilerin küresel finansal yönetişiminde daha fazla yer almak ve sorumluluk talep ettiklerini göstermektedir. Bu meşruiyet sorununun ortadan kaldırılması için atılması gerekenlerin başında Finansın ihtiyaç duyulan yerlere tahsisatının en etkin bir biçimde ve sadece kar maksimizasyonu amaçlı olmadan yapılabilmesi için küresel veya yerel ekonomik ve finansal kurumların yönetişimi ön plana çıkmakta ve uygulanması zaruri hale gelmektedir. Tarihsel olarak bakıldığında yaşanan her krizden sonra, küresel sistemin reformu yönünde adımlar atılması hedeflenmiş ancak bu reformlar yeterli olmamıştır. Bu adımların en önemlisi, ülkelerin küresel ekonomik ve finansal kurumlardaki eşit oy hakkı sağlanması ve temsiliyetlerinin artırılması için yapılan reformlardır.

Küresel finansal sistemin reformu için krizler, fırsatlar da yaratır. Bu kriz, küresel finansal yönetişim konusunda, G20 ve Finansal İstikrar Kurulu, IMF ve Dünya Bankası gibi ekonomik kurumlar ve uluslar arası finansal standartların etkinliklerini artıracak ve çok taraflı özelliklerini destekleyecek güçlendirilmiş uluslar arası finansal işbirliğinin önünü açmıştır.

Küresel finansal sistemin yeniden adil bir şekilde düzenlenebilmesi için sistemi oluşturan kurumların ve sistemin çağdaş yönetişim düzenlemeleriyle sadece kapasite ve etkinlik yönünden değil de, meşruiyetinin de sağlanması gerekir. Bu meşruiyet, küresel ve bölgesel kurumlarda mevcut üye-devlet etkisi ve oy hakkı konularında, küresel ekonomide gelişmekte olan pazarların artan ağırlığını yansıtması ve küresel finansal düzenin bütün aktörler tarafından onaylanması anlamına gelmektedir. Küresel finansal yönetişimin daha sağlam temeller üzerine oturtulabilmesi için uluslar arası kurumların meşruiyetlerinin ve verimliliklerinin artırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Abdelal, R. (2006). Writing the rules of global finance: France, Europe, and capital liberalization. *Review of International Political Economy*, *13*(1), 1-27.

Akyüz, Y. (1993). *Financial liberalization: the key issues* (No. 56). UNCTAD

Alexander, N., & Rowden, R. (2018). G20 prepares to revamp global financial governance. *Development*, *61*(1), 54-61.

Arestis, P., & Basu, S. (2003). Financial globalization: some conceptual problems. *Eastern Economic Journal*, *29*(2), 183-189.

Atbaşı, F. D., & Öziş, M. (2019). Nerede O Eski IMF Politikaları: Uluslararası Sermaye Hareketlerinin Serbestleşmesi ve Finansal Krizlerin Nedenleri. *Mülkiye Dergisi*, *43*(3), 577-598.

Baker, A. (2006). *The Group of Seven: finance ministries, central banks and global financial governance*. Routledge.

Bhasin N., & Gupta S. (2018). Reforms in International Monetary Fund (IMF): Challenges and the road ahead. Management and Economics Research Journal 4: 19-29.

Board, F. S. (2021). Lessons Learnt from the COVID-19 Pandemic from a Financial Stability Perspective. *FSB Interim Report*, *13*.

Bordo, M. D. (1981). The classical gold standard: Some lessons for today. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, *63*(5), 2-17.

Bordo, M. D. (1993). The Bretton Woods international monetary system: a historical overview. In *A retrospective on the Bretton Woods system: Lessons for international monetary reform* (pp. 3-108). University of Chicago Press.

Bordo, M. D. (1995). Is there a good case for a new Bretton Woods international monetary system?. *The American Economic Review*, *85*(2), 317-322.

Bordo, M. D. (2017). *The Operation and Demise of the Bretton Woods System; 1958 to 1971* (No. w23189). National Bureau of Economic Research.

Bordo, M. D., & Kydland, F. E. (1996). The gold standard as a commitment mechanism. *Modern perspectives on the gold standard*, 55-100.

Bordo, M., & Edelstein, M. (1999). *Was Adherence to the Gold Standard a" Good Housekeeping Seal of Approval" During the Interwar Period?* (No. w7186). National Bureau of Economic Research.

Bordo, M., & Schwartz, A. (1986). The Operation of the Specie Standard: Evidence for core and peripheral countries, 1880'1990s. *Currency Convertibility: The Gold Standard and Beyond, Routledge, London*.

Bradlow, D., & Park, S. (2021). International Standards and the Role of Central Banks in Global Financial Governance. *Think20 Italy*.

Cohen, B. J. (1996). Phoenix risen: the resurrection of global finance. *World Politics*, *48*(2), 268-296.

Corden, W. M. (1983). The logic of the international monetary non-system. In *Reflections on a troubled world economy* (pp. 59-74). Palgrave Macmillan, London.

da Silva Bezerra, V. (2020). Institutionalization of the BRICS discourse: How does the NDB embody the group's views on global financial governance?. *BRICS Journal of Economics*, *1*(4), 70-81.

Drake, P. P., & Fabozzi, F. J. (2010). *The Basics of Finance: An Introduction to Financial Markets, Business Finance, and Portfolio Management* (Vol. 192). John Wiley & Sons.

Drysdale, P., Triggs, A., & Wang, J. (2017). China's new role in the international financial architecture. *Asian Economic Policy Review*, *12*(2), 258-277.

Eichengreen, B. (1987). *Hegemonic stability theories of the international monetary system* (No. w2193). National Bureau of Economic Research.

Eichengreen, B. (1993). *Elusive stability: essays in the history of international finance, 1919-1939*. Cambridge University Press.

Elson, A. (2011). *Governing global finance: the evolution and reform of the international financial architecture*. Springer.

Elson, A. (2015). What Have We Learned from the Global Financial Crisis of 2008–09 and Its Aftermath. *World Economics*, *16*(2), 23-46.

Estevadeordal, A., Frantz, B., & Taylor, A. M. (2003). The rise and fall of world trade, 1870–1939. *The Quarterly Journal of Economics*, *118*(2), 359-407.

Fishlow, A. (1985). Lessons from the past: capital markets during the 19th century and the interwar period. *International organization*, *39*(3), 383-439.

G20 (Group of 20). (2018). Making the Global Financial System Work for All. *Report of the G20 Eminent Persons Group on Global Financial Governance*.

Gallagher, K. P., Gao, H., Kring, W. N., Ocampo, J. A., & Volz, U. (2021). Safety first: Expanding the global financial safety net in response to COVID-19. *Global Policy*, *12*(1), 140-148.

Germain, R. D. (1997). *The international organization of credit: States and global finance in the world-economy* (Vol. 57). Cambridge University Press.

Germain, R. D. (2001). Global financial governance and the problem of inclusion. *Global Governance: A Review of Multilateralism and International Organizations*, *7*(4), 411-423.

Grachikov, E. N. (2020). China in global governance: ideology, theory, and instrumentation. *Russia in Global Affairs*, *18*(4), 132-153.

Greenspan, A. (1997). The globalization of finance. *Cato J.*, *17*, 243.

Griffith-Jones, S., & Kimmis, J. (2001). The Reform of Global Financial Governance Arrangements. *Commonwealth Secretariat*.

Hausler, G. (2002). The globalization of finance. *Finance & Development*, *39*(1), 10-10.

Held, D. (2004). *A globalizing world?: culture, economics, politics*. Routledge.

Held, D., & McGrew, A. (2003). The great globalization debate: An introduction. *The global transformations reader*, *1*(7).

Helleiner, E. (1996). *States and the reemergence of global finance: from Bretton Woods to the 1990s*. Cornell University Press.

Helleiner, E. (2009). Reregulation and fragmentation in internal financial governance. *Global governance*, *15*, 16.

Helleiner, E. (2010). A Bretton Woods moment? The 2007–2008 crisis and the future of global finance. *International affairs*, *86*(3), 619-636.

Helleiner, E. (2013). Did the financial crisis generate a fourth pillar of global economic architecture?. *Swiss Political Science Review*, *19*(4), 558-563.

Helleiner, E. (2014). *The status quo crisis: Global financial governance after the 2008 meltdown*. Oxford University Press.

Helleiner, E., & Pagliari, S. (2010). Between the Storms: Patterns in Global Financial Governance, 2001–2007. *Global financial integration thirty years on: from reform to crisis*, 42-57.

Henning, C. R. (2020). Regional Financial Arrangements and the International Monetary Fund: Sustaining Coherence in Global Financial Governance.

https://www.globalfinancialgovernance.org/about-g20-epg/, (Erişim tarihi: 18.03.2022).

https://www.imf.org/external/np/sec/memdir/memdate.htm, (Erişim tarihi: 04.04.2022).

https://www.worldbank.org/en/who-we-are, (Erişim tarihi: 10.04.2022).

Huotari, M., & Hanemann, T. (2014). Emerging powers and change in the global financial order. *Global policy*, *5*(3), 298-310.

Ito, T. (2018). Changing international financial architecture: growing Chinese influence?. *Asian Economic Policy Review*, *13*(2), 192-214.

James, H. (1992). Financial flows across frontiers during the interwar depression. *Economic History Review*, 594-613.

Kobrak, C. (2016). Interwar Financial Summits: The Economic Consequences and Lessons of Attempts to Repair a Broken World. *Global Summitry*, *2*(2), 114-142.

Korten, D. C. (1996). The failures of bretton woods. *The case against the global economy*, 20-30.

Larionova, M., & Kirton, J. (2020). Global governance after the COVID-19 crisis. *International Organisations Research Journal*, *15*(2), 7-23.

Levy, D. L. (2020). COVID-19 and global governance. *Journal of Management Studies*.

Makin, A. J. (2003). *Global finance and the macroeconomy*. Macmillan.

McKinnon, R. I. (1988). An international gold standard without gold. Cato Journal 8(Fall):351-73.

Milward, A. S. (2005). The origins of the Gold Standard. In *Currency Convertibility* (pp. 99-114). Routledge.

Nelson, A. A. (2011). [Review of the book *Subprime Nation: American Power, Global Capital, and the Housing Bubble by Herman M. Schwartz*]. *Journal of Policy Analysis and Management*, *30*(2), pp. 401-404.

Ocampo, J. A. (2016). A brief history of the international monetary system since Bretton Woods. *documento de trabajo*, (97).

Porter, T. (2005). *Globalization and finance*. Polity.

Previdelli MFSC., & Souza LES. (2018). IMF, BIS, and World Bank: on the intra-institutional articulation of the International Financial System. Management and Economics Research Journal 4: 48-59.

Scott-Smith, G., & Rofe, J. S. (Eds.). (2017). *Global perspectives on the Bretton Woods conference and the post-war world order*. Springer.

Stubbs, T., Kring, W., Laskaridis, C., Kentikelenis, A., & Gallagher, K. (2021). Whatever it takes? The global financial safety net, Covid-19, and developing countries. *World Development*, *137*, 105171.

Terborgh, A. G. (2003). The post-war rise of world trade: does the Bretton Woods System deserve credit?.

Truman, E. M. (1996). The Mexican peso crisis: implications for international finance. *Fed. Res. Bull.*, *82*, 199.

Truman, E. M. (2018). *IMF quota and governance reform once again* (No. PB18-9).

Underhill, G. R., Blom, J., & Mügge, D. (Eds.). (2010). *Global financial integration thirty years on: from reform to crisis*. Cambridge University Press.

Williamson, J. (1985). On the system in Bretton Woods. *The American Economic Review*, *75*(2), 74-79.

Wouters, J., Sterkx, S., & Corthaut, T. (2010). The international financial crisis, global financial governance and the European Union. *Leuven Centre for Global Governance Studies Working Paper*, (52).

Bölüm 3

GALBRAITH'IN YENİ İKTİSADİ SİSTEM YORUMU

R. Hülya ÖZTÜRK [1]

1 R. Hülya ÖZTÜRK, Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Akşehir İİBF, İktisat Bölümü, hulyaozturk@selcuk.edu.tr , Konya/Türkiye, ORCID No: 0000-0003-1396-9737

1. Giriş[1]

John Kenneth Galbraith dünyaca tanınan bir iktisatçı olmasının yanı etkin bir politikacı, önemli bir tarihçi ve yazardır. İktisat politikasının bilinen kök salmış fikirlerini eleştirerek, geleneksel bilgeliği sorgulamıştır. Harvard Üniversitesi'nde akademik yaşamına başlamış ardından ekonomi danışmanlığı, büyükelçilik ve üst düzey kamu kurumlarında yöneticilik görevlerinde bulunmuştur. Tüm dünyada halen en çok okunan iktisatçılar arasında yer almaktadır. İktisadi konulara ilgi duyan araştırmacı ve okuyucuların tercih ettiği ve iktisatla yeni buluşan öğrencilere öncelikle tavsiye edilen eserler meydana getirmiştir.

İkinci Dünya Savaşı döneminde Birleşik Devletler ekonomisinde istikrarı sağlama ve fiyatları kontrol altında tutma görevi kendisine verilmiştir. Bu görev sayesinde ileride üzerinde yoğun bir şekilde çalışacağı enflasyon ile ücret ve fiyat kontrolleri alanında deneyim kazanmıştır. Galbraith'ı diğer pek çok iktisatçıdan ayıran en önemli özelliği herkesten farklı ve kendine özgü iktisadi düşünceleridir. İktisat ekollerinin hiç birisine tam anlamıyla uymayan Galbraith Orijnal Kurumsal İktisat ve Post Keynesyen İktisat'a önemli katkılar yapmıştır. Galbraith'ın Birleşik Devletler'deki dev şirketleri ekonominin belirleyici kurumları olarak değerlendirmesi onu Orijnal Kurumsal İktisat'a yaklaştırırken, ekonomilerde belirsizliğe yönelik olarak yaptığı vurgu onu Post Keynesyen İktisata yaklaştırmıştır. Neo Klasik İktisat'ı ise ciddi şekilde eleştirmiştir.

İktisat biliminin çok tartışılan düşünürlerinden biri olan Galbraith iktisat literatürüne pek çok yenilikçi kavram getirmiştir. Özellikle Yeni Sanayi Devleti, Ekonomi Kimden Yana, Bolluk Toplumu, Amerikan Kapitalizmi: Karşıt Güçlerin Denkleşmesi adlı 4 eseri dev şirketler, değişen ekonomik yapı, şirket yönetiminde hakim unsurun değişmesi, şirket teorisi, çevre duyarlılığı, tüketici, üretici, toplumsal refah gibi konuları ele almaktadır. Galbraith'ı diğer iktisatçılardan farklı kılan unsur bu noktada ortaya çıkmaktadır. Galbraith mevcut sistemi eleştirel bir bakış açısıyla incelemiştir. Eleştirileri doğrultusunda toplumsal refah artışına yönelik farklı bakış açıları geliştirmiştir. Mevcut ekonomik sistemi sorgulamış, eksik yönlerini tamamlamaya çalışmış bunu yaparken de oldukça geniş bir perspektiften olayları analiz ederek yeni kavram ve tanımlarla literatüre katkı sağlamıştır.

2. Galbraith'ın İktisadi Görüşleri

Galbraith Orijinal Kurumsal Okul ve Post Keynesyen Okul'un görüşlerini kendi süzgecinden geçirmiş, kendine özgü bir iktisadi düşünce-

1 Bu çalışma 28-29 Ağustos 2021 tarihinde Ordu'da düzenlenen 7.Karadeniz Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde Galbraith'ın İktisada Katkısı başlığı ile özet şeklinde sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

ye sahip olmuştur. Galbraith'ın iktisat metodolojisinde etik ve politik yer almaktadır (Humbert, 2005: 48) Galbraith geleneksel ekonomik büyüme önlemlerini tartışan ilk iktisatçıdır. Galbraith üretilen ve satılan malların birçoğunun önemli ihtiyaçları karşılayıp karşılamadığını tartışmaya açmaktadır. Çevreye verdiği zarar göz ardı edilen, tüketici ihtiyaçlarına yön veren ve nükleer silahlar gibi sivil toplumu endişeye sürükleyen mallar GSYİH'ya dahil edilirken, temiz çevre, boş zaman, güvenli şehir gibi isteklerin GSYİH hesabına dahil edilmemesini eleştirmektedir (Yılmaz, 2008: 76). Galbraith'ın düşünce sisteminde iktisadi olayların sosyal boyutu önemli yer teşkil etmektedir. Dünyayı kirleten, duyarsız üretim tekniklerinin insanların sosyal mutlululuk ve refahına zarar verdiğini ileri sürmektedir.

Galbraith'ın metodolojisi, mevcut iktisat ile gerçek dünya arasında bir uyuşmazlık olduğunu ifade etmektedir (Dunn ve Mearmen, 2006: 8). Ekonomistler sosyal gelişime odaklanmada başarısız olmaktadır. Galbraith'a göre neoklasik iktisatın ekonomiyi ele alış biçimi sakıncalıdır. Neoklasik iktisatta ekonomi politik olmayan bir konu olarak ele alındığı için reel dünyayla ilişkisi kopmaktadır (Galbraith, 1977b: 2). Gerçek dünya ile ilişkisi kopan iktisat arasında bağlantı kurma düşüncesi Galbraith'ın temel motivasyonu olmuştur. Çalışmalarında bu bağlantıyı tesis etmeye yönelik pek çok öneri ve teori yer almaktadır. Galbraith'a ilham veren iki düşünce sistemi Kurumsal İktisat ve Post Keynesyen İktisat olmuştur. Galbraith'ın görüş ve önerileri uçlarında bu iki düşünce sisteminin yer aldığı bir sarkaca benzer, sarkaç bazen bir uca bazen de diğer uca yaklaşmaktadır.

2.1. Kurumsal İktisadi Düşünce Ve Galbraith

Kurumsal İktisat 19.yüzyılın sonundan 20.yüzyılın başına kadar gelişen bir düşünce akımıdır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasında Birleşik Devletler iktisadında hem akademide hem de hükümet çevrelerinde oldukça önemli bir yere sahip olmuştur (Levent, 2016: 25). Kurumsal İktisat'ın yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde ilk kuşak kurumsalcıların katkılarıyla kendine özgü bir altın çağ yaşadığını söylemek pek de abartı sayılmaz (Özçelik ve Özveren, 2015: 48). Kurumsal iktisatçıların amacı, iktisat kanunlarının evrensel olmadığını göstermektir. Bu amacı gerçekleştirmek için kurumları, davranışları ve gelenekleri incelemişlerdir. Kurumsal iktisatçıların düşünsel kaynağı pragmatizm felsefesidir (Kazgan, 1980: 210-211).Kurumsal iktisatçılar dikkatlerini daha çok tekel, fakirlik, israf, durgunluk gibi konulara vermektedirler. Bu sorunların da geleneksel iktisat teorisi ile açıklanamayacağını öne sürmektedirler (Savaş, 2000: 646).Sorunları açıklamada kurumların gücüne dikkat çekmektedirler.

Kurumsal iktisatçılara göre iktisatta hareket esastır, sistemler arasındaki ilişkiler önemlidir çünkü birey değişirken beraberinde toplumu

da değiştirmektedir (Demir, 1996: 65). Kurumsal iktisatçılar ekonomide sistemler arasındaki ilişkilerde muhtemel çatışmaların toplumsal refahı en yüksek düzeye çıkaracak şekilde yönetilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Galbraith'ın Kurumsal İktisat Okulu'na dahil edilmesinin önemli bir nedeni Neo Klasik senteze yaptığı eleştirilerdir. Bir diğer önemli neden ise Veblen'in teknolojik süreç ve kurumsal süreç ikilemini anımsatan düşünceleridir (Stanfield, Wrenn: 2005, Samuels 1984: 213). Bazı Kurumsal iktisatçılara benzer şekilde Galbraith da Post Keynesyen İktisat'a yaklaşmıştır. Ancak yine de Galbraith Kurumsal İktisatçılardan biri -belki de en etkililerden biri- olarak ele alınır. Bolluk Toplumu, Yeni Sanayi Devleti, Ekonomi Kimden Yana adlı eserleri II.Dünya Savaşı sonrası Kurumsal İktisadı savunan önemli eserleridir (Samuels, 1984). Galbraith geleneksel ekonomiyi yoğun bir şekilde eleştirmiştir, analizlerinde kurumlara geniş ölçüde yer verdiği görülmektedir.

Galbraith Alfred Marshall'dan sonra kendisini etkileyen kişinin Veblen olduğunu ifade etmiştir (Skousen, 2003: 284). Galbraith'ı Veblen'in mirasçılarından biri olarak değerlendirmek mümkündür. Kurumsal İktisat geleneğinden gelen bu iki ismin iktisat literatürüne katkıları büyüktür. Dev şirketlerin ekonomideki rollerinin gittikçe artmasına bağlı olarak ekonomik hakimiyetlerinin arttığını ortaya koymuşlardır.

Galbraith'ın düşünce sisteminin arka planında Kurumsal İktisat'ın etkisi büyüktür. Ekonomiyi ele geçirip yöneten dev şirketler, bu şirketleri yöneten teknostrüktür, beşeri sermaye, teknoloji ve eğitime verdiği önem, yoksulluk ve refah analizlerinde Kurumsal İktisadi düşüncenin etkileri açıkça görülmektedir. Galbraith'ın üst düzey kamu kurumlarında çalışması, ekonomi danışmanlığı görevleri ve ülke deneyimlerini bizzat yerinde yaşaması hem beşeri ilişkileri hem de ülkelerin ekonomik yapılarını tüm gerçekliğiyle görmesini sağlamıştır.

2.2. Post Keynesyen İktisat Ve Galbraith

Post Keynesyen İktisatla Galbraith arasındaki ilişkiler firmaya yönelik teoriler kapsamındadır. Galbraith'ın firmaya yönelik analizleri, Post Keynesyenler'in firma hakkındaki yorumlarıyla benzerlik göstermektedir. Üretim faaliyetlerini düzenleyen, piyasanın belirsizliklerinden koruyan stratejik bir planlama içerir (Dunn, 2002: 348) Post Keynesyenlere göre talebin artmasına neden olan unsur aslında verimliliğin artmasıdır. Bu nedenle işletmeler güç koşullarda bile üretimlerini durdurmamalıdır. Galbraith ve Post Keynesyenler'in hemfikir olduğu bir nokta vardır ki o da iktisadi durgunluk dönemlerinde bile işletmelerin ne pahasına olursa olsun satışlarına devam etmeleri, piyasadaki varlıklarını sürdürmeleri gerekliliğidir. Ekonomik konjonktür değişip yükselme dönemine geçildiğinde, durgunluk döneminde yaptıkları fedakarlıkların tersine yeni du-

rumla ilgili hedefler belirlemelidir (Pressmann,2008: 483). Galbraith ve Post Keynesyenler toplam talep üzerinde önemle durmuştur. Toplam talebin artması verimlilik artışını beraberinde getirecektir. Keynesyen iktisatın aktif politikalar yoluyla büyüme ve gelir artışının sağlanacağı böylece istihdam oranının enflasyon oranından yüksek olacağı görüşü Post Keynesyen İktisatta benimsenmiştir. Galbraith'ı Post Keynesyen İktisada yaklaştıran nedenlerden birisi de budur. Bu anlamda Post Keynesyen İktisat devrimci bir nitelik değil daha çok reformist bir nitelik taşımaktadır (Galbraith, 1978: 8).

Galbraith kaliteli bir eğitim alan insanların seçimler yoluyla politikacılar üzerinde baskı kuracaklarını, böylece kamusal çıkarların dev şirketlerin çıkarlarının üzerine çıkacağını belirtmektedir. Galbraith'ın rasyonel birey yaklaşımına şüpheyle bakması, onun Post Keynesyen düşünce ile paralel görüşler bildirmesine yol açmıştır. Galbraith'ın davranışsal birey yaklaşımı post keynesyen düşünce ile uyumludur (Pressman, 2008: 479-480).

Post Keynesyen İktisat sanayi toplumunu devamlılık arz eden organik bir değişim süreci olarak ele alır (Galbraith, 1978: 8). Galbraith'ın iktisadi mantığının temelinde de endüstriyel toplum bulunmaktadır. Galbraith temelde kurumsal bir iktisatçı olarak değerlendirilse de görüşlerinin Post Keynesyen iktisadın temel dinamikleriyle uyumlu olduğunu ifade etmek mümkündür. Galbraith'ın düşünceleri bir anlamda Post Keynesyen ilkelerin modern politikaya adapte edilmesidir (Pressman, 2008: 480).

Galbraith modern politika sorunlarına Post Keynesyen çerçeveden bakmıştır, onun bu katkısının ardında yatan dinamik güçlerin bağımsızlığını fark etmesi ve iktisadi politika ve analize bütüncül bir yaklaşım getirmesidir (Courvisanos, 2005: 90). Post Keynesyenler gelir düzeyi düşük insanların gerekli temel eğitime ulaşabilmeleri için devletin eğitim sistemine hakim olması gerektiğini savunurlar. Post Keynesyenler'in bu görüşlerinin ilham kaynağı Galbraith'tır. Galbraith verimlilik artışı ve insan yaşamının ilerlemesi için eğitim ve beşeri sermayenin temel unsurlar olduğuna vurgu yapmaktadır (Pressman, 2008: 482). Eğitim ve teknolojiye verilen önemin artmasıyla birlikte bu alanlara yönelik yatırımlar da artmaktadır. Ancak yüksek risk barındıran bu yatırımları yapmaktan büyük şirketler uzak durmaktadır. Özel sektör ise sermaye yetersizliği nedeniyle bu alanlara sıcak bakmayabilir. Eğitim ve teknoloji yatırımları mali kaynakların düzenli bir şekilde kendisine kanalize edildiği bir yapıya ihtiyaç duyar. Bu yapı ise devlettir (Galbraith, 1967: 371). Galbraith'ın eğitim ve beşeri sermayeye yaptığı vurgu, devletin eğitim sistemine hakim olması ve tüm vatandaşlarının gerekli temel eğitimi alabilmelerini sağlaması gerektiğini ifade ettiği önerilerinde sıklıkla yer almaktadır.

3. Galbraith'ın İktisat Literatürüne Katkıları

Galbraith'ın iktisat literatürüne katkıları incelenirken en fazla göze çarpan ve etki alanı yaratan önermeleri ve kavramları ele alınacaktır. Galbraith'ın düşüncelerini iktisat tarihine yaptığı katkılar olarak ele aldığımızda çarpıcı teorilerinin olduğunu görülmektedir. Bu teorilerin tamamına burada yer verilemeyeceği için birkaç tanesi ele alınmakla yetinilecektir.

3.1.Dengeleyici Güç Teorisi

Galbraith 1952 yılında yayımladığı Amerikan Kapitalizmi ve Dengeleyici Güç Kavramı adlı eserinin ardından gelişmiş ekonomilerdeki büyük şirketlerin liderlik ettiği dönüşümü açıklamak üzere, neoklasik model karşısında seçenek olabilecek farklı bir model inşa etmeye çalışmıştır (Dunn ve Pressman,2005: 170). Bu eserinde yerleşik iktisadı eleştirmiş, eksik rekabet rekabet piyasaları sonucunda ortaya çıkan devlet dışındaki güçlerin Birleşik Devletler ekonomisini nasıl etkilediğini açıklamaya çalışmıştır (Başaran, 2017: 13). Galbraith dengeleyici gücün, rekabetin düzenleyici işlevinin yerini aldığını ifade etmektedir. Dengeleyici gücün emek piyasasındaki gelişimi son elli yılda gerilimlerin ana çözümleyicisi haline gelmiştir (Galbraith, 1954: 3). Ekonomide rekabetin azalması iktisadi gücün, büyük şirketlerin eline geçmesine ve ekonomide belli güç odaklarının ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu odakların hareket alanını daraltmak ve dengelemek üzere başka güçlerin devreye girmesi dengeleyici güç kavramının ana fikridir (Spiegel, 1971: 641). Dengeleyici güç sistemin karşı yakasında etkili kontrol sağlamaktadır (Sharpe, 1974: 16). Ekonomideki rekabet unsurlarının değişimini ortaya koymaya çalışan Galbraith çalışmalarında dengeleyici güç kavramı üzerinde önemle durmuştur.

Dengeleyici gücün etkisi altına aldığı bir ekonomide enflasyona yönelik spesifik bir durum vardır (Galbraith, 1954: 4). Enflasyonist bir ortamda dengeleyici güç etkin olmayacaktır. Talebin baskın olduğu, enflasyonist ortamda cılız örgütlenen işçiler pazarlık açısından daha kuvvetliyken, talebin zayıf olduğu seviyelerde de sendikaların pazarlık gücü görece azalmaktadır (Galbraith, 1956: 130).

Galbraith'a göre tüketici talebi dışsal değildir ancak kurumsal süreç ve reklam gibi belli etkilerce belirlenir(Galbraith, 1967: 235).

Dengeleyici güç otomatik bir şekilde ortaya çıkmaz ise bu gücün başlatılması ve devam ettirilmesi hükümetlerin yükümlülüğü olmaktadır. Galbraith'ın kamu müdahalesi gereği bu noktada kendini göstermektedir (Kazgan, 1980: 215). Galbraith'a göre enflasyonist bir ortamda üretimi artırmak sonuç vermeyecektir. Çünkü bir yandan da talep artacaktır. Bu durumun ortadan kalkması için ekonominin kaldırabileceği düzeyde işsizli-

ğe izin verilmesi gerekmektedir (Galbraith, 1960a: 214-223). Galbraith'ın enflasyonla ilgili düşüncelerinin şekillenmesine İkinci Dünya Savaşı'nın ardından fiyatların kontrol altın alınması ile ilgili üstlenmiş olduğu görevin ve yaşadığı ülke deneyimlerinin etkili olduğu düşünülmektedir.

Galbraith enflasyonla mücadelede para politikasına fazla güvenmez, para politikasının sadece toplam talep düzeyinde etkili olduğunu savunur (Galbraith, 1960a: 229). Ücretler fiyatları artırdığı durumda Galbraith merkez bankasının bu duruma ayak uydurması ve enflasyonu durdurarak işsizliği arttıracak kısıtlamalar yapması yerine kredi vermeyi esnek hale getirmesini önerir. Bu ücret ve fiyat politikaları bir denetim sistemini gerektirir. Galbraith bu sisteme Bütüncül Bir Gelirler ve Fiyatlar Politikası adını verir (Galbraith ve Salinger, 1998: 144-146).

Keynesyen Devrim, toplam talebe önem vermiştir. Ancak verilen bu önem piyasa sisteminin içine gerektiği kadar nüfuz etmemiştir. Toplam talebe yönelik politikalar, yüksek gelir ve istihdam düzeylerinde etkin olacaktır. Yüksek gelir seviyelerine ulaşmak temel ekonomik amaçtır. Bunu gerçekleştirmek içinse piyasanın etkin şekilde kontrol edilmesi gerekmektedir (Galbraith, 1978: 10). Devletin eylemi olmadığı zaman, ücret ve fiyatlarda sarmal biçimde yukarıya doğru, giderek hızını artıran bir tırmanma söz konusudur. Bu yüzden kamu kontrolü kaçınılmazdır (Galbraith, 1990: 335). Galbraith'a göre ücret kontrolleri gelir ya da ücret farklılıklarını dondurma temelinde ele alınmamalıdır. Tam aksine bu farklılıkların sınırlandırılması önerisi sunulmalıdır. Kontrollerin yapılması piyasa tarafından tahsis edilen dengenin terk edilmesi anlamına gelir. Kontrol süreci kolektif ücret görüşmelerinde ortaya konan ücret seviyesiyle ve planlı sistemde firmalar açısından geçerli olan fiyatlara uygulanmalıdır. Kontroller maliye politikasıyla ikame edilebilir. Fakat bu kontroller bir politika aracı olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü maliye politikasının ekonomide talep ve arz değerini sağlama rolünü kontroller üstlenmez (Galbraith, 1973: 313-314).

Büyük firmalar ile aynı sistemin içinde faaliyet göstermeye çalışan küçük grupların devlete gereksinim duyması nedeniyle hükümet, dengeleyici gücün piyasa karşısındaki konumunu belirleme misyonunu üstlenmiştir (Galbraith, 1956: 136). Dengeleyici gücün en zayıf argümanı asıl gücün, dengeleyici güç ile birlikte otomatik olarak ortaya çıktığı iddiasıdır. Bu durumun enflasyonla birlikte tam tersi yönde etki ettiğini Galbraith da kabul etmektedir. Dengeleyici gücün iddia edilen otomatik özelliği dezavantajlı kesimler için destek sağlayabilmesidir. Dengeleyici güç karşısındaki asıl gücü zaman zaman ezebilmektedir. Bu teoride hükümetin rolü çok yoğun ve aktiftir (Kesting, 2005: 12). Galbraith devletin ekonomi yönetiminde sorumluluk alması gerektiğine vurgu yapmaktadır.

3.2. Dev Şirketler

Modern sanayi devletinin en belirgin özelliği çok sahipli dev şirketlerdir. Bu şirketlerin idaresi, koordinasyonu ve faaliyetlerinin sonuçları belirli bir organizasyon dahilinde gerçekleşmektedir (Galbraith, 1960b: 131). İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren iktisadi hayatı şekillendiren pek çok yenilik meydana gelmiştir. Bu yeniliklerin en göze çarpanı, üretimde kullanılan emeğin yerine makinelerin geçmiş olmasıdır (Galbraith, 1967: 1). İktisatçıların ekonomik sistemi makineyle özdeşleştirmesini Galbraith eleştirir. Galbraith iktisadın sosyal boyutunu ortaya koymak için çaba sarfeder (Galbraith, 1989: 15). Yeni sanayi devletinde minimal firmalara fazla önem atfedilmemektedir. Bunun en önemli sebebi dev şirketler gibi tekel gücüne sahip olmamalarıdır (Galbraith, 1967: 181). Galbraith geleneksel iktisadi fikirlerin küçük firmaların ekonomide varlıklarını sürdürmelerine engel olduğunu ve küçük şirketlerin dev şirketlerle rekabet edebilmelerinin mümkün olmadığını ifade eder.

Galbraith'ın Bolluk Toplumu'nda ortaya koyduğu ekonomik sistem yaklaşımının ileri bir biçimi olan Yeni Sanayi Devleti, şirketlerin toplum ve devletle olan ilişkilerini açıklamaktadır (Sharpe, 1974: 42). Galbraith'ın yeni sanayi devleti yaklaşımı modern şirketlerin geçirdiği evrimi açıklamaya çalışır. Bu açıklama için bazı noktalar üzerinde durur, bunlar; şirket paydaşlarının denetim mekanizmasındaki etkinliklerinin azalması, yönetimin hantallaşması ve sermaye ihtiyacının önemli kısmının otofinansmanla sağlanmasıdır (Gafgen, 1974: 12). Dev şirketlerin ekonomide ortaya çıkardığı önemli sonuçlardan biri piyasa fiyatının oluşma şeklinin değişmesidir. Neo klasik teoride arz ve talep koşulları piyasa fiyatının oluşumunu belirlerken, yeni sanayi devletinde firmaların üretim kararları piyasa fiyatını belirlemektedir (Galbraith, 1967: 181). Galbraith bu iddiasını tersine dönmüş sıralama ve bağımlılık kavramlarıyla pekiştirmiştir.

20.Yüzyılın hemen öncesinde Birleşik Devletler'de görülmeye başlayan dev şirketler farklı alanlarda üstünlük kurmuştur. Yaşanan iktisadi ve toplumsal dönüşümleri anlayabilmek için dev şirketlerin içsel dinamiklerini anlamak gerekmektedir (Galbraith, 1967: 9). Galbraith şirketlerde yetkisi ve etkisi bulunmayan yönetim kurulunun kaldırılmasını, bunun yerine şirket kararına katılmayan ama kamu çıkarına ilişkin yasalara uyulup uyulmadığını ve uygulamaları kontrol eden, bunları rapor haline getiren denetçilerin yerleştirilmesini önermektedir (Uras, 2006: 12). Böylece sosyal politikalar ekonomide yerine alacak ve toplumsal fayda maksimizasyonu sağlanacaktır.

3.3. Teknostrüktür

Dev şirketlerin yönetimi noktasında Galbraith teknostrüktürlere vurgu yapmaktadır. Endüstriyel gelişmelerin ortaya çıkmasıyla birlikte şirketlerin

karar mekanizmalarında da bir takım değişimler meydana gelmiştir. Galbraith teknostrüktürü şöyle tanımlar; ‘ *Bu birim dev şirketin içinde başkanı, başkan yardımcılarını, bölüm şeflerini de içine alır, şirketin en kıdemli memurlarından, dış çevrede yer alan, mavi ya da beyaz yakalılara kadar uzanmaktadır* (1967: 71). Küçük şirketlerde girişimcinin aynı zamanda sermayedar olması ona bazı ayrıcalıklar kazandırmaktadır. Sermayedar olması nedeniyle girişimci karar alma mekanizmasına etkin bir şekilde katılmakta ve yetki kullanımında daha özgür hareket edebilmektedir. Dev şirketlerde ise yetkiler teknostrüktürün hakimiyetindedir (Galbraith, 1990: 100). Endüstriyel toplumda karar verme gücü teknostrüktür’ün elindedir. Onlar aslında endüstriyel toplumda bir çeşit imtiyaza sahip olan teknokratlardır. Piyasa ekonomilerinde fiyatları belirleyen, pazarları çevreleyen, verimliliği artıran, maliyetleri düşürücü yenilikleri ortaya çıkaran kurum ve kuruluşların büyük ortakları değil, uygulanması gereken stratejiler konusunda, kimseye söz hakkı tanımayan teknokratlardır (Galbraith, 1967: 62-63). Ekonomik istikrara zarar veren ve şirketlerin yönetimi açısından risk unsuru barındıran en önemli etken belirsizliktir. Teknostrüktürün öncelikli amaçlarından birisi de belirsizlik riskini yok veya minimize etmektir (Breit ve Ransom: 1971: 177). Tedarikçiler ve üreticiler arasında yapılan uzun vadeli sözleşmeler kısa vadeli piyasa dalgalanmalarının belirsizliğine karşı koruma sağlar (Galbraith, 1967: 43-45).

Büyük şirketlerin güç ve egemenliklerini sürdürmesini sağlayan geleneksel bilgeliktir (Galbraith, 1973: 313-314). Teknostrüktürlerin ortaya çıkmasıyla birlikte geleneksel düzenin sürdürülmesi artık mümkün değildir (Dunn ve Presmann, 2005: 173). Galbraith’ın yenilenmiş düzen düşüncesine göre üretim kararını üreticiler verir ve tüketicilerin tercihlerini bu ürünlere yönlendirirler (Galbraith, 1967: 212). Bu düzende tüketicilerin satın alma kararını dev şirketlerin üretim kararları belirlemektedir. Tüketicilerin tercihleri kendi özgür iradeleri ve fayda maliyet analizleri sonucunda değil, reklamların yönlendirmeleri sonucunda ortaya çıkmaktadır (Waligorski, 2006: 83). Dev şirketler reklam tekniklerini kullanarak, toplumsal amaçları kendi çıkarları için uygun hale getirerek toplumu yönlendirmektedir (Baudrilliard, 1999: 42). Galbraith tüketicilerin yönlendirildiğine vurgu yapar ve tüketici egemenliğini reddeder. Bu düzenin yerine merkezinde teknostrüktürün yer aldığı yenilenmiş düzeni önerir (Galbraith, 1967: 213). Galbraith’a göre teknostrüktür ve devlet arasındaki ilişki kamu harcamalarının büyük şirketlerin çıkarını takip edeceği anlamına gelir. Ayrıca uluslararası şirketler ulusal hükümetlerin özgürlüğüne zarar vermektedir (Galbraith, 1973: 188).

3.4. Bolluk Toplumu

Galbraith’ın Bolluk Toplumu isimli eseri Amerikan ekonomisine yönelik eleştirilerden oluşmaktadır. 1958 yılında yayımlanan eserin ortaya çıktığı dö-

nemde savaş sonrası oluşan refah ve bolluk azalmaya başlamıştır. Eserde refah çağının olumlu havası ile zenginliğin azalmasıyla ortaya çıkan olumsuz hava birlikte görülmektedir. Bu süreçteki geniş çaplı üretim artışı ele alınarak ve toplumsal etkileri incelenmektedir. Galbraith'ın bolluk toplumundaki temel iddiası, üretim artışının ihtiyaçları artırdığı ancak toplumu daha müreffeh bir konuma taşıyamadığıdır (Dutt, 2008: 528). Galbraith'a göre bolluk toplumunda kıtlık ve belirsizlik bir sorun olmaktan çıkmıştır. İktisadi güç bu tür konular yerine şehirlerin daha güzel olması, hava kirliliğinin azalması, nitelikli eğitimin arttırılması yönünde kullanılmalıdır (Zinkin, 1967: 1).

Galbraith'a göre insanlar karmaşık fikirler yerine, eskiden beri alışık oldukları fikirlere sempati duyma eğilimindedir. Alışkanlık ve öngörülebilirlik geleneksel aklın en belirgin nitelikleridir. Geleneksel akla itibarını kazandıran bir diğer özellik ise kabuledilebilirliğidir. Galbraith bu yerleşik fikirleri geleneksel bilgelik olarak tanımlamıştır. Galbraith'a göre geleneksel bilgeliği değiştirecek olan unsur eleştiriler değildir. Değişen dünya, yeni düzen ve bu yeni düzene göre yeniden şekillenen toplumsal olaylar geleneksel bilgeliğe yönelik düşünceleri yerinden edecektir. Galbraith *'geleneksel bilgeliğin düşmanı fikirler değil olayların seyridir'* demiştir (1960a: 9-13). Galbraith geleneksel bilgeliğin gerçeklikten uzak olduğunu düşünür (Spiegel, 1971: 640). Geleneksel bilgeliği referans alan düşüncelerde üretimi artırmak için teknolojik ilerlemeye duyulan ihtiyaç önemsenmemektedir. Hükümetin sağladığı mal ve hizmetlere yeterince değer verilmemektedir. Bunun nedeni geleneksel bilgeliğin temelinde kamusal hizmetler arttıkça iktisadi özgürlüğün kaybedileceğine dair yatan endişedir. Devletin iktisadi gelişmeyi teşvik etmek için harcamalar yapması neticesinde toplum, geleneksel bilgeliğin de etkisiyle sosyalizm endişesi yaşamaktadır (Galbraith, 1960a: 126-136). Galbraith bu noktada devletin ekonomi içindeki etkinliğinin aşırı artmasının sonucunda toplumun yaşayacağı endişeler üzerinde durmaktadır. İktisadi bağımsızlığın kaybedilebileceği endişesi toplumda hakim olacaktır.

Galbraith Amerikan Kapitalizmi adlı eserinde ilk kez içine kapalı yoksulluktan bahseder. Teknolojik ilerlemenin yarattığı refahın bundan yararlanmayanlar için sorun yarattığını ifade eder (Galbraith, 1960a: 248). Galbraith eğitim ve yoksulluk sorunuyla yakından ilgilenmiştir. Eğitim ve yoksulluğun birbiri ile ilişkili olduğunu ifade eder. Galbraith cehaletin yoksulluğun nedeni olabileceğini ancak cehaletin tam olarak yoksulluğun sonucu olduğunu belirtir (Galbraith, 1964: 19). Yoksulluk ve dolayısıyla cehaletle mücadele etme konusunda Galbraith ısrarcıdır.

3.5. Bağımlılık etkisi

İktisadi karar birimlerinin tüketim kararları ile üretim kararları arasında var olan güçlü ilişki tüketiciler üzerinde bir etkiye yol açmaktadır.

Galbraith bu etkiye bağımlılık etkisi demiştir. *'... tatmin edildikleri sürece bağlı olan ihtiyaçların, bu sürecine bir isim vermek gerekirse buna bağımlılık etkisi adını vermek uygun olacaktır.'*(Galbraith, 1960a: 158).

Galbraith üretici birimlerin güçlü etkisiyle belirlenen ihtiyaçlar neticesinde meydana gelen bir tüketim toplumuna vurgu yapmaktadır (Munier ve Wang, 2005: 67).Üreticiler tarafından reklamlar, pazarlama teknikleri, üründe yapılan bir takım değişikliklerle tüketiciler etkilenmektedir. Galbraith bağımlılık etkisini, üreticinin, tüketicilerin zevk ve tercihlerini yönlendirmek amacıyla kullandığı reklamlar üzerine yoğunlaşarak açıklamaktadır (Sharpe, 1974: 30). Üstelik aşırı bireysel tüketim hırsı toplumsal çözülmeyi de beraberinde getirmektedir (Kabaş, 2015: 11). Galbraith'a göre neoklasik iktisatın iddia ettiği, tüketici zevk ve tercihlerinin, biyolojik, siyasi ya da toplumsal bir takım değişkenler tarafından belirlendiği varsayımı doğru değildir. Mevcut durumda üreticiler reklam ya da piyasanın diğer araçlarıyla tüketicinin zevk ve tercihlerini kendi istekleri doğrultusunda şekillendirebilmektedir. Galbraith Bolluk Toplumu'nda tüketicilerin ciddi manipülatif hareketlere maruz kaldıklarını ve ihtiyaçları baskıyla kabul ettikleri bir tüketim toplumunu anlatır. Tüketicilerin egemen olduğu bir toplum sadece, ihtiyaçların öncelikle çözüme kavuşturulması gereken bir problem olarak yer almadığı kitlesel tüketici toplumlarında mümkündür. Oysa tüketiciler ihtiyaçları olmayan ve kendilerine sunulan sınırsız ürün ve hizmetle muhatap olmaktadırlar (Munier ve Wang, 2005: 67). Galbraith toplumdaki üretim artışıyla birlikte ortaya çıkan suni isteklerin tüketiciyi mevcut konumundan daha iyi bir konuma getirmeyeceğini savunmaktadır (Dutt, 2008: 527). Galbraith'a göre bir ekonomide bağımlılık etkisi varsa-ki Galbraith öyle olduğunu iddia eder-tüketicinin bağımsızlığı iddiası gerçeklikten uzaktır (Humbert, 2005: 57). Tüketici kendisine empoze edilen ürün gruplarının etkisi altındadır. Bağımsız karar verememekte ve tercihleri üreticiler tarafından yönlendirilmektedir.

3.6. Sosyal Denge

Sosyal dengesizliğin ortaya çıkmasının sebebi özel sektörün kamu kesimine göre daha fazla gelişmesidir. Özel kesim ile kamu kesimi arasındaki bu dengesizlik, ekonominin gelişimini engelleyerek toplumun iktisadi açıdan hoşnutsuzluğuna neden olmakta ve bir takım sosyal sorunlara yol açmaktadır (Galbraith, 1960a: 251). Kamusal ihtiyaçlarla özel ihtiyaçların giderilmesi noktasındaki dengesizliklerin toplumsal düzlemde de bir dengesizlik meydana getireceğini düşünmektedir (Başaran, 2012: 4). Galbraith'a göre kamu hizmetleri özel tüketimi karşılamada başarısız olmaktadır. Özel sektör çok sayıda araç, kıyafet gibi tüketim eşyalarını üretirken, kamu sektörü nitelikli eğitim, düzgün yollar ve temiz hava sıkıntısı çekmektedir. Galbraith'ın sosyal dengesizliğin çözümüne yönelik

önerisi özel sektörden kamu sektörüne vergiler yoluyla fon transferidir (Skousen, 2003: 285). Tüketim toplumunun bünyesinde sosyal dengesizlik gerçeği ve özel servet kamusal sefalet arasında bir çelişki olduğu savı, Galbraith'ın bolluk toplumu analizindeki başlıca önermelerden birisidir (Stanfield, 1983: 592). Galbraith'a göre kamu harcamalarının vergiler tarafından karşılanması gerekmektedir. Bu harcamalar; yargı sistemi, dış politika, sanayi ve tarım sektörüne yapılan destekler, barış dönemlerinde savunma sanayinin geliştirilebilmesi için temel kamusal aktivitelerden oluşmaktadır. Kamu harcamaları gelecek dönemin refah seviyesini aynı zamanda iktisadi büyüme performansını pozitif yönde etkileme amacında olmalıdır (Galbraith, 1996: 52-55). Sosyal dengenin sağlanması toplumsal refahın artırılması için gerekli ve şarttır, bu noktada devlet vergiler aracılığıyla be dengeyi sağlamalıdır.

Galbraith vergi konusunda Neoklasiklerden tamamen farklı bir bakış açısı sergiler. Zenginler vergiler yükseldiğinde gelir etkisi ikame etkisinden daha yüksek olduğu için çalışmayı tercih ederler. Vatandaşların işlerine devam edebilmeleri, sağlıklı bireyler olabilmeleri, iyi eğitim alabilmeleri için vergilerin yüksek olması gerekir. Bölüşüm konusuna ise hükümet dahil olmalıdır (Pressman, 2008: 481). Galbraith etkin devlet konusunda vergilerin öneminin altını çizmektedir.

3.7. Piyasa Sistemi Ve Planlı Sistem

Galbraith Keynes'in getirdiği iktisat politikası araçlarının neden yetersiz olduğunun farkındadır, piyasanın görünmeyen eli yerini, güçlü alıcılarla satıcılara ve sendikalara bırakınca kapitalizmde bir planlı sistem ortaya çıkmaktadır (Yılmaz, 2008: 4). Galbraith'ın temel hedefi, endüstriyel kapitalizmi gerçeğe en yakın biçimde tasvir eden bir model kurmaktır (Sharpe, 1974: 43). Ekonomik hayatta az sayıdaki büyük firma ile çok sayıdaki küçük firma birlikte yer almaktadır (Galbraith, 1977a: 186). Galbraith'a göre ekonomideki toplam üretim faaliyetinin yaklaşık yarısını kamu sektörü dışındaki büyük şirketler gerçekleştirirken, diğer yarısını küçük ve orta büyüklükteki işletmeler gerçekleştirmektedir. Bu noktada Galbraith, rekabetçi bir piyasa sistemi ile oligopolistik bir planlı sistemden oluşan ikili bir model inşa etmiştir (Harms, 2007: 79).

Bu ikili yapıda iyi organize olan az sayıdaki büyük şirketin ekonomide hakimiyet kurduğu, milyonlarca küçük işletmenin ise bu hakimiyete boyun eğdiği bir ortam vardır (Waligorski, 2006: 59). Planlı sistem neoklasik iktisadi ilkelerle tamamen karşı iken piyasa sistemi neoklasik ilkelere daha uygundur. Ancak piyasa sisteminin de neoklasik modelden farklılaştığı iki nokta vardır. Birincisi piyasa sistemine yapılan devlet müdahalesi neoklasik modelde ifade edilenden daha yoğundur ve bu durum olağan karşılanmaktadır. İkincisi ise piyasa sistemi ile planlı sistem aynı

ekonomik yapı içerisinde yer almaktadır(Galbraith, 1990: 63). Her iki sistemin birlikte yer aldığı piyasa yapısı tanımı Galbraith'ın olağan hatta zorunlu karşıladığı bir durumdur. Eksikliklerini birlikte tamamlayan bu ikili yapı sayesinde ekonomik etkinlik sağlanacaktır.

3.8. Tersine Dönmüş Sıralama

Ortodoks Neoklasik iktisada göre, kabul edilmiş sıralama ile bireyler isteklerini piyasaya iletirler. Piyasa ise bu istekleri üreticilere yönlendirir. Üreticiler de kendilerine yönlendirilen bu istekler doğrultusunda mal üretirler. Böylece piyasa sistemi işlerlik kazanır. Planlı sistemde ise Galbraith tersine dönmüş sıralamanın hakim olduğunu ifade eder. İlk olarak üreticiler üretim faaliyetini gerçekleştirir ve ürettikleri malların fiyatını belirlerler. Ardından tüketici taleplerini manipüle ederek ürünlerin satışını gerçekleştirirler (Reisman, 1980: 74) Tersine dönmüş sıralama ekonomik sistemde gücü elinde bulunduranın birey olduğu yönündeki klasik sıralamayı reddeder (Baudrillard, 1999: 68).

Galbraith zaman zaman endüstriyel sistem yerine planlı sistem kavramını kullanmıştır. Burada Galbraith'ın dikkat çektiği nokta geleneksel teoride kabul edilen tüketicinin piyasayı yönlendirdiği kanaatine yönelik eleştirisidir. Endüstriyel sistemin gelişmesiyle birlikte tüketici piyasanın merkezinde yer alan rolünü yitirmiştir. Artık bunun yerine üreticilerin hakim olduğu piyasada reklamlar ve çeşitli manipülasyonlarla yönlendirilen aktörler olarak yer almaktadırlar.

4. Sonuç Ve Değerlendirme

Galbraith bazı kesimler tarafından çılgın bir teorisyen olarak kabul edilmekle birlikte iktisat literatürüne kazandırdığı kavramlar ve getirdiği yenilikçi yaklaşımlar açısından yeri yadsınamaz bir iktisatçıdır. Görev aldığı kurumlarda edindiği deneyimler, görev yaptığı çeşitli ülkelerde kazandığı bakış açısı, mevcut geleneği sorgulama isteği O'nun düşüncelerinin arka planını oluşturmaktadır. Olması gerektiğini düşündüğü iktisadi düzene ulaşmak adına izlenmesi gereken politikalar bütünü önermeleri yenilikçi ve sıra dışıdır. Özellikle dev şirketlerin tüketicileri manüpile ettiklerini ileri süren yaklaşımları dikkat çekmiş ve tüketicinin ekonomideki rolünün etkin mi yoksa edilgen mi olduğu konusunu tartışmaya açmıştır.

Ekonomide rekabetin önemi ve sosyal denge kavramları da yine pek çok kesimin dikkatini çekmiştir. Dev şirketlerle rekabet edemeyen küçük şirketler ve yeterince tatmin edilmeyen kamusal ihtiyaçlar Galbraith'ın önermelerini etkilemiştir. Yoksulluk ve cehalet ilişkisine yönelik saptamaları eğitimin ve beşeri sermayenin önemini ortaya koymuştur. Yoksullukla mücadele etmek isteyen devletin eğitim sisteminden sorumlu olması

gerektiğini düşünen Galbraith devletin bu konuda etkin olmasını ve tüm vatandaşların eğitim imkanlarına erişebilmelerini ister.

Artan üretim düzeyinin toplumsal refahı artırmayacağı yönündeki inancı tartışılan önermelerinden biridir. Artan üretim düzeyinin insanların ihtiyaç ve isteklerini tatmin etme düzeyini artıracağı yönündeki genel kanaate farklı bir bakış açısı getirerek, çevreye, doğaya zarar veren bir üretim düzeyinin sakıncalarından bahsetmektedir. Teorilerinde sıklıkla sosyal politikalara ve çevreye olan duyarlılığıyla ön plana çıkan Galbraith her ne pahasına olursa olsun üretim artışı sağlanmalıdır tezine karşı çıkar. Gelir dağılımını iyileştirmeyen, insanların sosyal imkanlarını artırmayan, çevreye zarar veren, eğitim imkanlarını artırmayan bir üretim artışını önermez. Üretim artışı ve ekonomik büyüme toplumsal refahı artırdığı zaman Galbraith'ın istediği ve önerdiği ekonomik sistem kendini gerçekleştirecektir.

Zaman zaman Kurumsal İktisada, zaman zaman ise Post Keynesyen İktisada yaklaşan Galbraith iktisat tarihinin dikkat çeken simalarından biridir. Literatüre kazandırdığı kavramlar ve teorileri pek çok araştırmacıyı etkilemiştir. İktisadin gerçeklikten koptuğu iddiası ve iktisatla gerçeklik arasında bağ kurma çabası Galbraith'ın önemli özelliklerindendir. Tartışılan teorileri kendinden sonra gelen iktisatçıları da etkisi altına almıştır. Bugün halen iktisada ilgi duyan araştırmacılara tavsiye edilen eserleri mevcuttur. Galbraith hem döneminin hem de iktisat tarihinin etkileyici ve iz bırakan düşünürlerinden biridir.

KAYNAKÇA

Baudrillard, Jean. (1999). Consumer Society. Consumer Society in American History : A Reader. (Edt: Lawrence B.Glickman) .Newyork. Cornell University Press.

Başaran,Anıl. (2012*). John Kenneth Galbraith'ın İktisadi Düşüncesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilimdalı. Ankara

Başaran,Anıl.(2017). John Kenneth Galbraith'ın İktisat Anlayışı ve Yeni Sanayi Devleti. *İş ve Hayat,*yıl:3, sayı:6, 9-27

Breit W.Ransom R.L. (1971).The Academic Scribblers, New york, Holt. Rinehart and Winston Inc.

Courvisanos, Jerry. (2005). Technological Innovation.: Galbraith, the Post Keynesians and a Heterodox Future. *Journal of Post Keynesian Economics* , vol:28,no:1, 83-102

Demir,Ömer. (1996). Kurumcu İktisat. Ankara. Vadi Yayınları.

Dunn,Stephen.(2002). The Origin Of the Galbraitan System :Stephan P.Dunn in Conversation with J.K Galbraith. *Journal of Post Keynesian Economics.* vol 24 no 3 Spring

Dunn, Stephen, Presmann, Steven. (2005).The Economic Contributions of John Kenneth Galbraith. *Review of Political Economy.* Vol 17, no 2,161-209

Dunn, Stephen, Mearman,Andrew. (2006).The Realist Approach of John Kenneth Galbraith. *Challange*. vol 49, no 4,7-30

Dutt, Amitava. (2008). The Defendence Effect, Consumption and Happiness:-Galbraith Revisited. *The Review of Political Economy.* vol. 20(4), 527-550.

Gafgen, Gerard. (1974). On the Methodology and Political Economy of Galbraithian Economics. *Kyklos*. vol 27,no 4, 705-731.

Galbraith, J.K. (1954). Countervailing Power. *The American Economic Review* , vol 44, no: 2, 1 -6

Galbraith, J. K. (1956). American Capitalism: the Concept of Countervailing Power. Massachusetts. Houghton Mifflin Company.

Galbraith, J. K. (1960a) . The Affluent Society . Massachusetts. Houghton Mifflin Company.

Galbraith, J. K. (1960b). The Liberal Hour. London. Hamish Hamilton.

Galbraith, J. K. (1964). Economic Development. Masschusetts. Harvard University Press.

Galbraith, J. K. (1967). The New Industrial State. London. Hamish Hamilton.

Galbraith, J. K. (1973). Economics and the Public Purpose. Boston. Houghton Mifflin Company.

Galbraith, J. K. (1977a). The Veblen - Common Award. *Journal of Economic Issues*. Vol: 11 no: 2. 195 – 200.

Galbraith, J. K. (1977b). Power and The Useful Economist. *American Economic Review*.63(1). 1 – 11.

Galbraith, J. K. (1978). On Post Keynesian Economics. *Journal of Post Keynesian Economics.* Vol 1, no 1, 8-11

Galbraith, J. K. (1989). Kuşku Çağı Çev.Reşit Aşçıoğlu ve Nilgün Himmetoğlu . İstanbul. Altın Kitaplar.

Galbraith, J. K. (1990). Ekonomi Kimden Yana. çev. Belkıs Çorakçı, Nilgün Himmetoğlu, İstanbul. Altın Kitaplar.

Galbraith, J. K. (1996). Good Society, The Humane Agenda. New York. Houghton Mifflin Company.

Galbraith, J. K., Salinger, N. (1998). Ekonomi Üzerine Hemen Herşey, Pazar Ekonomisi Masalı ve Gerçekler. İstanbul. Cem yayınevi.

Harms, John. B. (2007). Neoliberalism and the Social Imbalance:Higher Education in Missouri. *Research in Political Sociology*. Vol 16. 61-83.

Humbert, Marc.(2005). With John Kenneth Galbraith: APolitical and Moral Philosophy Conseption to Study Economic Activities. *Journal of Post Keynesian Economics*. vol:28 no: 1. 47 – 64.

Kabaş,Tolga. (2015). İktisat Düşüncesine J.K.Galbraith'ın Etkileri. Türk Kamu Politikası Modelinin Doğuşu ve Gelişmesi. (Edt: Tolga Kabaş). Akademisyen Kitabevi.

Kazgan, Gülten. (1980). İktisadi Düşünce veya Politik İktisatın Evrimi. İstanbul. Remzi Kitabevi.

Kesting, Stefan. (2005). Countervailing, Conditioned and Contingent: The Power Theory of John Kenneth Galbraith. *Journal of Post Keynesian Economics*. Vol 28, no 1, 3-23.

Levent, Adem. (2016). John Kenneth Galbraith'ın Düşüncesinde Güç Piyasa ve Tekno-strüktür. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilimdalı.

Munier, Francis, Wang, Zhao. (2005). Consumer Sovereign and Consumption Routine:A Reexemination of Galbraithian Concept of the Dependence Effect. *Journal of Post Keynesian Economics*. vol 28, no: 1. 65-82.

Özçelik, Emre, Özveren, Eyüp. (2015). Kurumsal İktisadın Dünü, Bugünü, Yarını. *Ekonomik Yaklaşım*.26 (96). 17-57.

Pressmann, Steven.(2008). John Kenneth Galbraith and Post Keynesian Tradition in Economics. *Rewiev of Political Economy.* vol 20. No: 4. 475 – 489.

Reisman, David, A. (1980). Galbraith and Market Capitalism, New York, New York University Press.

Samuels, Warren, J. (1984). Institutional Economics. *The Journal of Economic Education*. 15:3. 211-216.

Savaş, Vural. (2000). İktisadın Tarihi. Ankara. Siyasal Kitabevi.

Sharpe, Myron, E. (1974). John Kenneth Galbraith and Lower Economies. New York. International Art and Sciences Press.

Skousen, Mark. (2003). Modern İktisadın İnşası. Ankara. Liberte Yayınları.

Spiegel, Henry W. (1971).The Growth of Economic Thought. New Jersey. Prentice Hall Inc.

Stanfield J. R. (1983). The Affluent Society after Twenty Five Years. *Journal of Economic İssues.* vol 17. No: 3. 589 – 607.

Stanfield J. R. Wrenn, Mary. (2005). John Kenneth Galbraith and Original Institutional Economics. *Journal of Post Keynesian Economics*. vol 28. No: 1. 25-45.

Uras, Güngör. (2006). Aykırı İktisatçı Galbraith Öldü. Milliyet

Waligorski Conrad P. (2006). John Kenneth Galbraith :The Economist as Political Theorist. Maryland. Rowman and Littlefield Publishers.

Yılmaz, Sema. (2008). John Kenneth Galbraith'ın İktisadi Düşünceye Katkıları Üzerine Bir Değerlendirme. Doktora Tezi. İstanbul. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı.

Zinkin, Maurice. (1967). Galbraith anf Consumer Sovereignty. *The Journal of Industrial Economics*. vol. 16. no. 1. 1-9.

Bölüm 4

ÇEVRE MUHASEBESİNE İLİŞKİN 2017-2021 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE'DE ERİŞİME AÇIK DERGİLERDE YAYIMLANAN MAKALELERİN METODOLOJİK ANALİZİ

Yusuf GALİP[1]

Seçkin GÖNEN[2]

1 Öğr. Gör. Yusuf Galip, Pamukkale Üniversitesi Kale Meslek Yüksekokulu,Muhasebe ve Vergi Bölümü, ygalip@pau.edu.tr , ORCID ID: 0000-0002-2611-3025.

2 Prof. Dr. Seçkin GÖNEN, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, seckin.gonen@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5962-7375

GİRİŞ

Ekonominin en önemli parçasından biri olan işletmeler, toplum ihtiyacını karşılamak amacıyla ürün ve hizmet üretmekte ve satmaktadırlar. Bu gayede faaliyette bulunurken karını maksimize etme ve süreklilik gibi amaçlara ulaşmayı hedeflemektirler. Ayrıca, işletmeler amaçlarını gerçekleştirirken doğayla etkileşim halinde olmakta, doğal kaynakları kullanmakta ve doğaya atık bırakmaktadırlar. Çevresel sorunlara yol açabilecek durumlarla birlikte işletmenin çevre ile ilişkisi önem teşkil etmektedir. Oluşan sorunların gün geçtikçe artması, dünya kamuoyunda çevresel bilincin artışına da sebep olmuştur. Çevreye verilen zararların oluşmasında işletmelerin rolünün etkili olduğu anlaşılmış ve buna yönelik çözümler öne sürülmüştür. Tüm bu durumlarla birlikte, işletmelerin doğaya, canlılığa, insanlığa ve dolayısıyla çevreye olan sorumluluğu ortaya atılmıştır.

Muhasebenin temel kavramlarından olan sosyal sorumluluk kavramı, "*muhasebe uygulamalarının yürütülmesinde ve mali tabloların düzenlenmesi ve sunulmasında; belli kişi veya grupların değil, tüm toplumun çıkarlarının gözetilmesi ve dolayısıyla bilgi üretiminde gerçeğe uygun, tarafsız ve dürüst davranılması gereğini ifade eder*" şeklindedir. Sosyal sorumluluk kavramı gereğince toplumsal çıkarların birisi de, işletmelerin çevreye olan duyarlılığıdır. Bununla birlikte, muhasebenin çevreyle ilgili olaylarla ilgili uygulamalara yönelik fikirlerini de beraberinde getirmektedir. Oluşan kirlilik, atık gibi zararların etkisi ile çevrenin korunmasına yönelik işlemlerin muhasebesi, tartışılan konuların başında gelmektedir.

Son yıllarda küresel ısınmanın artmasıyla daha da ön plana çıkan çevresel problemler, işletmelere yasal zorunluluklar da getirmektedir. Kyoto protokolü gibi uluslararası antlaşmalar ve düzenlemelerle çevreye verilen zararlara yönelik uygulamalar görülmektedir. Bu durumun sonucunda muhasebenin çevresel olaylara olan etkileşiminin ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla gönüllü ya da yasal zorunluluklarla oluşan işletmenin çevreyle olan parasal ilişkisi, muhasebe biliminin geliştireceği politika ve uygulamalar ile gerçekleştirilecektir.

Çalışmanın amacı, çevre muhasebesinin ve maliyetlerinin daha iyi anlaşılabilmesi ve yeni uygulamaların geliştirilebilmesi adına, Türkiye'de yapılmış son 5 yıla ilişkin makalelerin incelenmesidir. Bunun için içerik analizi yönteminden faydalanılmıştır. Buna yönelik olarak çevre muhasebesi ve çevre maliyetleri de kavramsal olarak ele alınmıştır.

1. Çevre Muhasebesi Kavramı

Çevre muhasebesi, sosyal sorumluluk muhasebesi çatısı altında yer alan ve gerekli hedeflere yönelik bilgi üreten bir disiplindir. Aynı zamanda çevre ile işletme arasında oluşan parasal olayların belgelendirilmesi, kay-

dedilmesi, sınıflandırılması, raporlanması ve denetlenmesi gibi durumları da barındıran muhasebenin alt dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Uluslararası çalışmalarda "Yeşil Muhasebe" olarak da yer alan kavramın farklı tanılandırılmalarına da yer verilmiştir (Alagöz ve Yılmaz, 2001, s. 150).

Çevre muhasebesi, biyofiziksel terimlerle ölçülen çevresel etkilerin toplanması, sınıflandırılması, analizi ve iletilmesine geleneksel muhasebe ilke ve yöntemlerinin uygulanması olarak görülmektedir(Schaltegger ve Burritt, 2017, s. 24). Klasik muhasebe uygulamalarının yıpratıcı etkisini yok edebilmek üzere araştırmak, çevre ile ilgili getirileri ve fedakarlıkları ayrı olarak sınıflamak, işletmenin iç ve dış menfaat sahiplerine yönelik çevre performansı raporları, belgeleri ortaya koymak ve yönetim alacağı kararlarda çevreye yönelik parasal ve parasal olmayan bilgileri oluşturmak amacıyla bilgi ve kontrol sistemi olarak tanımlanabilmektedir (Özkol, 1998, s. 21).

Çevre muhasebesinin nasıl yapıldığı, özellikle gerekli yatırımın büyüklüğü, verilerin nesnelliği, farklı türdeki çevresel verileri karşılaştırma yeteneği gibi birçok açıdan farklılık gösterir (Hecht, 1999, s. 15).

Haripriya (2000), dört çevresel muhasebe sistemini özetlemektedir. Bunlar:

1. Kirlilik-gider muhasebesi;
2. Çevresel varlıkların stoklarını zaman içinde ölçen fiziksel muhasebe;
3. Yeşil göstergeler: geleneksel GSYİH ölçüsüyle yakından bağlantılı ve ekonomik refah ölçüsüne göre ayarlanmış bir sistem; ve
4. Birleşmiş Milletler Ulusal Hesaplar Sistemi (SNA).

Şekil 1: *Çevresel Muhasebesi İçin Teorik Model*

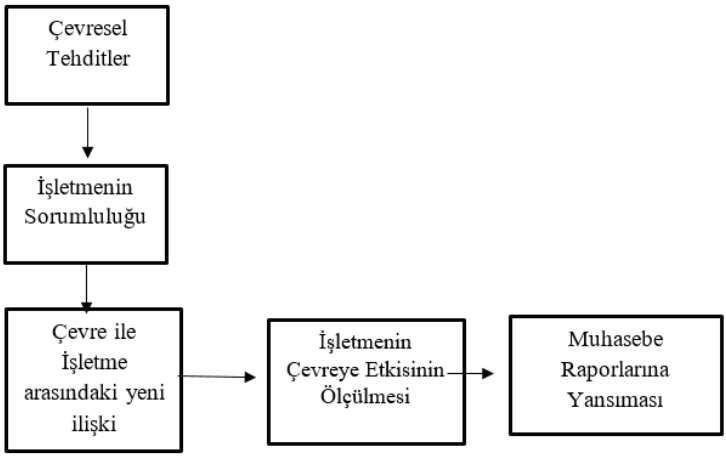

Kaynak: Jones, 2010, s. 125.

Çevre muhasebesi, temel muhasebe teorisini takip etmesi gerekmektedir. Aynı zamanda çevresel işlemlerin tanıma, ölçme, kaydetme ve raporlama sürecinden geçmesi gerekir. Çevre muhasebesi bir dereceye kadar, geleneksel muhasebenin bir revizyonudur ve yeni durumun zorunlu kıldığı uyarlanabilir bir uyumdur. Ayrıca esas olarak para birimi cinsinden ölçülür. İşletmenin çevresel faaliyetini finansal sonuç etkisine göre değerlendirmeyi kolaylaştırmak için, muhasebe prosedürüne göre çevresel varlıklara, giderlere, faydalara yönelik ölçülebilir olması gerekmektedir. Ancak çevre muhasebesi, ekonomik davranış ve yönetim faaliyetlerinin çevre üzerindeki dış etkilerini değerlendirmek için fon hareketinin kapsamını aşmıştır. Bu nedenle, çevre muhasebesinin bazı muhasebe içeriklerinin genellikle farklı yöntemlerle para birimine dönüştürülmesi gerekir. Bununla birlikte, bazı dönüştürme yöntemleri insan faktörlerinden büyük ölçüde etkilenir, bu nedenle çevresel etkilerin muhasebeye yansımasında güvenilir ölçütlere ihtiyaç duyulmaktadır (Yao ve Gao, 2020, s. 2).

Çevre muhasebesinin şirketin geleneksel muhasebe sistemine entegre edilmesi, çeşitli nedenlerle karmaşık bir sorundur. İlk neden olarak, daha önceden de bahsedilen çevresel etkilerin parayla ölçülmesi sorunu verilebilir. Muhasebe raporlarına dahil edilmemesinin bir sonraki nedeni, kaynak ancak işletme tarafından kontrol edilirse bir varlık haline gelmesidir. Ayrıca, işletmelerde böyle bir muhasebenin olmaması, çevrenin kontrolsüz bir şekilde kirlenmesine (su, hava, toprak ve önemli miktarda geri dönüştürülmemiş atıkların ortaya çıkmasına) yol açmaktadır. Herhangi bir modern işletmenin çevre ile bağlantılı entegre bir sistemin parçası olarak ele alınması ve dikkate alınması gerektiği gerçeği daha açık hale gelmektedir (Taygashinova ve Akhmetova, 2018, s. 91).

Çevre muhasebesi finansal muhasebe açısından incelendiğinde, belgelerle dayanan çevresel parasal verilerin muhasebeleştirilmesi olarak tanımlanabilmektedir. Ancak çevre ilgili verilerin para ile ifade edilebilmesi konusunda zorluklar görülmektedir. Bunun için çevresel verilerin çevreye verilen zararlardan yola çıkarak maliyetlerden ölçülebileceği görüşü öne çıkmaktadır (Ergin ve Okutmuş, 2007, s. 148).

2. Çevresel Maliyetler Kavramı

Çevre muhasebesinin uygulamalarında, işletmelerin çevreye olan etkisi de incelenmiş ve çevreye olan maliyetler de sürecin içerisine dahil edilmiştir. Fakat, işletmelerin türü ve faaliyet alanı farklılıklarından dolayı çevreye vermiş oldukları zararlar değişkenlik göstermektedir. Bu sebeple, çevresel maliyetlerin hesaplaması ve uygulaması da farklılık göstermektedir.

Çevresel maliyetler; "*insan faaliyetlerinin çevresel etkisinin fiziksel olarak ölçülmesi, çevreyi koruma adına katlanılan maliyetler*" olarak ta-

nımlanmıştır (Milne, 1991, s. 91). Çevresel faktörleri muhasebe açısından ele alınma için IASC (Uluslararası Muhasebe Standartları Komitesi), işletmeler tarafından araştırmalar yapılmasını önermektedir. IASC, 1993 yılında yayınladığı bir bildiride; "*bir işletmenin faaliyetlerini çevresel etkilerini yönetim için gerekli çabaların maliyetlerini kapsar"* şeklindeki ifade ile işletmenin çevresel sorumluluklarını tanımlamıştır.

İşletmelerin çevreye verdiği zararlar ve maliyetler iki şekilde farklılaşabilmektedir(Taygashinova ve Akhmetova, 2018, s.91):

1. İşletme içi ve işletme dışı çevresel maliyetler,
2. Çevreyi koruma maliyetleri

İç çevresel maliyetler, üretici şirketin katlanmak zorunda olduğu maliyetlerdir. Dış maliyetler ise, ekonomik faaliyetin giderleri ve piyasanın üzerinde ulaşılmamış ve değerlenmemiş olumsuz etkisi veya artan maliyetler olarak tanımlanabilmektedir. Çevre koruma maliyetleri ise, (bunlara çevresel deşarj maliyetleri de denir), işletme tarafından çevreyi korumak için kullanılan araçların giderleridir (Taygashinova ve Akhmetova, 2018, s. 91).

İşletmelerin çevreyle ilgili olan maliyetlerini güvenilir biçimde tespit etmeli ve kamuoyuna raporlama yapmalıdır. Çevre muhasebesinin gerekli yükümlülüklerini yerine getirerek işletmeler potansiyel yararlar elde edebilmektedirler. Söz konusu yararlara örnek olarak, üretilen mamulün katma değerini arttırma verilebilir. Sosyal sorumluluk projeleriyle desteklenerek müşteriler tarafından işletmenin çevresel duyarlılığı ve muhasebe uygulamaları rekabet üstünlüğü sağlayabilecektir (Çalış, 2013, s. 182).

Çevresel maliyetlerin faaliyette bulunulan sektörler bazında işletmeler tarafından belirlenmeli ve hesap planına bağlı olarak izlenmelidir. Finansal bilgi kullanıcıları için bu maliyetler raporlanmalıdır. İşletmelerin çevreyle olan ilişkisinin izlenmesi ve analiz edilmesi, çevre muhasebesinin bütünleşmesi ile gerçekleşebilmektedir (Gönen ve Güven, 2014, s. 45-46).

3. Araştırmanın Kapsamı

Araştırma kapsamında Çevre muhasebesi alanında ve konusunda son beş yılda tamamlanan makalelerin metodolojik incelemesi ele alınmıştır ve gerçekleşen bulgular ortaya konulmuştur. Bulgular ortaya konulurken ise özetleyici içerik analizi yönteminden yararlanılmıştır.

3.1. Araştırmanın Amacı

Çalışmamızın amacı, incelememize konu olan çevre muhasebesi ile ilgili Türkiye'de yayınlanan makalelerinin, konulara, amaçlara ve bulgulara göre analiz edilmesi ve bu hususta ileride yapılacak bilimsel çalışmalar ışık tutmaktır.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

İçerik analizi, "sözel, yazılı ve diğer materyallerin içerdiği mesajı, anlam ve/veya dilbilgisi açısından nesnel ve sistematik olarak sınıflandırma, sayılara dönüştürme ve çıkarımda bulunmadır" (Tavşancıl ve Aslan, 2001, s. 22). Özellikle sosyal bilimlerde konuların ve metinlerin yapısını daha iyi anlamak için kullanılan ve nitel araştırma yöntemlerinden biri olan içerik analizi yöntemi 3'e ayrılmaktadır: (Hsieh ve Shannon, 2005, s. 1277).

1. Geleneksel Yöntem
2. Yönlendirilmiş Yöntem
3. Özetleyici Yöntem

Çalışmamızda özetleyici içerik analizi yöntemi kullanıldığından diğer iki yöntem ele alınmayacaktır. Özetleyici içerik analizi uygulamasında, metin veya araştırma kapsamındaki anahtar kelimeler, semboller veya içerik ortaya konularak incelenir ve analiz edilir.(Hsieh ve Shannon, 2005, s. 1277).

3.3. Araştırma Bulguları

2017-2021 yılı içerisinde Çevre Muhasebesi konusunda yazılan makaleler, araştırmanın veri setini oluşturmaktadır. Söz konusu 5 yıllık süreçte **32** adet çalışma veri tabanından bulunmuş ve incelenmiştir. Bu çalışmalar "Makalenin Yıllara Göre Dağılımı", "Konu İçeriği" ve "Yayınlanan Dergiye" göre incelenmiştir. Veri tabanlarından anahtar kelime olarak "Çevre Muhasebesi" ve bu kavramın yerine kullanılan "Yeşil Muhasebe" yazılarak arattırılmıştır. Ayrıca analize yalnızca Türkiye'de yayın hayatına devam eden erişime açık dergiler dahil edilmiştir.

Şekil 1: *Makalelerin Yayınlandıkları Yıllara Göre Dağılımı*

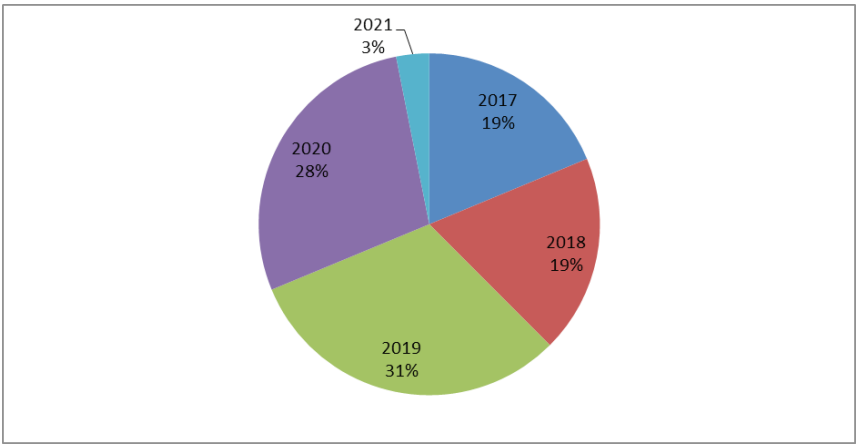

Çevre muhasebesi ile ilgili erişilebilen dergilerde yayınlanan makalelerin yıllara göre dağılımı Şekil 1'de gösterilmiştir. Buna göre yayınlanan makalelerin;

- 6 tanesi 2017 yılında,
- 6 tanesi 2018 yılında,
- 10 tanesi 2019 yılında,
- 9 tanesi 2020 yılında ve
- 1 tanesi de 2021 yılında yayınlanmıştır.

Bu süre zarfında yayınlanan makalelerin konularına göre dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1 : *Yayınlanan Makalelerin Konularına Göre Dağılımı*

Konu	**Frekans**
Çevre Muhasebesi ve Çevre Maliyetlerine Kavramsal Bakış (Muhasebeleştirme, Maliyet Ölçümü ile ilgili öneri ve görüşler)	5
Kurumsal Sosyal Sorumluluk Ve Çevre Muhasebesi İlişkisi	5
Üretim İşletmelerinde Çevre Muhasebesi	5
Konaklama Sektöründe Çevre Muhasebesi	3
Muhasebe Eğitiminde Çevre Muhasebesi ve Farkındalık	3
Çevre Muhasebesi ve Çevresel Raporlama	2
Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre Muhasebesi	2
Çevresel Riskler ve Çevre Muhasebesi Arasındaki İlişki	1
Hastane İşletmelerinde Çevre Muhasebesi	1
Çevre Muhasebesi ve Çevresel Politikalara Verilen Önem Düzeyi	1
Çevre Muhasebesinin Kanun ve Standartlara Göre Düzenlemeleri	1
Çevre Muhasebesi ve İslami Temellerle Bağlantısı	1
Çevresel Maliyetlerin Değişiminde Teknolojik Gelişmelerin Rolü	1
Çevresel Muhasebe Açısından Reklamasyon Maliyetleri	1

Tablo 1'de yer alan veriler değerlendirildiğinde en fazla çalışmalar, "Çevre Muhasebesi ve Çevre Maliyetlerine Kavramsal Bakış", "Kurumsal Sosyal Sorumluluk Ve Çevre Muhasebesi İlişkisi" ve

"Üretim İşletmelerinde Çevre Muhasebesi" konularıdır. Çevre muhasebesinin teorik ve uygulama temelleri göz önüne alındığında bu konulardan en çok çalışma yapılması beklenen bir durumdur. Öte yandan "Çevre Muhasebesi" ile ilgili yeni birçok alanda çalışmalarda ele alınmıştır.

Türkiye'de yapılan ve yukarıda belirtilen ilgili konularda yapılan çalışmaların, yayınlandığı Türkiye merkezli dergiler aşağıda yer almaktadır.

Tablo 2. *Makalelerin Yayınlanan Dergilere Göre Dağılımı*

Dergi Adı	**Frekans**
Muhasebe ve Finansman Dergisi	7
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi	2
İşletme Araştırmaları Dergisi	2
Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi	2
Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi	2
Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi	1
İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi	1
Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi	1
Business & Management Studies: An International Journal	1
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi	1
Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi	1
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi	1
Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi	1
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi	1
Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi	1
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi	1
Uluslararası İşletme, Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi	1
Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi	1
Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi	1
Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi	1
Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi	1
Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi	1

Çevre Muhasebesi ve ilgili alanlara ilişkin yazılan 32 makale toplamda 22 dergide yayımlanmıştır. Yayınlandığı dergilere göre dağılımı incelendiğinde Muhasebe ve Finansman Dergisi 7 adet makale ile başı çekmektedir. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Araştırmaları Dergisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu ve Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergilerinde 2'şer makale yer almaktadır.

Yayınlanan makalelerin içerik analizi ise Tablo 4' de ele alınmıştır. 2017-2021 yılları arasında yayınlanan makalelerin amacı, yöntemi ve bulguları değerlendirilmiştir.

Tablo 4: *Yayınlanan Makalelerin İçerik Analizleri*

Yazar ve Yılı	Amaç ve Yöntem	Bulgular
Ağ, 2017	Erzurum ve Erzincan'da faaliyette olan üretim işletmelerinin, çevre muhasebesine verdikleri önem düzeyi ölçülmeye çalışılmış ve anket yöntemi kullanılmıştır.	Çevre muhasebesi uygulamalarında kalite, denetim, raporlama, bilinç konularında anlamlı ilişkiler ortaya konulmuştur.

Ağ ve Orhan, 2017	TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt) Bölgesi'nde bulunan ve katma değer üreten işletmelerinin çevre muhasebesine verdikleri önemi sosyal sorumluluk boyutunda anket kullanarak ölçmeye çalışmışlardır.	Araştırma sonucunda TRA1 Bölgesi'nde bulunan işletmelerin faaliyette bulundukları yıllar bazında çevre muhasebesine daha çok önem verdikleri ortaya konulmuştur.
Arı ve Bayram, 2017	Kurumsal yönetimin başarılı olmasında çevre muhasebesinin rolü ortaya konulmuştur.	Kurumsal sosyal sorumluluk ve kurumsal yönetim ilkeleriyle birlikte, çevre muhasebesi ilkelerini de ele alan yeni bir yönetim anlayışının oluşturulması gerekliliği, sürdürülebilir çerçevede kavramsal olarak ortaya konulmuştur.
Atlı ve Demir, 2017	Çevresel maliyetler konusunun anlaşılır hale getirmek amacıyla, Elazığ şehrinde bulunan çimento fabrikasının çevresel etkilerinden bahsedilmiştir.	Çevresel maliyetlerin muhasebe verileri ışığında, şehre verdiği zarar kapsamında değerlendirmelerde bulunulmuştur.
Özçelik, 2017	"Malzeme Akış Maliyet Muhasebesi" tanıtılarak çevreye verilen zararları en aza indirgeyen işletmeler için, malzeme ve enerji kullanımlarında önlemler belirtilmiştir. Bunun sonucunda maliyet tasarrufları ve hem de duyarlı bir işletme olabilirliği amaçlanmıştır.	Malzeme akış maliyet muhasebesi uygulamaları sonucunda, işletmelerin ekonomik fayda sağladıkları ve çevreye etkinin azaltıldığı ortaya konulmuştur.
Kurtlu, 2017	Faaliyete dayalı maliyetleme yöntemi ile çevre muhasebesi uygulamaları benzeştirilerek, genel üretim giderleri içerisindeki çevre maliyetlerinin sınıflandırılması istenmektedir. Ayrıca işletmenin toplam giderleri arasındaki çevresel maliyetlerin payanında belirlenmesi amaçlanmaktadır. Sonuç olarak maliyet etkinliğinin oluşturulmasıyla çevreye verilen etkinin minimize edileceği amaçlanmaktadır.	FDM, maliyetlerin çevresel olarak hangi birimde ortaya çıktığını belirlemektedir. Sonuç olarak, GÜG içerisinde çevresel maliyetlerin ayrı olarak sınıflandırılmasına olanak sağlanmıştır. Yeni dağıtım anahtarları kullanılarak toplam ve birim maliyetlerde görülmesine olanak sağlamıştır.
Yılmaz ve Şahin, 2017	Muhasebe eğitimi gören öğrencilerin çevresel duyarlılıklarının test edilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca muhasebe ile çevresel farkındalıklarının ölçülmesi istenmektedir. Veriler anket yöntemi ile analiz edilmiş ve ortaya konulmuştur.	Daha önce staj yapan veya işte çalışan öğrencilerin yeşil muhasebe kavramında farkındalıklarının daha fazla olduğu ortaya konulmuştur. Öğrencilerin okuduğu bölümlere göre de farkındalık düzeyi değiştiği saptanmıştır.
Apalı, 2018	Çevre ile doğrudan etkileşim içerisinde olan mermer işletmelerinin çevre ve çevre muhasebesine karşı olan farkındalıklarının tespit edilmesidir. Araştırmada amaca anket yöntemi ile ulaşılmaya çalışılmıştır.	Çevre muhasebesi uygulamaları işletmeleri yasal avantajlar sağlayacağı ve çevre problemlerini önlemeye yönelik yatırımlara sebebiyet vereceğinin, işletmelere malzeme ve enerji tasarrufu sağlayacağı ortaya çıkmıştır.

Apalı ve Diğerleri, 2018	Konaklama işletmelerinde çevresel etkileşim sonucunda oluşan durumların muhasebesi incelenmesi istenmiştir. Maliyet hesaplarında çevresel etkiler yer almadığından, bu durumun nasıl kaydedildiği ve çevresel etkilerin hangi hesaplarda ortaya konulduğu belirtilmek amaçlanmıştır.	Turizm sektörünün çevre için ifade ettiği önem ortaya konularak, çevresel maliyetlerin kaydedilmesi ve sınıflaması konaklama sektörü örneği ile belirtilmiştir.
Büyükipekçi ve Şimşek, 2018	Konaklama işletmelerinden çevreyle olan iletişimin ortaya konması, çevre muhasebesinin öneminin vurgulanması, kaynaklarda yer alan çevre muhasebesi uygulamalarına yer vererek, konaklama işletmesinde maliyetlerin, karların veya zararların çevresel perspektifle ortaya konulması amaçlanmaktadır.	Konaklama işletmelerinde çevre muhasebesinin önemi ISO standartları ile bağlantılı olarak ortaya konulmuştur.
Kılıç ve Oral, 2018	Sürdürülebilir kalkınma için, üretim işletme yöneticilerinin çevre konusuna yaklaşımı, çevre muhasebesi ve çevresel raporlamaya bakış açılarının belirlenmesi ve işletme ürünlerinin çevreyle olan ilişkilerinin tespit edilmesi hedeflenmiştir. Bunun için Anket yöntemi kullanılmıştır.	Çevre analizi yapma durumu ile işletmelerin bulundukları şehir, işletmenin kurumsal yapısı ve işletmenin sınıfı arasında istatistiki açıdan anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Ayrıca çevre muhasebesi yapılması ile işletmelerin standart belge sahipliği durumu ve işletmelerin dâhil oldukları sınıf arasında istatistiki açıdan anlamlı ilişkiler saptanmıştır.
Özkol, 2018	Kavramsal yaklaşım ve literatür çalışmasıyla oluşturulan araştırmada, çevresel maliyetlerin ilgili faaliyet alanlarında kullanımı ve raporlanması amaçlanmıştır.	Çevresel duyarlılığın yüksek olduğu bir toplumda işletme karar verme açısından katlandığı çevresel maliyetlerini dikkate alarak karar vereceği ile işletme katlandığı çevresel maliyetlere bakarak, üretimini bu haliyle sürdürme alternatifi ile yeni üretim süreci yatırımı yaparak çevresel maliyetleri düşürme alternatifi arasında karar vermek durumunda kalacağı vurgulanmıştır.
Saban ve Diğerleri, 2018	Madencilik ile reklamasyon bilgilerine yer verilerek, reklamasyon maliyetleri örnek uygulama ile çevre muhasebesi disiplininde açıklanmaya çalışılmıştır.	Reklamasyon maliyetlerinin çevre yönetim muhasebesi kapsamında raporlanması hususunda muhasebe kayıtları bağlamında ortaya konulmuştur.
Ağ ve Sülük, 2019	Erzurum'daki üretimde bulunan işletmelerde, sürdürülebilirlik, riskler ve çevreyle olan ilgileri ve çevre muhasebesi konusunda yönelimleri tespit edilmeye çalışılmıştır.	Araştırma kapsamında oluşturulan hipotezlerin anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur. Araştırma ilindeki işletmelerin çevre muhasebesine ilgisine yönelik bulgularda ise, işletmelerin %90'a yakını çevresel problemlere karşı alternatif kaynakların kullanılmasını istedikleri saptanmıştır.

Apalı ve Acun, 2019	Muhasebe eğitimi gören öğrencilerin çevreyi koruma davranışlarının ve çevre muhasebesine olan ilgilerine etkisinin ölçülmesi amaçlanmıştır.	Çevreyi korumaya yönelik oluşan bilincin, çevre muhasebesi disiplinine olan yönelimin üzerinde olumlu etkisi tespit edilmiştir.
Ay ve Pamukçu, 2019	Teknoloji yoğun bir üretim işletmesinde yapılan yatırımların çevre maliyetlerindeki farklılıkları ortaya koymak amaçlanmıştır.	Yapılan yatırımlar sonucu kapasite artışıyla birlikte çevresel maliyetlerde önemli değişim görülmüştür. Ayrıca teknolojik yatırımlar sayesinde işletmenin çevresel maliyetlerinde iyileşmeye neden olmuştur.
Dalğar ve Yıldırım, 2019	Çevresel giderlerin nasıl sınıflandığını ortaya koymak için konaklama işletmelerinde uygulama yapılmıştır. Bir konaklama işletmesinin çevre yönetim giderleri saptanmıştır. Söz konusu giderlere engelleme, yönetme gibi uygulamalar çerçevesinde kayıt altına alınması gerçekleştirilmiştir.	Konaklama işletmelerinde çevresel giderlerin sınıflandırması, zarar, engelleme ve kullanma adları altında gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Kanada'daki meslek kuruluşunun yaptığı sınıflandırması esas alınarak muhasebeleştirme yapılmıştır.
Ekergil ve Savaş, 2019	Sağlık sektöründe yer alan yeşil hastanede muhasebe sistemi incelenmek istenmiştir. Çevresel maliyetlerin sınıflandırılması ve kaydedilmesi işleminin yapılacağı yollar ortaya konmak amaçlanmıştır.	Yeşil hastanelerin önemine vurgu yapılmakta ve muhasebe sistemlerine göre kullanılacak hesaplar hakkında önerilerde bulunulmaktadır.
Okutmuş, 2019	Çevresel maliyetlerin, genel üretim giderleri çatısı altından alınarak, farklı bir yerde gösterilmesi gerekliliği amaçlanmıştır.	Çevre muhasebesi işlemlerinin ayrıştırılması gerekliliği örnek uygulama üzerinden açıklanmıştır.
Süklüm, 2019	Üniversitede muhasebe dersi gören öğrencilerin çevre muhasebesi ve çevresel farkındalık üzerindeki düşüncelerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bunun için anket yöntemine başvurulmuştur.	Anket sonucunda öğrencilerin anlamlı çoğunluğunun yeşil-çevre muhasebesini bilmedikleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca bununla ilgili farkındalık düzeylerinin de düşük olduğu bulunmuştur.
Süklüm ve Hiçyorulmaz, 2019	İşletmelerin çevreye yönelik açıklamaları finansal tablo ve dipnotlarda yer vermesi açısından finansal raporlar içerik yönünden analiz edilmiştir.	Çevresel açıklamalara niteliksel olarak yer veren işletme sayısının beş, niteliksel olarak yer verenlerin ise yedi olduğu saptanmıştır. Ayrıca raporlarda bilgi vermeyen işletmelere de yer verilmiştir.
Türk ve Diğerleri, 2019	Çevre muhasebesi kavramı üzerinden 7153 sayılı kanunla birlikte incelemelerde bulunulmuş ve kanuni hükümler hakkında çevre muhasebesinde değerlendirmeler yapılmış, örnek muhasebe olayı verilmiştir.	İşletmelerin çevresel giderleri geleneksel muhasebe sistemi içerisinde çevre muhasebesine göre ilgili hesabın alt hesabında listelenebilir olduğu ortaya konulmuştur.

Usul ve Olgun, 2019	Çevre muhasebesinin, İslam'da çevrenin yeri, İslam ve çevre muhasebesinin ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.	Çevre Yönetim muhasebesi çalışmalarının Batı kaynaklarından yanı sıra ile İslami felsefe ile oluşturulması konusunda görüş bildirilmiştir.
Çarıkçı ve Öçal, 2020	Havayolu sektöründe ortaya çıkan çevresel kirlilikler ile çevre muhasebesi ilişkilendirilerek ortaya konmak istenmektedir.	Havayolu kargo işlemlerinde oluşan çevre maliyetleri matematiksel bir şekilde ortaya konularak ilk kez ulusal literatürde çalışma yapılmıştır.
Çevik ve Kazak, 2020	Tüketicilerle ilgili ücretli poşet kullanımı ile çevre bilinci arasındaki ilişkinin tespiti amacıyla anket yöntemi uygulanmıştır.	Poşetlerin ücretlendirilmesi sonucunda plastik poşetteki tüketimin diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de azaldığı görülmüştür. Tüketicilerin çoğunluğunun plastik poşet kullanımının azaltılmasını talep etmekte ve bunun yerine çevreye daha az zarar verecek olan poşetlerin kullanılmasını istemektedir.
Çil Koçyiğit ve Tarsuslu, 2020	Üniversite öğrencilerinin yeşil muhasebe konusundaki algı ve farkındalık düzeyini ölçmek ve bu algı ve farkındalık düzeyinin demografik değişkenlerden etkilenip etkilenmediğini belirlemektir. Veriler "Kişisel Bilgi Formu" ve "Yeşil Muhasebe Algı ve Farkındalık Ölçeği" ile toplanmıştır	Öğrencilerin yeşil muhasebe algı ve farkındalıkları demografik değişkenlere göre işletme bölümü öğrencilerinde, muhasebe alanında staj veya iş deneyimi olanlarda, 25 ve üstü yaşa sahip, 4. sınıf olan, ortalaması 2,51-3,00 ve 3,51-4,00 arasında ve mezun olduktan sonra mali müşavirlik muhasebecilik mesleğini seçmeyi düşünen öğrencilerde daha yüksek olduğu belirlenmiştir.
Hatunoğlu ve Aktaş, 2020	İşletmelerin çevresel ilişkilerini, çevre muhasebesi ve maliyetleri politikaları ve işletme perspektifinden belirlenmeye çalışılmış ve anket yöntemiyle veriler toplanmış ve analiz edilmiştir.	Çevre ile ilgili yatırım yapma ve yatırım gerçekleştirme arasında anlamlı farklılık olduğu saptanmıştır. İşletmenin yer aldığı faaliyet alanına göre çevresel etkilerin izlenmesi ve oluşan çevre problemler arasında anlamlı farklılıkların bulunduğu saptanmıştır.
Kaya ve Utku, 2020	Mermer işleme tesislerinde oluşan çevre maliyetlerinin analizi ve muhasebeleştirilmesi çalışmada hedeflenmiştir.	Çevresel maliyetlerin detayları ortaya konulmuş ve toplam maliyetlerin içerisindeki payı hesaplanmıştır. Ayrıca çevre maliyetlerinin birim maliyetteki payı ve muhasebeleştirme yöntemi de gösterilmiştir.
Parlak, 2020	İşletmelerin çevre muhasebesinin uygulanması ve gerçekleştirilmesine yönelik algıların tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bunun için Ordu sanayi bölgesinde anket uygulaması yapılmıştır.	Ordu ili organize sanayi bölgesindeki işletme yöneticilerinin çevre muhasebesine ilişkin yönelimlerinin ve çevre bilincinin yüksek olduğu belirlenmiştir. İşletmelerin çevre muhasebesinin değerine yönelik tutumları tespit edilmiştir. Buna göre, gıda sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin, diğer sektörlere göre daha yüksek olduğu ortaya konulmuştur.
Süklüm, 2020	İkincil veriler toplanarak ve kurumsal sosyal sorumluluk çatısı altında yeşil muhasebe ile yeşil denetim kavramları, ilkeleri ve önemleri kavramsal çerçevede incelenmiştir.	Mali rapor ve tablolarda çevresel faaliyetlerin bulunması hususunda görüşler bildirilmiş ve bu faaliyetlerin çevresel bilinç perspektifinde bağımsız denetim sürecinden geçmesi gerekliliği de belirtilmiştir.

Tancı Yıldırım ve Köse, 2020	Süt üretim tesisi içerisinde uygulama gerçekleştirilerek, çevresel maliyetlerin kayıt altına alınması ve ilgililere raporlanması incelenmiştir.	İşletmeler muhasebe sistemlerinde çevresel maliyetleri belirlemeli, muhasebeleştirmeli ve bu maliyetleri raporlamalıdır. Çevresel maliyetlerin muhasebeleştirilmesi tekdüzen muhasebe sistemi ve hesap planına uygun bir şekilde yapılmalıdır.
Akdeniz ve Diğerleri, 2021	İşletme-doğal çevre ilişkisi bağlamında muhasebe ile doğal çevre arasındaki ilişkiye değinilmiş olup bu doğrultuda ortaya çıkan çevre muhasebesinin tanımı, amaçları, temel kavramlar ve diğer muhasebe türleri ile ilişkisi değerlendirilmiştir	Hem toplumların hem de işletmelerin çevre bilincine sahip olması çevre muhasebesi ve çevresel raporlama hususlarında farkındalığın arttırılması önem arz etmektedir. Bu doğrultuda işletmeler çevresel kaynak kullanımının azaltılması, çevre kirliliğinin önlenmesi ve atıkların geri dönüşümü gibi konularda çevre bilincine sahip bir yaklaşım sergilemeli ve buna ilişkin sonuçları finansal tablolar ya da bağımsız raporlar aracılığıyla ilgililere sunmalıdır.

Bu kapsamda çalışmada Kurumsal Yönetim Kavramı ile ilgili yayınlanan makalelerin yayınlanma yılı, konusu, ilgili olduğu standart, yayınlanan dergi ve içerik analizleri ele alınmıştır.

5. SONUÇ

Muhasebe uygulamalarına yön veren temel kavramlar ve genel kabul görmüş muhasebe ilkeleri işletmeler için geçerli olmasına rağmen, bazı sektörlerde faaliyet gösteren işletmelerin özellikleri nedeniyle farklı muhasebe sistemlerine gereksinim duyması sonucuyla muhasebenin uzmanlık türleri gündeme gelmiştir. Söz konusu bu türlerden biri de "Çevre Muhasebesi" olarak ifade edilmektedir.

Bu çalışmada çevre muhasebesi ve çevresel maliyetler kavramları ele alınmış ve 2017-2021 yılları arasında "Çevre Muhasebesi" ile ilgili yayınlanan bilimsel makaleler araştırılmış, özetleyici içerik analizi yöntemi kullanılmış ve edinilen bulgular değerlendirilmiştir. Araştırma kapsamında 32 adet makaleye erişim sağlanabilmiştir, erişilemeyen çalışmalar ise dikkate alınmamıştır. Çevre muhasebesi ile ilgili yapılan çalışmalar yıllar bazında incelendiğinde, en çok çalışmanın 2019 yılında yapıldığı görülmüştür. 2021 yılı dışında diğer yıllarda yapılan çalışmaların oranları da birbirine yakın olduğu görülmektedir. Makalelerin konuları ele alındığında, en fazla çalışma "Çevre muhasebesinin kavramsal olarak incelenmesi ve muhasebe uygulamaları" olduğu saptanmıştır. Bu konuda yapılan çalışmalar, çevresel olayların ve maliyetlerin muhasebe bilimi ilişkisiyle, kayıtlarına nasıl alındığı ve maliyet yöntemleri ile ilgili olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra, çevre muhasebesi ile ilgili farklı konularda çalışma olduğu da bulgularda gösterilmiştir. Yazılan makaleler ise en çok "Muhasebe ve Finansman Dergisi"nde yayınlatılmıştır.

İşletmenin ve onunla birlikte muhasebenin çevreyle olan ilişkisine yönelik olarak incelenen makaleler, birbirinden farklı amaçlarla yayınlatılmış ve çeşitli bulgular ortaya konulmuştur. Çevre muhasebesi, yeşil muhasebe ve çevresel maliyetlerle ilgili yapılacak yeni bilimsel çalışmalara yönelik araştırma yöntemleri ve bulguları tablolaştırılarak ortaya konulmuş, gelecekte yapılacak çalışmalar için veri seti oluşturulmuştur.

KAYNAKÇA

Ağ, A. (2017). Çevre Muhasebesi ve Çevresel Politikalara Verilen Önem Düzeyi: Erzurum-Erzincan Karşılaştırması. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4(2 (ICEFM 2017 Özel Sayısı/Special Issue of ICEFM 2017)),* 89-105.

Ağ, A., & Sülük, R. G. (2019). Sürdürülebilirlik, Çevresel Riskler ve Çevre Muhasebesi Arasındaki İlişkinin Tespiti: Erzurum İlinde Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi,* 11(3), 1945-1960.

Akdeniz, F., Yavuz, Z., & Açar, D. (2021). Çevre Muhasebesi ve Çevresel Raporlama. *Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 29-46.

Alagöz, A., & YILMAZ, B. (2001). Çevre muhasebesi ve çevresel maliyetler. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 1(1-2), 147-158.

Apalı, A. (2018). Mermer Üretim İşletmelerinin Sosyal Sorumluluk Kavramı Kapsamında Çevre ve Çevre Muhasebesine Yaklaşımları: Bir Araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (78), 37-52.

Apalı, A., & Acun Ö. (2019). Muhasebe Eğitimi Alan Öğrencilerde Yeşili Koruma Bilincinin Yeşil Muhasebe Üzerindeki Etkisinin Araştırılması. *Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 18-36.

Apalı, A., Bozcu, M., & Saknılı, Y. (2018). Konaklama İşletmelerinde Çevresel Maliyetlerin Sınıflandırılması Ve Muhasebeleştirilmesi Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası İşletme, Ekonomi Ve Yönetim Perspektifleri Dergisi*. 44-54.

Arı. M. & Bayram, G. (2017). Kurumsal Yönetim Açısından Sosyal Sorumluluk ve Çevre Muhasebesinin İncelenmesi. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 533-545.

Ay, Z., & Pamukçu, A. (2019). Çevresel Maliyetlerin Değişiminde Teknolojik Gelişmelerin Rolü. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 72-87.

Büyükipekçi, S., & Şimşek, Ş. (2018). Konaklama Sektöründe Çevre Dostu Yönetim Ve Çevre Muhasebesinin Önemi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi,* 21(2), 336-347.

Çalış, Y. (2013). Çevresel Maliyetlerin Muhasebeleştirilmesi. *Marmara Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(1), 175-190.

Çarıkçı, O., & Öçal, B. (2020). İç Hat Seferi Yapan Bir Kargo Uçağının Emisyon Maliyetlerinin Çevre Muhasebesi Açısından Değerlendirilmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 3(2), 324-337.

Çevik, O. & Kazak G.(2020). Sürdürülebilir Çevre Muhasebesi Aracı Olarak Ücretli Plastik Poşet Uygulaması Üzerine Bir Araştırma. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 323-351.

Dalgar, H., & Yıldırım, F. (2019). Konaklama İşletmelerinde Çevre Maliyetlerinin Muhasebeleştirilmesine Yönelik Bir Uygulama. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 8(16), 1-18.

Demir, Ö., & Atlı Y. (2017). Çevresel Maliyetler Ve Bu Döngüde Elazığ Altınova Çimento Fabrikasının İncelenmesi. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 35-55.

Ekergil, V., & Savaş, A. B. (2019). Yeşil Hastanelerde Çevre Maliyetleri ve Maliyet Hesaplarının Sınıflandırılması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (83), 45-60.

Ergin, H., & Okutmuş, E. (2007). Çevre Muhasebesi: Çevre Maliyetleri Ve Çevre Raporlamasi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 131-152.

Gönen, S., & Güven, Z. (2014). Çevresel Maliyetlerin Muhasebeleştirilmesine Yönelik Bir Seramik Fabrikasında Uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi,* (63), 39-58.

Haripriya, G.S. (2000), "Integrating Forest Resources İnto The System Of National Accounts İn Maharashta, India*", Environment And Development Economics*, Vol. 5, Pp. 143-156.

Hatunoğlu, Z., & Aktaş, F. (2020). Üretim İşletmelerinin Çevre Muhasebesi Yaklaşımları: Bir Alan Çalışması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 10(2), 191-212.

Hecht, J. E. (1999). Environmental Accounting. *Where We Are Now, Where We Are Heading. Resources*, 135, 14-17.,

Hsieh, H. F., ve Shannon, S. E. (2005). Three Approaches To Qualitative Content Analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9), 1277-1288.

Jones, M. J. (2010). Accounting for the environment: Towards a theoretical perspective for environmental accounting and reporting. *In Accounting Forum* (Vol. 34*, No. 2,* pp. 123-138).

Kaya, Y. & Utku, M. (2020). Mermer İşleme Tesislerinde Kurumsal Sosyal Sorumluluk Bağlamında Çevre Maliyetlerinin Analizi ve Muhasebeleştirilmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (87), 107-121.

Kılıç, R. & Atalay Oral M.(2018). Sürdürülebilir Kalkınma İçin Çevre Muhasebesi: Antalya-Isparta-Burdur İllerinde Faaliyette Bulunan Üretim İşletmelerinin Çevre Konularına Ve Çevre Muhasebesine Yaklaşımları Üzerine Bir Araştırma. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* S. 329-358.

Koçyiğit, S. Ç & Tarsuslu, S. (2020). Üniversite Öğrencilerinin Yeşil Muhasebe Konusundaki Algıları Ve Farkındalıkları: Bir Üniversite Örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 23(1), 326-340.

Kurtlu, A. (2017). Çevresel Maliyetlerin Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yöntemi ile Belirlenmesi ve Bir Uygulama. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2), 309-325.

Milne, M. J. (1991). Accounting Environmental Resource Valves And Non-Market Valuation Techniques For Environmental Resources. *A Review Accounting, Auditing Accountability Journal*, ss.80-108

Okutmuş, E. (2019). İşletme Düzeyinde Çevre Muhasebesi: Bir Uygulama. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (31), 584-623.

Orhan, M. S., & Ağ, A. (2017). Üretim işletmelerinin çevre muhasebesine verdikleri önem düzeyi: Erzurum, Erzincan, Bayburt bölgesinde bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi,* (74), 1-14.

Özçelik, F. (2017). Çevre Yönetim Muhasebesi Uygulamalari İçin Yeni Bir Yaklaşim Malzeme Akiş Maliyet Muhasebesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(4), 927-948.

Özkol, A. E. (1998). Çevre Muhasebesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 15-26.

Özkol, A. E. (2018). Çevre Maliyetleri ve Bir Uygulama. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 25(2), 315-333.

Parlak, N. (2020). İşletmelerin Çevresel Yaklaşımları Ve Çevre Muhasebesine Verdikleri Önem: Ordu İl ve İlçelerindeki Organize Sanayi Bölgeleri Üzerine Bir Araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi, (*86), 125-140.

Saban, M., Küçüker, M., ve Küçüker, H. (2018). Çevresel Muhasebe Açısından Reklamasyon Maliyetlerinin İncelenmesi. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 680-698.

Schaltegger, S., & Burritt, R. (2017). *Contemporary Environmental Accounting: İssues, Concepts And Practice*. Routledge.

Süklüm, N. (2019). Yeşil Muhasebe Farkındalığının Sosyal Sorumluluk Çerçevesinde Analizi: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (84), 95-112.

Süklüm, N. (2020). Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Yeşil Muhasebe Ve Yeşil Denetim İlişkisine Kavramsal Bir Bakış. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5(Tbmm 100. Yıl Özel Sayısı),* 151-163.

Süklüm, N., & Hiçyorulmaz, E. (2019). BİST Sürdürülebilirlik Endeksindeki İşletmelerin Sosyal Sorumluluk Ve Çevre Muhasebesi İlişkisi Açisindan İncelenmesi: Bir İçerik Analizi. *Business & Management Studies: An International Journal,* 7(4), 1806-1824.

Tavşancıl, E., & Aslan, A. E. (2001*). Sözel, Yazılı Ve Diğer Materyaller İçin İçerik Analizi Ve Uygulama Örnekleri*. İstanbul: Epsilon Yayınları.

Taygashinova, K., & Akhmetova, A. (2018). Accounting For Environmental Costs As An İnstrument Of Environmental Controlling İn The Company. *Management Of Environmental Quality: An International Journal.*87-97.

Türk, M., Uslu, A., & Ertaş, F. C. (2019). 7153 Sayılı Kanunla Getirilen Düzenlemeler Ve Çevre Muhasebesi Üzerine Bir Değerlendirme. *Muhasebe Ve Finansman Dergisi*, 201-210.

Usul, H. & Olgun, E. B. Çevre Muhasebesinin İslami Temelleri: Çevreyi Korumak Ve Şirket Faaliyetlerinin Şeffaf Bir Biçimde Raporlanması. *İzmir Ka-*

tip Çelebi Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2(1), 106-114.

Yao, Q., & Gao, Y. (2020). *Analysis Of Environment Accounting İn The Context Of Big Data. In Journal Of Physics*: Conference Series (Vol. 1650, No. 3, P. 032081). IOP Publishing.

Yıldırım, N. T., & Köse, Y. (2020). Çevresel Maliyetlerin Muhasebeleştirilmesi Ve Raporlanması: Süt Endüstrisi İşletmesinde Örnek Bir Uygulama. *Dicle Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 10(20), 598-616.

Yılmaz, Z., & Şahin, Z. (2017). Muhasebe Dersi Alan Öğrencilerin Yeşil Muhasebe Konusundaki Algıları Ve Farkındalıkları. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 110-122.

Bölüm 5

STK'LARDA GÖNÜLLÜ LİDELİK NİTELİKLERİ VE GÖNÜLLÜ İŞ TATMİNİ: İZMİR İLİNDE BİR ARAŞTIRMA

Nezih Metin ÖZMUTAF[1]

Nesrin DEMİR[2]

1 Prof. Dr. Nezih Metin ÖZMUTAF, İzmir Katip Çelebi Üniversity, ORCİD : 0000-0003-1330-409X, nezih.metin.ozmtaf@ikcu.edu.tr

2 Prof. Dr. Nesrin DEMİR, İzmir Katip Çelebi Üniversity , ORCİD : 0000-0002-7337-9643, nesrinrgs@gmail.com

I.GİRİŞ

Günümüz çağdaş dünyasında sivil toplum kuruluşları (STK), kamusal alanda devletin kurum kuruluşları, kar amacı güden işletmeler, basın-yayın kuruluşları ile paydaşlık çerçevesinde pek çok yararlı faaliyetlerde bulunan örgütlenmelerdir (Butler, 2008: 564). Bu çerçevede, STK'lar Avrupa Ekonomik ve Sosyal Komitesinin tanımına göre "toplum yararı doğrultusunda sorumluluklar üstlenmekte, resmi makamlar ve yurttaşların arasında aracı işlevi" görmektedir (Güder, 2005: 10). STK'lar, kar amacı gütmeyen, yasal gereklilikleri ve misyonlarını yerine getiren çerçevede örgütlenen dernekler, vakıflar, sendikalar, sanayi odaları, ticaret odaları, esnaf sanatkar odaları, kooperatifler, kulüpler, kültür ve sanat evleri, çeşitli topluluklar, platformalar ve üst kuruluşlar (federasyon, konfederasyon vb.) olarak daha somut açıklanabilir.

Yukarıda sözü edilen STK'lar örgütlenme şekilleri nasıl olursa olsun yönetimleri çerçevesinde gönüllülük temelli liderliğin öne çıktığı yapılardır. Diğer bir deyişle, STK'larda hangi düzeyde olursa olsun başarılı bir liderlik sergilenmesi tüm faaliyet süreçlerinde başarının maksimizasyonu için gereklidir. STK'larda yönetimin liderliği her koşulda öngörü sahibi olarak yöneltmeleri (leading) gerçekleştirerek başarıyı sağlar (Drucker, 1990: 9).

Liderlik, yönetim literatüründe çok sayıda teori ve yaklaşımlar çerçevesinde açıklanmaya çalışılan çok boyutlu sofistike bir konudur. Bu çerçevede, bu sofistike konunun uygulamada önemli bir boyutu olarak lideri izleyenlerin iş tatminlerinin istenen düzeyde tutulması gerekliliği belirtilebilir. Bir STK'da liderlik niteliklerine sahip yöneticilerin STK faaliyetlerinde gönüllülük felsefesi çerçevesinde yer alan insan kaynağının / bireylerin iş tatminlerini yüksek düzeyde tutma çabası bunu sağlayabilecektir. STK'larda, yönetim liderlik çerçevesinde gönüllü iş tatminini yüksek tutacak yönelimlerde bulunarak performansı sürdürülebilir şekilde istenen seviyede tutmayı sağlar (Hussain ve Mohtar, 2017: 109).

Bu çerçevede, bu çalışma kapsamında STK'larda gönüllülük çerçevesinde liderliğin insan kaynağı kapsamında iş tatminine yönelik etkilerinin belirlenmesi öngörülmüştür. Bu amaçla hazırlanan anket formu, İzmir ilinde yer alan 13 adet STK kapsamında 205 bireye Kasım 2021 – Mart 2022 tarihleri arasında uygulanmıştır. Uygulama sonucunda, elde edilen bulguların STK'larda gönüllülük çerçevesinde uygun bir liderliğin iş tatminine etkisine yönelik pozitif etkileri beraberinde getireceği yaklaşımı somut olarak desteklenmiştir.

II. LİTERATÜR ÖZETİ

A. Lider ve Liderlik

Yönetim bağlamında lider, bir organizasyonda grup üyesi olmakla birlikte o grupta diğerlerini ikna eden ve harekete geçiren yönetici / birey-

dir (Eren, 1993: 287). Dolayısıyla, uygulamada bu tanımdan hareketle liderden bahsedebilmek için onu izleyen ve ikna olma motivasyonuna sahip bireylerin olması gerektiği vurgulanabilir.

Liderlik ise, diğerlerini (izleyenler, astlar vb.) amaçlar ve hedefler doğrultusunda etkileyerek isteklendirme (Halloran, 1986: 277), amaçları gerçekleştirme ve hedeflere ulaşma bağlamında rehberlik etme ve yardımcı olma (Nahavandi ve Malekzadeh, 1998: 301), izleyenleri destekleme ve teşvik etme (Voss, 2006: 21), her türlü sürdürebilirliği ve izleyenlerin gelişimini sağlama (Adair, 2006: 109), izleyenlerin motivasyonlarını dolayısıyla performanslarını yüksek tutabilme (Fiaz vd., 2017: 144), stratejik ve bütüncül düşünebilme, vizyon sahibi olabilme ve sinerjik etki yaratarak potansiyeli harekete geçirebilme (Özmutaf, 2019: 97), işbirliğini sağlama ve insan ilişkilerini düzenleyebilme (Klinborg vd., 2006: 280), organizasyonel bağlamda etkin karar verebilme ve karar alabilme, etiği önemseme ve etkin iletişim sağlayabilme (Prewitt vd., 2011: 13) şeklinde çok farklı açılardan tanımlanmaktadır. Sözü edilen liderlik tanımlarının ortak noktasında ise, etkileyerek / etkilenerek davranışsal çerçevede belirli bir yönde mobilize olabilmenin yer aldığı görülmektedir.

Uygulamada yönetici, izleyenleri / astları amaçları gerçekleştirme ve hedeflere ulaşmak için sadece formal yetkisini kullanarak yönlendirirse yetersiz kalacaktır. Bunun yanı sıra yöneticinin kişiliğinden kaynaklanan informalliği de içeren boyutuyla liderlikten faydalanılması gerekmektedir. İkisi bütünleştiğinde yönetimin başarısı maksimize olacaktır. O halde uygulamada liderlik, yöneticiliği geliştirmek için mutlaka gereklidir (Akdemir, 2014: 281).

Liderlik evrensel ve sofistike bir konu olduğu için pek çok teori ve yaklaşımlarla açıklanan ve açıklanmaya devam edilecek olan bir gerçekliktir. Teoriler kapsamında liderlik, özellikler teorisi kapsamında liderin özelliklerine, davranışsal teori kapsamında liderin daha fazla işe mi yoksa kişiye mi ağırlıklı olarak yönelim gösterdiğine, durumsal teori kapsamında ise liderin koşullara göre işe mi yoksa kişiye mi ağırlıklı olarak yönelim gösterdiğine odaklanarak açıklanmaktadır (Özmutaf, 2019: 119). Bu teorileri tamamlayıcı olarak pek çok liderlik yaklaşımı da ortaya konulmaktadır. Örneğin, öne çıkan yaklaşımlar arasında etkileşimci liderlik kural, ödül ve ceza kapsamlı formalliğe, dönüşümcü liderlik dönüşümcü ve değişimci şekilde ilham vericilik, entelektüel uyarım ve bireysel etkiye, proaktifliğe (Burns, 1978; Bass, 1990; Nahavandi ve Malekzadeh, 1998: 327-328), vizyoner liderlik vizyon, değişim, yenilik, güçlendirme, motivasyona odaklanmaktadır (Westley ve Mintberg, 1989: 18; Nwachukwu vd., 2017: 1304).

Liderlik teori ve yaklaşımlarının odaklandıkları konular ve çerçeveleri kapsamında etkin olmaları nedeniyle, odaklanmadıkları kapsamda

ve koşulların değişimi çerçevesinde yetersizlikleri de içerdikleri belirtilebilir. Örneğin, McGregor'ın, X teorisinde formalliğe odaklanarak yani etkileşimci liderliği öne çıkararak başarılı olunacağını ancak daha sonra Y teorisinde ise, informalliğe odaklanarak başarılı olunabileceğini yani dönüşümcü liderliği öne çıkararak başarılı olacağını ortaya koyduğu belirtilebilir. Örneğin, Yukl (1999), dönüşümcü liderliğin etki, süreçler ve çıktılar arasındaki ilişkiselliklerdeki belirsizlikleri, sürece değil de bireye odaklanıldığını, davranışlar arasındaki ayrımın gerekçelerinde tam açıklık olmamasını, durumsallık ile değişkenler kapsamında yetersizlik vb. eksiklikleri tartışmaktadır. Bass (1997: 131) ise, etkileşimci liderlik başarılı şekilde uygulansa bile ödül ve cezanın ötesine geçilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Diğer taraftan, her konum ve koşulda genel geçerli liderlik niteliklerinin bir listesini oluşturmak oldukça zordur. Ancak yine de başlıca liderlik nitelikleri arasında, vizyon sahibi olma, starejik düşünebilme, entelektüellik, duygusal zeka, güvenilir olma, etiği önemseme ve karakterli olma, olgunluk, saygınlık, yüksek motivasyon, yüksek enerji, özgüven, kararlılık, beceri ve deneyim sahibi olma, karizmatiklik, inisiyatif alabilme, yaratıcılık, empati kurabilme, rehber olabilme ve birleştiricilik belirtilebilir (DuBrin, 2008: 271; Mostert, 2014: 6; Özmutaf, 2019: 98).

Mintzberg (1973) liderlik rollerini üç temel bağlamda ortaya koymaktadır. Bunlar, kişiler arası roller, bilgilendirme rolleri ve karar verme rolleridir. Kişiler arası roller, işe alım, eğitim, motivasyon, performans artışına etki etme, network kapsamında bireysel, grupsal ve dış paydaş ilişkileri, tören ve semboller vb. rolleri kapsamaktadır. Bilgilendirme rolleri, fonksiyonel bilgilerin araştırılması, elde edilmesi, korunması ve iç / dış paydaşlar çerçevesinde paylaşılmasına yönelik rollerdir. Karar verme rolleri ise, değişime odaklanarak gönüllü bir şekilde girişimciliği mobilize etme, her türlü bireysel, grup veya organizasyonel olumsuzlukların üstesinden gelmeyi sağlama, kaynakların paylaşımı kapsamında kararlar verme (kimler, nasıl, ne zaman, ne kadar paylaşacak vb.), müzakerelerde bulunma vb. şeklindeki rollerdir (Graham ve Mihal, 1987: 2-6).

B. STK'larda Gönüllükte Liderlik

Çağdaş STK'larda insan kaynakları yönetici ve yönetici olmayan çerçevede, profesyonel ve tam gönüllü şekilde yer almaktadırlar. Her ne kadar STK'larda işlerin yürütülmesi açısından ücretli çalışanlar da bulunsa da STK'ların temel çıkış noktası itibariyle kurum felsefesi (misyon, vizyon, değerler ve ilkeler) kurum kültürü, amaçlar ve hedefler, süreçler ve faaliyetler gönüllülük felsefesine odaklanan yapıdadır. Bu nedenle STK'larda hangi tür yönetici olursa olsun gönüllülük felsefesi kapsamında bir liderlik sürecinin varlığının gerekliliği öncül olarak burada belirtilebilir.

Temel olarak, gönüllü (volunteer) birey denildiğinde, bir faaliyetin gerçekleştirilmesinde özgür iradesiyle isteyerek yer alan kişi kastedilir. Bu çerçevede, gönüllülük (volunteerism) ise, bireyin yakın ve uzak çevresine fayda sağlamak için özgür iradesiyle doğru olduğuna inandığı faaliyetlerde yer almasıdır (Özmutaf, 2010: 3). Dolayısıyla STK'larda yönetsel görevlerde yer alan bireyler ister formal ister informal ağırlıklı görevlerde yer alsınlar, özgür bir iradeyle isteyerek ve yakın / uzak çevreye fayda sağlayarak en azından maddi menfaat beklemeden liderlik süreçlerini yerine getirirler, yargısı burada vurgulanabilir. Daha açık ifadeyle, STK'larda yöneticiler gönüllü liderlik çerçevesinde tüm süreçlerde zaman, bilgi, beceri, deneyim ve kaynaklarını hiçbir zorlama olmadan bir STK'ya kanalize ederlerler yorumu yapılabilir (Yaman, 2005: 43; Güder, 2006: 4).

STK'larda bir yöneticinin gönüllülük felsefesi kapsamında bazı temel liderlik niteliklerine sahip olması gerektiği vurgulanmaktadır. Bunlar aşağıda yer almaktadır (Lane, 2004:355-356; Us, 2005: 120-123; Liket ve Maas, 2013: 8; Herman ve Renz, 1998: 116):

i. Stratejik bakış açsına sahip olmak,

ii. Paydaşlarca (iç ve dış) paylaşılabilen misyon, vizyon, değerler ve ilkeler oluşturmak,

iii. Yönetişimi bir orkestra şefi gibi gerçekleştirmek,

iv. Paydaşlarca etkin iletişim sergilemek,

v. Kaynakları etkin, etkili ve verimli kullanmak,

vi. İmaj ve itibarı sürekli geliştirmek,

vii. İdeal bir örgüt kültürü oluşturmak ve geliştirmek,

viii. Örgütsel ve bireysel performansın gelişimine önem vermek,

ix. Dinamiklik, çevresel değişimlere uyum sağlamak ve dönüşüme önem vermek,

x. Etkili ekip çalışmaları gerçekleştirmek,

xi. Değişim ve dönüşüme açıklık,

xii. Katılımcılığı ve motivasyonu önemsemek,

xiii. Rasyonel, planlı ve programlı olabilmek,

xiv. İK'nın temin, seçim, eğitim ve geliştirme, değerleme vb. süreçlerinin rasyonel şekilde gerçekleştirilmesini sağlamak,

xv. Etkileyici, bilgili, becerili, deneyimli, eğitimli, güvenilir ve etik değerlere sahip bir kişilik sahibi olmak.

Ayrıca, literatürde iyi bir STK liderinin en temel nitelikleri arasında, tarafları tatmin edici şekilde; STK'nın misyonunu doğru şekilde yönlendirme, STK'daki ve ilgili İK'nın becerilerini ve kariyerlerini geliştirme, STK'daki ve ilgili İK'nın motivasyonunu yükseltme, öngörülü ve eyleme dönük olma, proaktif yönelik sergileme, süreçleri etkileme, empati kurabilme ve hareketten yana olmanın önemli olduğu belirtilmektedir (Güder, 2005: 38).

Diğer taraftan STK'larda finansal kaynakların elde edilmesi, elde edilen bu kaynakların etkin ve etkili bir şekilde kullanımında ve donörlerin STK'ya çekilmesinde sürdürülebilirlik kapsamında yöneticilerde liderlik niteliklerinin yeterli olması önemlidir (Macmillan vd., 2005: 806). Ayrıca bu kapsamda gönüllülükte finansal kaynakların önemli olduğu ancak güven, kararlılık, zaman, çaba ve büyüyen bir şekilde savunuculuğa katılımın muadili olmadığı da vurgulanmaktadır (Ellis, 2002: 2).

C. İş Tatmini

Yönetim bilimi açısından, iş tatmini işle ilgili önemli bir tutum olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede çalışan işiyle veya işindeki çeşitli yönleriyle ilgili olarak pozitif, nötr veya negatif tutumlara ve / veya tepkilere sahip olabilir. O halde çok genel bir bakış açısıyla, işini seven çalışanın iş tatmin düzeyinin pozitif olduğu veya işini sevmeyen çalışanın negatif iş tatmini düzeyine sahip olduğu belirtilebilir (Spector, 1997). Bu çerçevede, iş tatmini, çalışanın işinden hoşnutluğunu ifade etmesini sağlayan psikolojik, fizyolojik ve çevresel koşulların bir birleşimi (Hoppock, 1935: 47), çalışanın çalıştığı işe karşı duygusal yönelimi (Vroom, 1964: 99), çalışanın işini değerlendirmesinin bir sonucu olarak işinden hoşnut olma durumu (Locke, 1976: 4) şeklinde çeşitli açılardan tanımlanabilmektedir.

Diğer taraftan her ne kadar iş tatminine yönelik bazı tanımlamalara yer verilmiş olsa da duygusal yönelimlerin statik olmaması ve belirsizlikleri içermesi nedeniyle iş tatminin metodolojik her durumu yansıtan genel geçerli bir tanımını da ortaya koymak kolay bir iş değildir yorumu yapılabilir (Rafferty ve Griffin, 2016: 200).

İş tatminini pozitif olduğunda olumlu bir şekilde etkileyen başlıca faktörler aşağıda yer almaktadır:

i. Örgütsel ve işe yönelik faktörler: Liderlik tarzı, katılımcılık, özerklik, örgüt stratejisi, örgüt kültürü ve iklimi, işin doğası, supervisor, çalışan ilişkileri, ücretler, kariyer olanakları, yönetim şekli, performans değerleme, güvenlik vb. (Judge ve Kammeyer-Mueller, 2012: 348-349; Jalagat, 2016: 38).

ii. Kişisel ve demografik faktörler: Kişilik yapısı, kişinin algılama ve

yorumlama şekli, kişinin amaç ve hedefleri, bilgi, beceri, yetenek, eğitim, yaş, cinsiyet vb. (Saari ve Judge, 2004: 396).

iii. Çevresel faktörler: Örgütün yakın dış çevre (işgücü pazarı ve arz talebi, pazar, rakipler, müşteriler, tedarikçiler, STK'lar, ürünler, hizmetler, teknoloji vb.) ve uzak dış çevresindeki (krizler, göçler, hayat pahalılığı, yetersizleşen ücretler, değişim ve dönüşümler, dalgalanmalar, jeopolitik, jeostratejik konular vb. (Seahore ve Taber, 1975: 349).

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle bir bakıma iş tatmini, çalışanın işle ilgili beklentilerinin karşılanma ölçüsüdür de denilebilir. Beklentilerinin tatmin edici seviyede karşılandığı algısına sahip bir çalışanın davranışlarının da istenilen çerçevede gerçekleşeceği görüşü ortaya konulabilir (Davis ve Newstrom, 1985).

D. STK'larda Gönüllülükte İş Tatmini

STK'larda gönüllülük Drucker'ın (1995: 210) da ifadesiyle "ciddi işleri mütevazı kaynaklarla sağlamanın en rasyonel yollarından biridir". Bu yorumda, madde ötesi unsurların merkezde ve ağırlıklı olarak yer aldığı ancak önemli faaliyetlerin de çok cüzi kaynaklarla en iyi şekilde gerçekleştirildiği belirtilemektedir. O halde maddesel konuların ağır bastığı günümüz dünyasında nasıl olıuyor da bireyler STK'larda bu tür gönüllülük faaliyetlerinde bilgi, beceri, deneyim, zaman ve diğer olanaklarını harekete geçiriyorlar? Bu sorunun yanıtı aslında psikolojik boyut yani manevi tatmin olarak verilebilir. Diğer bir deyişle gönüllülükte faaliyetlerde iş tatmininin oluşması ile gönüllü faaliyetlerinde bulunan bireyin doyumu aynı şeydir, denilebilir. Eğer gönüllü faaliyetlerinde yer alan birey istenen faydanın sağlandığı, misyonun başarıldığı, amaçların gerçekleştiği ve hedeflere ulaşıldığı algısına sahip olursa zaten manevi doyuma yani iş tatminine ulaşmış olacaktır. Bu çerçevede, STK'larda iş tatmini ile bireylerin tutumları arasında doğrudan ilişkinin bulunduğu belirtilmektedir (Shahzad vd., 2015: 130).

Diğer taraftan STK'lar için işe ve örgüte bağlılığı yüksek ve istenen niteliklere sahip bireyleri bulmak zordur ancak bundan daha zor olanı o bireylerin örgütte kalıcılığının sağlanmasıdır. STK'larda yer alan İK'nın kalıcılığının sağlanması dolayısıyla personel devir hızının istenen seviyede tutulabilmesi de ancak İK'nın istenen seviye tatmin edilmesi ile olabilecektir (Gouri ve Uddin, 2019: 300).

Ayrıca iş tatmini konusunda STK'larda İK'na ve İK uygulamalarına önem verilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Literatürde, İK uygulamaları ile iş tatmini arasında orta düzeyde bir ilişkinin varlığı ortaya konulmaktadır (Andjarwati vd., 2019: 25).

Sonuç olarak daha önceki başlıkta ortaya konulan iş tatminine etki

eden "örgütsel ve işe yönelik, kişisel ve demografik, çevresel" faktörlerin gönüllülük felsefesi çerçevesinde de geçerli olacağını belirtmek mümkündür. Burada sadece ek olarak farklılık gösteren bağlam maddi değil manevi unsurların ağırlıklı seviyede olacağıdır.

E.STK'larda Gönüllü Liderlik Nitelikleri ve İş Tatmini İlişkisi

Genel olarak, organizasyonlarda liderlik izleyenleri etkileme iken iş tatmini ise duygusal bir durum ve yönelim olarak değerlendirilmektedir (Aziri, 2011: 77). Bu çerçevede, hem liderlik hem de iş tatmini çalışan davranışını doğrudan etkileyebilen gerçekliklerdir (Judge ve Klinger, 2008: 395). Dolayısıyla, çağdaş STK'ların yönetim bilimi çerçevesinde gönüllülükte liderlik ve gönüllü iş tatmini kapsamında gönüllü felsefesi, temel olarak davranışsal çerçevede bireyin duygusal yönelimlerini ifade eden bir bütünlük olarak belirtilebilir.

Liderlik aynı zamanda güç ile ilgili bir konu olduğu için yönetimde, "güç diğerlerini etkileyebilme yeteneği, gücün alanı kaç kişiyi etkileyebileceği ve gücün konusu ise hangi konularda diğerlerini etkileyebileceği" şeklinde tanımlanmaktadır (Koçel, 2020: 568, 569). Bu çerçevede doğal olarak STK'larda gönüllülük faaliyetlerinde bulunan bireylerin misyon kapsamında gönüllülükle ilgili doğrudan ve dolaylı konularda lider tarafından en iyi şekilde etkileneceği açıktır ki bu etkilenme için de iş tatmini şarttır, denebilir.

Ayrıca Drucker (1990: 146), STK'larda gönüllülük faaliyetlerinin temel itibariyle mutlaka performansa odaklandıklarını da belirtmektedir. Bağlantılı olarak, STK'larda da gönüllülük liderliği, yöneticinin kişiliğinden kaynaklanan informal gücüyle izleyenlerin davranışsal yönelimleriyle birlikte, duygusal boyutunu etkileme çabası içinde iş tatminini de etkileyerek, izleyenin amaçları gerçekleştirme ve hedeflere ulaşmada yüksek performası etkileyen bir süreç olarak ifade edilebilir. Eğer STK'larda yönetim liderlik çerçevesinde iş tatmininin istenen seviyede gerçekleşmesine yönelik çaba harcamaz ise, bu durumda düşük performans, düşük verimlilik, düşük etkililik, düşük kalite, yüksek huzursuzluk ve negatif insan ilişkileri, örgütten ayrılma tutumunda artış, kaynak israfı vb. pek çok olumsuz süreç ve sonuçlara kapı aralanmış olacaktır (Uddin vd., 2019: 3).

Bu çerçevede, yukarıda ortaya konulan literatür ışığında, STK gönüllülük faaliyetlerinde liderlik ve iş tatmininin etkileşiminde yönetsel ve organizasyonel, bireysel ve hedef kitle, koşullar kapsamında etkileşimlerinin etkisinin önemli olduğu belirtilebilir. Yönetsel ve organizasyonel çerçevede, gönüllülük felsefesi, liderlik nitelikleri, strateji, vizyon, fırsat ve risk, motivasyon, bilgi ve deneyim, farklılık, disiplin vb. konular ele alınabilecektir. Bireysel bağlamda, gönüllünün hoşnutluğu, düşünsel ve duygusal dünyası, kişiliği vb. yer alabilecektir. Koşullar içinde ise, faali-

yetler, hedef kitle, fikirler, iletişim, kaynak vb. konular sunulabilecektir. Bu bağlamda, temel çıkış noktasının ve gözetilmesi gereken konunun ise, hem gönüllülük hem de organizasyonel ve yönetsel ve koşulsal boyutların bütünleştirilmesi olarak görülmektedir (Güder, 2005: 51).

III. ARAŞTIRMA

A. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın temel amacı, STK'larda gönüllülük faaliyetlerinde yöneticinin gönüllü liderlik iş tatmini niteliklerinin gönüllü iş tatminine etkisinin gönüllü algıları çerçevesinde belirlenmesidir.

B.Veri Toplama Araçları

Araştırma için hazırlanan anket formu iki temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, araştırmanın bağımsız değişkenleri olan yaş, cinsiyet, eğitim durumu, STK'daki pozisyon (alan), STK'da deneyim süresi ve düşük iş tatmininin faaliyetlerden ayrılma düzeyine etkisine yönelik sorular yer almaktadır. İkinci bölümde, gönüllü faaliyetlerinde iş tatminini pozitif etkilediği varsayılan 9 önerme ve yöneticinin gönüllü faaliyetlerinde iş tatminini pozitif yönde etkilediği varsayılan gönüllü liderlik niteliklerine yönelik 9 önerme yer almaktadır. Önermelere istatistiksel değerlendirmeler için 5'li Likert ölçeği kapsamında kesinlikle katılmıyorum için 1, katılmıyorum için 2, orta düzeyde katılıyorum için 3, katılıyorum için 4, kesinlikle katılıyorum için 5 ağırlık değeri verilmiştir.

C.Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmaya yönelik olarak hazırlanan anket formu, Kasım 2021 – Mart 2022 tarihleri arasında, İzmir ilinde yer alan 13 adet STK kapsamında 205 STK üyesi çerçevesinde yüz yüze ve online anket yöntemi ile uygulanmıştır. Anketlerin tamamı analizlere dahil edilmiştir. Araştırmada istatistiksel analizler kapsamında SPSS ve AMOS yazılımları kullanılmıştır. Araştırma kapsamında faktör analizi, tek örnek t testi, bağımsız iki örnek t testi, Kruskall –Wallis Testi, korelasyon analizi ve yapısal eşitlik modellemesi gerçekleştirilmiştir.

D.Araştırmanın Temel Hipotezleri

Araştırmada 4 temel hipotez oluşturulmuştur. Bunlar aşağıda yer almaktadır:

H_1: STK'larda gönüllülük faaliyetlerinde "gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörü" katılımcılar tarafından önemsenmektedir.

H_2: STK'larda gönüllülük faaliyetlerinde "gönüllü liderlik iş tatmini faktörü" katılımcılar tarafından önemsenmektedir.

H_3: STK'larda gönüllülük faaliyetlerinde … faktörü… bağımsız de-

ğişkenler açısından farklılık göstermektedir (Bağımsız değişkenler: cinsiyet, eğitim durumu, STK'daki pozisyon, STK'da deneyim süresi, ayrılmaya etki)

H_4: STK'larda gönüllülük faaliyetlerinde "gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörü" ile "gönüllü liderlik iş tatmini faktörü" faktörleri arasında doğrusal bir korelasyon bulunmaktadır.

H_5: STK'larda gönüllülük faaliyetlerinde "gönüllü liderlik iş tatmini faktörünün" "gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörüne" etkisi önemlidir.

IV. BULGULAR

A. Bağımsız Değişkemler Kapsamında Bulgular

Araştırmaya katılanların cinsiyet açısından yaş ortalaması ve standart sapması; tüm bireyler (N=205) için 43,3 ±10,68, kadınlar (n=90, %43,9) için 39,6±10,93 ve erkekler (n=115, %56,1) için 46,3±9,52 olarak belirlenmiştir. Eğitim için, orta - lise %53,7 (n=110), önlisans ve lisans %46,3'lık (n=95) dilimde yer almaktadır. Katılımcılardan, %10,8'i (n=16) yönetici ve %89,2'si (n=132) düz üye / gönüllü pozisyonundadır. 1-5 yıl STK deneyimi olanlar %65,9 (n=135) ve 6 yıl ve üstü STK deneyimi olanlar %34,1 (n=70)'dir.

Katılımcıların "Gönüllülük faaliyetlerinde *düşük* iş tatmininin faaliyetlerden ayrılmada etki düzeyi" algıları ise, büyük bir oranda (%80,5) orta düzey, yüksek düzey algısı %12'lik seviye ve düşük düzey algısı ise sadece %7,3 dir. Bu bulgulardan hareketle STK'larda gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmininin önemli bir gönüllü tutumu olduğu ve yeterli düzeyde değilse ayrılma nedeni olarak görülebileceği belirtilebilir.

B. Ölçüm Aracının Güvenirlik ve Geçerliği

Anketin ikinci bölümünde yer alan, gönüllü faaliyetlerinde iş tatminini pozitif etkilediği varsayılan önermeler ve yöneticinin gönüllü faaliyetlerinde iş tatminini pozitif yönde etkilediği varsayılan gönüllü liderlik niteliklerine yönelik önermelerden oluşan toplam 18 önermelik yapıya faktör analizi uygulanmıştır. Faktör analizi temel bileşenler analizi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Kaiser-Meyer-Olkin değeri 0,915 ve Bartlett Küresellik Testi (Ki-Kare=6999,894, Sd= 153, p=0.000) şeklindedir. Anti imaj korelasyon matrisinin köşegen değerleri 0,966-0,853 arasında değişmektedir. Bu üç sonuca göre yapının faktör analizine uygun olduğu soncuna ulaşılmıştır. Faktör analizi sonucu oluşan 2 faktör toplam varyansı %85,207 oranında açıklamaktadır. Toplam varyansı birinci faktör %44,894 ve ikinci faktör %40,313 düzeyinde açıklamaktadır. Genel Cronbach Alfa değeri 0,984'tür. Bu sonuca göre ankette yer alan önermelerin

işaret ettiği faktörlerin konuyu çok yüksek derecede açıkladığını ortaya koymaktadır. Genel, faktör ve madde bazında Cronbach Alfa değerleri de tutarlılık göstermektedir. Faktörlere içerdikleri önermeler göz önüne alınarak isimlendirme f1: Gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörü ve f2: Gönüllü liderlik iş tatmini faktörü şeklinde yapılmıştır (Tablo 1).

Tablo 1. Ölçüm Aracının Geçerlik ve Güvenirliği

Önermeler	Faktör İsmi	**1**	**2**	**Cronbach Alfa**	
Gönüllü faaliyetlerinde iş tatminini …. *pozitif* yönde etkiler				Genel =0,984	
Gönüllünün faaliyetlerden hoşnutluğu	Gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörü	**,891**	,403	,970	,976
Gönüllünün düşünsel yapısına uyguluğu		**,887**	,403	,970	
Gönüllünün duygusal yapısına uyguluğu		**,884**	,376	,971	
Gönüllünün kişilik yapısına uygunluk		**,871**	,366	,972	
Faaliyetlerin niteliği ve hedef kitle		**,824**	,386	,974	
İnsan ilişkileri (yönetici, diğerleri vb.)		**,766**	,534	,972	
Fikirlerin alınması		**,730**	,550	,973	
İletişim süreçlerinin etkin olması		**,691**	,538	,974	
Yeterli kaynak tahsisi (insan, finans, araç, ulaşım, barınma vb.)		,600	,497	,974	
Yöneticinin / liderin gönüllü faaliyetlerinde …. iş tatminini *pozitif* yönde etkiler					
Stratejik düşünebilmesi	Gönüllü liderlik iş tatmini faktörü	,282	**,882**	,974	,975
Liderlik nitelikleri		,369	**,874**	,972	
Vizyon sahibi olması		,359	**,859**	,972	
Gönüllülük felsefesine sahip çıkması		,547	**,754**	,971	
Yöneticinin motive etme gücü		,557	**,751**	,970	
Farklı görüşlere açıklığı		,598	**,732**	,970	
Yöneticinin öz disiplini		,554	**,728**	,971	
Yöneticinin bilgi ve deneyim sahibi olması		,604	**,720**	,970	
Yöneticinin riskleri fırsata çevirme yeteneği		,582	**,623**	,974	

D. Faktörlere Yönelik Bulgular

H_1 (STK'larda gönüllülük faaliyetlerinde "gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörü" katılımcılar tarafından önemsenmektedir.) ve H_2 (STK'larda gönüllülük faaliyetlerinde "gönüllü liderlik iş tatmini faktörü" katılımcılar tarafından önemsenmektedir.) hipotezleri kabul edilmiştir. Bu çerçevede, STK üyelerinin gönüllülük faaliyetlerinde iş tatminini ve gönüllü liderlik iş tatmini ileri düzeyde önemsedikleri yorumu yapılabilecektir (Tablo 2).

Tablo 2. Faktörlere Yönelik Tek Örnek T Testi

Faktör	N	$\bar{x} \pm s$	Test Değeri = 3	
			t	p
f1: Gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörü	205	4,2±,98	17,676	,000
f2: Gönüllü liderlik iş tatmini faktörü	205	4,1±,92	18,512	,000

H_3 hipotezi (STK'larda gönüllülük faaliyetlerinde… faktörü… bağımsız değişkenler açısından farklılık göstermektedir) cinsiyet için f2: Gönüllü liderlik iş tatmini faktörü kapsamında ve eğitim durumu, STK'daki pozisyon, STK'da deneyim süresi için f1: Gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörü hem de f2: Gönüllü liderlik iş tatmini faktörü kapsamında kabul edilmiştir. Bu çerçevede, kadınların erkeklere göre f2: Gönüllü liderlik iş tatmini faktörüne daha fazla önem verdikleri belirlenmiştir. Orta / lise grubu önlisans / lisans grubuna göre, 6 ve üstü yıl grubu 1-5 yıl deneyim grubuna göre her iki faktöre de daha fazla önem vermektedirler (Tablo 3).

Tablo 3. Bağımsız değişkenler Kapsamında Faktörlere Yönelik Bulgular I

Faktör	Cinsiyet	N	$\bar{x} \pm s$	t	p
f1: Gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörü	Kadın	90	4,2±,82	,905	,367
	Erkek	115	4,1±1,0		
f2: Gönüllü liderlik iş tatmini faktörü	Kadın	90	4,4±,83	3,054	,003
	Erkek	115	4,0±,95		
f1: Gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörü	Orta /Lise	110	4,3±,75	2,516	,013
	Önlisans/Lisans	95	4,0±1,17		
f2: Gönüllü liderlik iş tatmini faktörü	Orta /Lise	110	4,3±,75	3,037	,003
	Önlisans/Lisans	95	3,9±1,05		
f1: Gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörü	Yönetici	25	4,9±,05	3,995	,000
	Üye	180	4,1±1,01		
f2: Gönüllü liderlik iş tatmini faktörü	Yönetici	25	4,8±,17	4,162	,000
	Üye	180	4,0±,94		
f1: Gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörü	1-5yıl	135	4,1±1,15	-2,331	,021
	6 ve üstü yıl	70	4,3±,49		
f2: Gönüllü liderlik iş tatmini faktörü	1-5yıl	135	4,0±1,02	-3,206	,002
	6 ve üstü yıl	70	4,4±,60		

Diğer taraftan, H_3 hipotezi (STK'larda gönüllülük faaliyetlerinde … faktörü….. bağımsız değişkenler açısından farklılık göstermektedir) "Düşük İş Tatmininin Faaliyetlerden Ayrılma Düzeyine Etkisi" f2: Gönüllü liderlik iş tatmini faktörü kapsamında kabul edilmiştir. Bu çerçevede, ayrılma düzeyine etkinin düşük düzey algısına sahip gruptan kaynaklandığı görülmektedir. Doğal olarak, yüksek ve orta düzey algısına sahip gruplar bu konuya daha fazla önem vermektedir (Tablo 4).

Tablo 4. Bağımsız değişkenler Kapsamında Faktörlere Yönelik Bulgular I

Faktör	Düşük İş Tatmininin Faaliyetlerden Ayrılma Düzeyine Etkisi	N	Ortalama Rank	Kruskall Wallis H	p
f1: Gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörü	Yüksek	25	95,50	1,379	,502
	Orta	165	102,77		
	Düşük	15	118,00		
f2: Gönüllü liderlik iş tatmini faktörü	Yüksek	25	59,50	29,184	,000
	Orta	165	104,14		
	Düşük	15	163,00		

H_4 hipotezi (STK'larda gönüllülük faaliyetlerinde "gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörü" ile "gönüllü liderlik iş tatmini faktörü" faktörleri arasında doğrusal bir korelasyon bulunmaktadır.) hipotezi kabul edilmiştir. "gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörü" ile "gönüllü liderlik iş tatmini faktörü" arasında pozitif yönde çok güçlü bir doğrusal korelasyon belirlenmiştir (r=0,879, p=0,000).

Son olarak, H_5 (STK'larda gönüllülük faaliyetlerinde "gönüllü liderlik iş tatmini faktörünün" "gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörüne" etkisi önemlidir.) hipotezi de kabul edilmiştir (p=0,000). Bu çerçeve, Şekil 1'de görüldüğü üzere gönüllü liderlik iş tatmini faktörünün (Y) gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörüne (G) yüksek düzeyde etkisi olduğu belirlenmiştir (β=0,86). Yapısal eşitlik bulguları Tablo 5'te görülmektedir. Ayrıca CMIN/DF=4,247, GFI=0,907, NFI=0,902, CFI=0,905 ve RMSEA=0,077 değerleri ise modeldeki uyumun kabul edilebilir olduğunu göstermektedir.

Tablo 5. Yapısal Eşitlik Modeli Bulguları

Faktör	Yol	Faktör	β	Standart Hata	Kritik Oran	p	Sonuç
G	<---	Y	,862	,071	16,652	***	Kabul

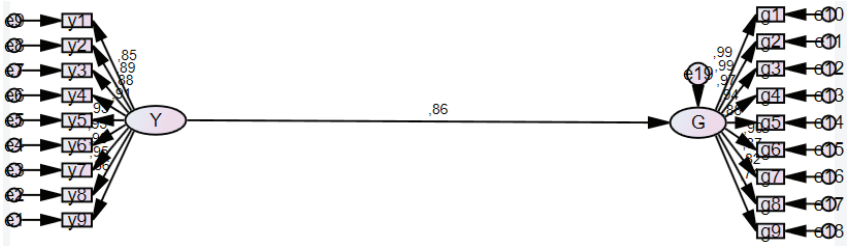

Şekil 1. Gönüllü Liderlik İş Tatmini Faktörünün" "Gönüllülük Faaliyetlerinde İş Tatmini Faktörüne" Etkisi

V. SONUÇ

STK'ların varlık nedeninin temelinde gönüllülük felsefesi yer almaktadır. Diğer bir deyişle STK'larda yer alan bireyler o STK'da yer almak istemeleri, kalıcı olmaları, yararlı faaliyetlerde bulunmaları, potansiyellerini ortaya koymaları, beklentileri ve motivasyonları çıkış noktasının gönüllülük felsefesi olduğu belirtilebilir. Bu kapsamda yöneticinin liderlik nitelikleri ise, STK'larda gönüllülük felsefesinin tesis edilmesi, yaşatılması, geliştirilmesi, ortam ve algı farkındalığı yaratılması, tüm faaliyet süreçlerinde gönüllülük felsefesinin temel alınması ve bu kapsamında İK'nın amaçlar ve hedefler doğrultusunda yöneltilmesi şeklinde varlık gösterecektir. Burada istenen düzeyde gerçekleşen iş tatmini ile ideal bir şekilde, hem lider hem de izleyenler için gerçekleştirilen gönüllülük süreçleri ve sonuçlarında istenen doyumun elde edilmesi, motivasyon ve performansın yüksek tutulması, İK'nın faaliyetlere ve organizasyona

bağlılığının sağlanması, organizasyondan ayrılma niyetinin oluşmaması, organizasyonel faaliyetlerde başarı, kalite ve sürdürebilirliğin sağlanması vb. oluşabilecektir.

Bu açıklamalara uygun olarak, çalışma bulguları çerçevesinde katılımcıların faaliyetlerde iş tatmini düşük düzeyde algılamalarının faaliyetlerden ayrılma niyetlerine önemli ölçüde etkilediği belirlenmiştir. Bu sonuç, Gouri ve Uddin'in (2019) çalışması ile örtüşmektedir.

Diğer tarfatan bu çalışma ile bizzat STK'larda yer alan İK'nın görüşleri kapsamında gönüllülük faaliyetlerinde iş tatminine ileri düzeyde önem verdikleri belirlenmiştir. Gönüllülük faaliyetlerinde iş tatminini pozitif yönde etkileyen bileşenler arasında, gönüllülük faaliyetlerinde yer alan bireylerin hoşnutluğu, düşünsel yapısının uygunluğu, duygusal yapısının uygunluğu ve kişilik yapısı yer almakta ve büyük önem arz etmektedir. Ayrıca gönüllülük faaliyetlerinde yönetsel ve organizasyonel çerçevede, faaliyetlerin niteliği ve hedef kitle, her seviyedeki insan ilişkileri, katılımcı şekilde fikirlein alınması, etkin iletişim süreçlerinin varlığı ve insan, finans, araç, ulaşım, barınma vb. kaynakların yeterli tahsisi de yer almakta ve büyük önem arz etmektedir.

Ayrıca katılımcıların liderliğin iş tatminine etkisine de ileri düzeyde önem verdikleri belirlenmiştir. Bu bağlamda, katılımcılar liderliğin iş tatminine etkisine yönelik olarak, stratejik düşünebilme, vizyon sahibi olma, liderlik nitelikleri, gönüllülük felsefesine sahip çıkma, farklı görüşlere açık olması, yöneticinin izleyenleri motive etme gücü, öz disiplini, bilgi ve deneyim sahibi olması, öz disiplini ve riskleri fırsatlara çevirebilme yeteneği de ileri düzeyde önem arz etmektedir.

Araştırmanın temel çıkış noktası kapsamında sonuç olarak "gönüllü liderlik iş tatmini"nin "gönüllülük faaliyetlerinde iş tatminine" etkisinin yüksek bir seviyede algılandığı yapısal eşitlik modeli sonucunda belirlenmiştir. Destekleyici şekilde, korelasyon bulguları da "gönüllü liderlik iş tatmini faktörünün ve "gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörünün" etkileşiminin önemini ortaya koymuştur. Bu sonuçlar, STK'larda iş tatmini kapsamında yapılmış olan Shahzad vd. (2015), Andjarwati vd. (2019) çalışmalarını destekleyici niteliktedir. O halde gönüllü liderlik iş tatmini faktörü ve gönüllülük faaliyetlerinde iş tatmini faktörü STK'larda yönetsel süreçlerde birilikte ve etkileşim içinde de değerlendirmeye alınmalı ve önemsenmelidir yargısına varılabilir.

KAYNAKLAR

Adair, John, Etkili Motivasyon, Çev.: Salih Uyan, Babiali Kültür Yay., İstanbul, 2006.

Akdemir, Ali, Yeni Ekonomide ve Yeni Dünyada İşletmecilik, Umuttepe Yay., Kocaeli, 2014.

T. Andjarwati, K.E., Susilo, A.K., Audah, Predictors Of Job Satisfaction In Non-Profit Organizations, Polish Journal Of Management Studies, 20(1), 2009: 19-28.

Aziri, Brikend, Job Satisfaction: A Literature Review, Management Research and Practice, 3(4), 2011: 77-86.

Bass, Bernard M., Bass & Stogdill's Handbook of Leadership: Theory, Research, And Managerial Applications, The Free Press, New York 1990.

Bass, Bernard M., Does the Transactional–Transformational Leadership Paradigm Transcend Organizational and National Boundaries?", Americanpsychologist, 52 (2), 1997: 130-139.

Burns, James M., Leadership, Harper & Row, New York, 1978.

Butler, Israel de Jesús, Non-governmental Organisation Participation in the EU Law-making Process: The Example of Social Non-governmental Organisations at the Commission, Parliament and Council European Law Journal, 14(5), 2008: 558–582.

Davis, Keith ve Newstrom, John W., Human Behavior at work: Organizational Behavior, McGraw Hill, New York, 1985.

Drucker, Peter F., Managing The Nonprofit Organizastion: Principles and Practices, Harper Collins Publishers, New York, 1990.

Drucker, F. Peter, Gelecek İçin Yönetim, Cev: Fikret Üçcan, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 1995.

DuBrin, Andrew J. Human Relations for Career and Personel Success, Pearson Prentice Hall, USA, 2008.

Ellis, Susan J. "Preparing For The Volunteer's First Day", 2002, http://www.energizeinc.com/hot/02mar.html, (Nisan 2006).

Graham, J. Kenneth Jr. and Mihal, William L. The CMD Managerial Job Analysis Inventory, Rochester Institute of Technology, Center for Management Development, Rochester, New York, 1987: 2-6.

Gouri, Vasantha ve Uddin, Mohsin, Aspects of Human Development Job Satisfaction among Youth in Development Sector: A study on PGDRDM students of NIRDPR, JETIR, 6(1), 2019: 294-301.

Güder, Nafiz, Sivil Toplumcunun El Kitabı, STGP Yay., Ankara, 2005.

Fiaz, Muhammad, Su, Qin, Ikram, Amir, Saqib, Aruba, Leadership Styles and Employees' Motivation: Perspective From an Emerging Economy, The Journal of Development Areas, 51(4), 2017: 143-156.

Halloran, Jack, Personel and Human Resource Management. Prentice Hall, New Jersey, 1986.

Hoppock, Robert, Job Satisfaction, Harper, New York, 1935.

Hussain, Hazman ve Mohtar, Shahimi, Person Job-Fit And Job Performance Among Non-Governmental Organızation Workers: A Conceptual Framework, International Journal of Accounting, Finance and Business, 2(5), 2017: 108-122.

Jalagat, Revenio Jr., Job Performance, Job Satisfaction, and Motivation: A Critical Review of their Relationship, International Journal of Advances in Management and Economics, 5, 2016: 36-42.

Judge, Timothy A. ve Kammeyer-Mueller, John D., Job Attitudes, The Annual Review of Psychology, 63, 2012: 341-367.

Judge, Timothy ve Klinger, Ryan, Job Satisfaction, Subjective Well-Being at Work, Eid, M. and Larsen, R., Eds., The Science of Subjective Well-Being, Guilford Publications, New York, 2008.

Klingborg, Donald J., Moore, Dale A., Varea-Hammond, Sonya, What Is Leadership?, JVME, 33(2), 2006: 280-283.

Koçel, Tamer, İşletme Yöneticiliği, Beta Yay., İstanbul, 2020.

Lane, Frederick S., Association for Research on Nonprofit Organizations and Voluntary Action, Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly, 33(2), 2004: 355-370.

Liket, Kellie C. ve Maas, Karen, Nonprofit Organizational Effectiveness: Analysis of Best Practices, Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly, XX(X), 2013: 1–29.

Locke, Edwin A., The Nature And Causes Of Job Satisfaction, Handbook Of Industrial and Organizational Psychology, 1976: 1297-1350.

MacMillan, Keith, Money, Kevin, Money, Downing, Arthur Steve, Relationship Marketing İn The Not-For-Profit Sector: An Extension And Application Of The Commitment–Trust Theory, Journal of Business Research, 58, 2005: 806 – 818.

Mostert, Morne, Leadership and The Role of the Intellectual, USB Executive Development Ltd, University of Stellenbosch Business School, 2014.

Nahavandi, Afsaneh ve Malekzadeh, Ali R. Organizational Behavior. Prentice –Hall, New Jersey, 1998.

Nwachukwu, Chijioke, Chladkova, Helena, Zufan, Pavel, Olatunjı, Fadeyi, Visionary Leadership and Its Relationship to Corporate Social Performance, Imperial Journal of Interdisciplinary Research, 3, 2017: 1302-1311.

Özmutaf, Nezih Metin, Sivil Toplum Kuruluşlarında Gönüllü Performansını Değerlendirme: Yönetim Modeli Önerisi, Birleşik Yay., İzmir, 2010.

Özmutaf, Nezih Metin, Çağdaş Yönetici Nitelikleri ve Yönetsel Konular, Detay Yay., Ankara, 2019.

Prewitt, James, Weil, Richard, McClure, Anthony. Developing Leadership in Global and Multi-cultural Organizations, International Journal of Business and Social Science, 2(13), 2011: 13-20.

Rafferty, Alannah E. ve Griffin, Mark A., Job Satisfaction in Organizational Research, Buchanan: The Sage Handbook of Organizational Research Methods, 1985: 196-212.

Saari, Lise M. ve Judge, Timothy A., Employee Attitudes And Job Satisfaction, Human Resource Management, 43(4), 2004: 395-407.

Seashore, E., Stanley ve Taber, D. Thomas, Job Satisfaction Indicators and Their Correlates, American Behavioralscientist, 18(3), 1975: 333-368.

Shahzad, Saqib, Khan, Zunnoorain, Khan, Shahzad, Contributing Factors Of Employee's Performance: A Case Study Of Local NGOs in Peshawar City, UTMS Journal of Economics 6 (1): 127–134.

Spector, Paul E., Job Satisfaction: Application, Assessment, Causes, and Consequences, Thousand Oaks, Sage Publications, Calif., 1997.

Herman, Robert D. ve Renz, David O., Theses on Nonprofit Organizational Effectiveness, Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly, 28 (2), 1999 107-126.

Uddin, Mohammed M., Uddin, Md. Zia, Paul, Rajesh, Khan, Tajdar Ali, Sumran, Exploring the Factors Affecting Employee's Satisfaction in Non-Government Organizations (NGOs) of Bangladesh: An Experience from Bangladesh Rural Advancement Committee (BRAC), Open Journal of Social Sciences, 7, 2019: 1-23.

Us, A.T., "Sivil Toplum Kuruluşlarında Sürekliliğin Garantisi: Toplam Kalite Yönetimi, Sivil Toplum Kuruluşları İçin Yönetim Rehberi, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005.

Voss, Tony, Lider Yöneticilik –Coaching, Çev.: Mehmet Zaman, Hayat Yay., İstanbul, 2006.

Westley, Frances ve Mintzberg, Henry, Visionary Leadership and Strategic Management, Strategic Management Journal, 10, 1989: 17-32.

Yaman, Yılmaz, "Gönüllük Psikolojisi ve Gönüllü Yönetimi", Sivil Toplum Kuruluşları İçin Yönetim Rehberi, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005.

Yukl, Gary, An Evaluation of the Conceptual Weaknesses in Transformational and Charismatic Leadership Theories. Leadership Quarterly. 10(2), 1999: 285–305.

Bölüm 6

SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER: AZERBAYCAN ÖRNEĞİ

Chingiz NEYMATOV[1*]

Emrah AYHAN[2]

1 Yüksek Lisans Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi, Eskişehir, Türkiye, chingizneymatov@anadolu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1483-0809.

2 Doktor Öğretim Üyesi, Anadolu Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Eskişehir, Türkiye, emrahayhan@anadolu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6152-7509.

1.GİRİŞ

Kökeni Antik Yunan dönemine kadar uzanan ve farklı toplumlarda farklı form ve amaçlarla varlığını sürdüren Sivil Toplum Kuruluşları (STK'lar), 1980'ler sonrasında soğuk savaşın sonlarına doğru artan küreselleşme ve yönetişim gibi yeni teorilerin etkisiyle yeniden tartışılmaya başlamıştır. Özellikle, sivil toplumu "üçüncü sektör" olarak gören ve "devlet-özel-sivil" işbirliğinin önemini ortaya koyan yönetişim yaklaşımının katkılarıyla sivil toplumun örgütlü hali olan STK'lara yönelik yeni teoriler geliştirilmiştir (Anheier, 2005; Ayhan ve Önder, 2017). Bu dönemde ortaya çıkan STK'lara yönelik olumlu ve olumsuz görüşler ortaya atılmıştır. STK'lar kimilerine göre "yeniden bir diriliş veya Rönesans" (Cohen ve Arato, 1992), "paradigmatik bir kavram" (Howell ve Pearce, 2001), herkesin ağzındaki "büyük bir fikir" (Edwards, 2004); kimilerine göre ise "dolandırıcılık ve ilüzyon", "kafa kartıştırıcı" bir unsur (Chandoke, 2005), "entellektüel boşluk için bir maske" (Colas, 1997), seçkinler tarafınfan "yozlaştırılmış" veya "ele geçirilmiş" aktörler (Edwards, 2004) olarak düşünülmektedir. Buna rağmen, tüm bu düşünürler STK'ların artık önemli aktörler olarak ulusal ve uluslararası alanlarda rol oynadıklarını kabul etmektedirler.

1970'lerde ortaya çıkan teoriler, STK'ların kamusal ürün ve hizmet sunmada önemli aktörler olarak ortaya çıkışlarını farklı bakış açılarıyla açıklamışlardır. Örneğin, STK'ların ortaya çıkışını sosyal çeşitliliğin düzeyiyle açıklayan "Kamu Malları Teorileri" (Levitt, 1973; Weisbrod, 1975), özel sektöre güvenin düzeyiyle açıklayan "Güven Odaklı Teoriler" (Hansmann, 1987; Ortman ve Schlesinger, 1997), Devlet-STK işbirliğinin önemine dikkat çeken "Karşılıklı Bağımlılık Teorisi" (Garton, 2009; Salamon, 1987), STK'ların kaynak alma açısından devlete aşırı bağımlılığının ve az sayıdaki gelir kaynağına yoğunlaşmalarının neden olacağı sorunlara odaklanan "Kaynak Bağımlılığı Teorisi" (Malatesta ve Smith, 2014), STK'ların ortaya çıkışını sosyal değer yaratmak güdüsüyle hareket eden sosyal girişimciler üzerinden tartışan "Girişimcilik Teorisi" (Badelt, 1997), Diğer kurum ve kuruluşlarda da olduğu gibi STK faaliyetlerinin paydaş denetimiyle kontrol edilmesini savunan "Paydaş Teorisi" (Ben-Ner ve Van Hoomissen, 2007) ve son olarak STK'ların farklı toplumlardaki varlıkları daha geniş bir bir sosyal, politik ve ekonomik koşullarla açıklayan "Sosyal Kökenler Teorisi" (Salamon ve Anheier, 1998) bu teorilerin en çok bilinenlerindendir. Diğer taraftan, önemli aktörler olarak ortaya çıkan modern STK'ların kamusal ürün ve hizmet sunmalarını sağlayacak yeterli kapasiteye sahip olup olmadıklarını tartışan birçok kurumsal teori de gündeme gelmiştir (Despard, 2016; De Vita ve Fleming, 2001; Light, 2004; Millesen vd., 2010).

STK'lara yönelik akademik ilgiye ek olarak 1980'ler sonrasında siyasal bir ilginin de arttığı söylenebilir. Dolayısıyla bu dönemi genel olarak kutuplar arası farklılıklar çerçevesinde çoğu devletin otoriter sistemlerden demokratik yapılara geçiş yaşadığı bir dönem olarak varsayabiliriz. Aynı dönemde STK'lar azınlık haklarının korunmasında (özellikle kendi kaderini tayin etmede), insan haklarının geliştirilmesinde (Ayhan, 2020; Garton, 2009), baskı altında olan ve dışlanan kesimlerin sesini yükseltmeleri noktasında hükümetlere baskı yapılmasında (Anheier, 2005), çoğulculuğun ve sivil katılım arttırılmasında (Prewitt, 1999) önemli roller oynamışlardır. Akabinde bu süreç içerisinde STK'lar, batıdan doğuya doğru ve özellikle eski Sovyet ülkeleri içerisinde devlet yönetimlerinin batı tarzı demokratik ilkeler temelinde yeniden kurulmasına, özgür toplum fikrinin bilincine varılmasına ve demokratik ilkelerin geliştirilmesine büyük katkı sağlamış ve önemli görevler üstlenmişlerdir (Civelek, 2006: 2-7). Çünkü modern sivil toplum anlayışının en önemli temel noktalarından birisi de özgür bir toplumun oluşması ve bireylerin devlet kontrolünden bağımsız bir şekilde özgürce hareket etmeleridir. Çünkü, STK'lar devletle işbirliği yapmanın yanında aynı zamanda devlet otoritesinin baskısı olmadan özgürce hareket etmeli ve kendi sosyal vizyon ve misyonu çerçevesinde işlevlerini yerine getirebilmelidir. Soğuk savaş sonrasında STK'ların daha çok doğu bloğu ülkelerindeki demokratik gelişmelere katkı sağlamasının temel amaçlarından bir diğeri, doğu bloklarındaki Sovyet hükümeti sisteminin modern sivil toplum anlayışına çok zıt bir devlet politikası uygulamasıdır.

Bu çalışmada, literatürde az sayıda araştırma yapılan eski SSCB ülkelerinden Azerbaycan'daki sivil toplumun örgütlü hali olan STK'ların gelişimi ve bunu etkileyen faktörler araştırılmıştır. Literatürde çoğu sivil toplum araştırmasının batılı ülkelere yönelik olduğu görülmektedir. Ancak, STK faaliyetleri Azerbaycan gibi eski Sovyet ülkeleri için büyük önem arz etmektedir. Çünkü gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkelerde STK faaliyetlerine daha çok ihtiyaç bulunmaktadır (Ayhan, 2020; Salamon, 1987). Yapılan sınırlı sayıdaki araştırmada Azerbaycan'da demokratikleşme ile sivil toplum alanının gelişmesi arasında karşılıklı bir etkileşim bulunduğu ortaya koyulmuştur (Ergun, 2003-2010; Bayramov, 2009; Celilzade, 2015). Bu kapsamda, bu çalışmada literatüre katkı sağlamak için Azerbaycan'daki STK'ların gelişimine etki eden faktörler detaylı bir şekilde araştırılmaktadır. Bu kapsamda, ilk olarak Azerbaycan'daki STK'ların gelişimi, SSCB öncesi ve bağımsızlık sonrası olacak şekilde kısaca anlatılmıştır. Daha sonra STK'ların gelişmesine etkisi olduğu varsayılan siyasal kültür (SSCB mirası, demokratik/anti demokratik, güçlü devlet-zayıf sivil toplum yaklaşımı), dış faktörler (Ermenistan ile savaş durumu, AB ve Türkiye ile ilişkiler vb.) gibi araştırılmıştır. Bu faktörler ile STK'ların gelişimi arasındaki karşılıklı etkileşim incelendikten sonra STK'ların mevcut durumunu

ortaya koymak için istatiksel olarak ikincil kaynaklardan elde edilen bazı veriler aktarılmıştır. Çalışmanın son kısmında, Azerbaycan'daki STK'ların daha fazla gelişebilmesi için STK yöneticilerine, karar vericilere ve alandaki araştırmacılara politika ve araştırma önerilerinde bulunulmuştur.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olan içerik analizi araştırma yöntemi kullanılmıştır. Doküman/metin analizi genel olarak olgu ya da olaylarla ilgili bilgilerin yazılı belgelerinin ayrıntılı olarak taranması, incelenmesi ve yorumlanarak bir bütünlük oluşturulmasına yönelik kullanılan yöntemdir (Baltacı, 2019: 376). Bu kapsamda, Azerbaycan'daki STK'lar hakkında genel bilgileri içeren ikincil kaynaklardan (tezler, makaleler, hukuki belgeler, resmi istatistikler ve raporlar) faydalanılmıştır. Elde edilen veriler kapsamında, Azerbaycan'daki sivil toplumun gelişmesine etki eden faktörler, Azerbaycan'daki STK'lar ortaya çıktıkları koşullar ve Azerbaycan'daki STK'ların gelişmesine katkı sağlan unsurlar incelenmiştir. Bu kapsamda siyasi krizler, siyasal kültür (güçlü devlet-zayıf sivil toplum), küreselleşme, demokratikleşme düzeyi, bağımsızlık faaliyetleri, yönetişim ve diğer ülkelerle ilişkilerin STK'ların gelişimi üzerine etkilere araştırılmıştır.

2. AZERBAYCAN'DAKİ STK'LARIN GELİŞİMİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

2.1. Siyasi Tarih ve Sivil Toplumun Gelişimi

Çalışmanın bu bölümünde, siyasi krizlerin ile STK'ların gelişimi gelişimine etkileri incelenmiştir. Bu kapsamda, Azerbaycan için kritik gelişmelere yol açan siyasi krizler dönemsel olarak incelenmiştir.

2.1.1. ASSC Dönemi

SSCB, 11 Mayıs 1920'de Azerbaycan'ı işgal ederek Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni (ASSC) kurmuştur (Guluyev, 2008: 7-8). Zorunlu olarak sosyalist rejime geçilmesiyle birlikte 1980'li yıllara kadar modern anlamda STK'ların varlığına dair çok fazla örneğe rastlanmamaktadır. Bunun em önemli sebebi ASSC hükümetinin, Sovyet rejimi içerisinde demokrasiden uzak bir hâkimiyet sistemine maruz kalması ve Sovyet rejiminin kendi komünist ideolojisini dayatmasıdır (Gahramanova, 2009: 780). Dolayısıyla, Sovyet etkisi nedeniyle bu dönemde Azerbaycan dâhil diğer 15 Sovyet ülkesinde sivil toplum yer edinememiştir. Bu dönemde STK olarak kurulduğu varsayılan kuruluşlar ise demokratik olmayan ve Sovyet ideolojisi çerçevesinde hareket etmek zorunda kalan kuruluşlardır.

Sivil toplum kavramının 1980-1990'lı yıllardan itibaren küresel düzeyde gelişme göstermesine paralel olarak Sovyet coğrafyasında da yeni bir değişim süreci başlamıştır. 1985 yılında SSCB'nin başına geçen Mihail Garbaçov ile birlikte "perestroyka" ve "glasnost" olarak da bilinen yeni

bir reform süreci başlamıştır (Kurt, 2021: 1353-1354). Sovyetlerin yeniden yapılandığı bu süreçte, demokratik yapılanmalar gözden geçirilerek demokrasi kavramı daha geniş bir şekilde uygulanmaya başlamıştır. Çünkü Garbaçov, Sovyet rejimi içerisindeki hükümet dışı toplumsal aktörlerin daha aktif bir şekilde siyasal ve sosyal alana katılımını ön görmüştür. Sovyet rejiminin baskılarının azalması ve demokratikleşme süreçleri sonucunda devletle organik bağları olan bazı STK'ların ortaya çıkmasıyla birlikte yeni toplumsal koşullar oluşturulmuştur (Abdullayev ve Elma, 2009: 74-75).

1980'ler sonrası yeni uluslararası koşullar ve azalan Sovyet etkisiyle birlikte Azerbaycan dâhil çoğu Sovyet ülkesinde komünist ideoloji eleştirilmeye başlanmış ve sivil hak talepleri artış göstermiştir. Akabinde, Azerbaycan'da yeni kurulan STK'lar demokrasi bilincinin daha fazla gelişmesine katkı sağlamaya başlamışlardır. Ancak, bu STK'ların önemli bir kısmı çok fazla faaliyet gösteremeden kapanmıştır. Bu STK'lar her ne kadar kısa ömürlü olsalar da dönem içerisinde toplumdaki genç kesime demokrasi bilincini aşıladıkları için özgürlük ve demokrasi kavramlarının yaygınlaşmasında önemli rol oynamışlardır (Mehdiyev, 2005: 50).

1980'li yılların sonundan itibaren Azerbaycan toplumu ve hükümeti için sancılı bir süreç başlamıştır. Çünkü dönem içerisinde Azerbaycan-Ermenistan çatışması, Dağlık Karabağ sorunu ve ülke genelindeki bağımsızlık harekâtları yaşanmaktaydı. Ve 1988 yılında Azerbaycan toplumu ile Sovyet rejimi arasında çatışmalar başlamıştır. Bu çatışmalar bir bakıma Azerbaycan toplumunda, sivil toplum kavramının oluşmasına neden olmuştur. Bunun en büyük örneklerinden birisi, 1989 yılında ülkenin bağımsızlığını ilan etmesi için harekete geçen Azerbaycan Halk Cephesi'nin (AHC) kurulması ve bu kuruluşun Sovyet rejimine karşı faaliyetlere başlamasıdır. Yaşanan bütün bu gelişmeler çerçevesinde ülkeyi yönetmekte olan Sovyet yanlısı hükümete karşı da bir başkaldırış başlatılmıştır. Buna sebep, Dağlık Karabağ sorunu karşısında toplumun Sovyet etkisi altındaki Azerbaycan hükümetine karşı olmasıydı. Bu protestolar genel olarak antikomünist ve milliyetçi özelliklere sahip STK'lar tarafından gerçekleştirilmekteydi (Guliyev, 2005: 414). Sonuç olarak Azerbaycan'da sivil toplumun gelişimi noktasında bu gruplar önemli bir rol oynamışlardır.

2.1.2. Azerbaycan Bağımsızlık Dönemi

SSCB'nin dağılma sürecine girmesiyle birlikte Azerbaycan'da bazı demokratik adımların atıldığı görülmektedir. 30 Ağustos 1991 yılında Azerbaycan bağımsızlık bildirisinin kabulü ile birlikte hükümet başına, Ayaz Muttalibov gelmiştir. Ancak, Muttalibov eski Azerbaycan Komünist Parti genel sekreteri olduğu için antikomünist direnç nedeniyle görevde kalmayı başaramamıştır. Daha sonra 1992 yılında ki demokratik seçim-

ler sonucunda AHC döneminin lideri Ebulfez Elçibey yönetime gelmiştir. Elçibey hükümeti daha çok milliyetçilik üzerine bir politika izlediği için ülke genelinde antikomünizm havası daha hızlı bir şekilde artmıştır (Gaffarov, 2008: 226-227). Elçibey döneminde STK'ların geliştirilmesine yönelik daha fazla adımlar atılmış ve 1992 yılında "İçtimai Birlikler Hakkında" (Kamu Dernekleri Yasası) (Azerbaycan Respublikası Kanunu, 1992: No. 368[1]) ile birlikte Azerbaycan'da, STK'lara yönelik hukuki bir temel oluşturulmuştur. Bu sayede STK'lar kısa bir süre içinde çok fazla destek görmeye başlamışlardır (Mehdiyev, 2005: 136). Bu dönemde kurulan en önemli STK'lardan birisi olan "Helsinki Teşebbüsü 92" (Helsinki İnsiyatifi 92) isimli STK, 1991 yılında ablukaya alınan ve 26 Şubat 1992 gecesi Ermeni ve Rus birliklerinin birlikte yaptığı Hocalı soykırımına karşı bir tepki olarak kurulmuştur (Kavak, 2014: 7).

1993 yılına geldiğimizde Azerbaycan genelinde gergin bir hava mevcuttur. Çünkü Dağlık Karabağ savaşı ile birlikte yıpranan Elçibey hükümeti iç savaş ile birlikte daha da zorlanmaktaydı. Ve artık hükümet devlet kontrolünü kaybetmekteydi. Ülke genelindeki istikrarsızlığın da çoğalması ile birlikte, hükümete karşı güvensizlik artmıştır (Memmedov, 2005: 404-405). Dolayısıyla, 9 Haziran 1993 yılında Haydar Aliyev Nahcivan'dan Bakü'ye gelerek hükümet sorunlarıyla ilgilenmek ve hem dış savaş hem de iç savaşı durdurmak için harekete geçmiştir. Yaptığı faaliyetler sayesinde halkın güvenini kazanan Haydar Aliyev 3 Ekim 1993 yılında Azerbaycan'ın yeni cumhurbaşkanı seçildikten sonra ülke genelinde istikrarı sağlamıştır (Gaffarov, 2008: 262-266).

2.1.3. Haydar Aliyev Dönemi

Ülkedeki savaş ortamını ve istikrarsızlığı çözmek adına adımların atıldığı Haydar Aliyev döneminde demokratik reformların gecikmesi gayet olağan bir durumdur. Buna karşın, STK'lar bu dönemde aktif olmaya devam etmişlerdir. Çünkü bazı değişim ve demokratikleşme yanlısı yeni STK'lar hükümet karşıtı muhalif gruplara destek vermişlerdir. Diğer taraftan hükümet ve uluslararası kuruluşlar tarafından desteklenen başka STK'lar da çok güçlü olmasalar da varlıklarını sürdürmüşlerdir (Gaffarov, 2008: 265-268).

Önceki hükümetin neden olduğu büyük siyasal sorunlar nedeniyle mevcut hükümet, demokratikleşme reformlarını uygulamakta zorlanmıştır. Buna rağmen ülkede demokratikleşmenin inşa edilmesi için Batı dünyası demokratikleşme haritası çizmiş ve mevcut duruma destek sağlayıcı raporlar hazırlamıştır (Ergun, 2003: 648-649). Çizilen haritada uluslararası STK'lar, küresel demokrasi anlayışının ülke genelinde geliştirmesi ve sivil

1 Daha sonra bu kanunda yapılan bazı değişiklikler Haydar Aliyev tarafından 2000 yılında imzalanmıştır. Azerbaycan Respublikası Kanunu 2000: No.894 https://e-qanun.az/framework/511 (Erişim: 28.04.2022)

toplum anlayışının daha iyi bir şekilde yapılandırılması için altyapı çalışmalarına başlamışlardır. Aliyev Hükümeti bu desteğe kayıtsız kalmayarak bu çabaları desteklemiştir.

Devlet içerisinde demokrasiyi inşa etmeye çalışan Haydar Aliyev hükümeti, diğer tarafdan da hukukun üstünlüğü ve insan hakları gibi değerlere uygun bir şekilde 1995 yılında yeni bir anayasa yürürlüğe koymuştur (Azerbaycan Respublikası Konstitusiyasi, 1995; Gaffarov, 2008: 285). Azerbaycan Anayasası'nın giriş bölümünde genel hedefler içerisinde yer alan "sivil toplumu oluşturmak" hükmü yer almaktadır. Yani Haydar Aliyev döneminde demokratikleşme süreci içerisinde yeniden yapılandırılan anayasada sivil toplum için gereken anayasal altyapıyı sağlanmıştır (Azerbaycan Respublikası Konstitusiyasi, 1995).

1998 yılında geldiğimizde Haydar Aliyev ve hükümeti ülke genelinde hükümetin yeniden yapılandırılması için proje başlatmıştır (Gaffarov, 2008: 288). Bu projeye ülke genelindeki STK'lar da katılmıştır. STK'ların bu şekilde ülke genelinde bir proje içerisinde yer alması ülkenin demokratikleşme sürecinin biraz daha ilerlemiş olduğunu ve STK'lar ile ilgilenen devlet kurumlarının sayısının arttığını göstermektedir. Yine 1999 yılında BM'nin de katkısı ile ülkedeki mevcut 95 STK'nın katılımıyla "Azerbaycan Milli GHT Forumu" kurulmuştur.[2] Ülke genelindeki hükümet yanlısı veya muhalif olan tüm STK'lar tek bir çatı altında toplanarak faaliyetlerini sürdürmeye başlamışlardır. Kurulan bu çatı kuruluşu ile birlikte var olan STK'lar arasında koordinasyon sağlanmış ve STK'lar ile alakalı hukuki müzakerelerinin yapılması ve bu STK'lara destek verilmesi hedeflenmiştir. Bu forum günümüzde hala BM tarafından desteklenmektedir.[3]

Azerbaycan'da 1997 yılına kadar yavaş bir gelişme içerisinde olan STK'lar, 1998 yılında yapılan reformlar ile birlikte hızlı bir şekilde gelişme göstermiş ve faaliyetlerini artırmışlardır. Hem kurulan çatı kuruluşu hem de bazı anayasal düzenlemeler ve yönergeler sayesinde ülke genelinde STK sayıları önemli derecede artış göstermiştir. Kurulan STK'ların çoğu genel olarak ülke genelinde demokrasinin gelişmesinde aktif olarak faaliyet göstermişlerdir (Ergun, 2010: 82). Haydar Aliyev döneminin son yıllarında, STK'lar ile ilgili başka yasal düzenlemeler de yapılmıştır. İlk olarak 13 Haziran 2000 yılında "Gayri Hükümet Teşkilatları Hakkında Azerbaycan Respublikası Kanunu" Haydar Aliyev tarafından imzalanmıştır (Azerbaycan Respublikası Kanunu, 2000: No.841). Genel olarak STK'ları ülke genelinde hukuken biraz daha güçlendirmek amacıyla çıkarılan bu kanun hükümet tarafından kabul edilmiştir. Daha sonra aynı yıl 4 Ekim tarihinde çıkarılan "Gayri Hükümet Teşkilatları Hakkında Azerbaycan Respubli-

2 Azerbaycan literatüründe sivil toplum kuruluşları "Gayri Hükümet Teşkilatı" olarak isimlendirilmektedir.

3 Azerbaycan Milli GHT Formu https://aznnf.org/haqqimizda/ (Erişim: 28.04.2022)

kası Kanunu" (Azerbaycan Respublikası Cumhurbaşkanı Fermanı, 2000: No.401) ile birlikte var olan kanunda bazı değişiklikler yapılarak STK'ların ülke içerisinde kurulması, yönetilmesi ve yeniden tesis edilmesi ile birlikte faaliyet alanlarını genişletme yönünde bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu kanunlar, kamu kurumları ile STK'lar arasındaki ilişkilerde STK'ları desteklen düzenlemelerdir (Bayramov, 2009; Hasanov, 2009: 98).

2.1.4. İlham Aliyev Dönemi

Yaşamış olduğu sağlık sorunlarından ötürü bu dönemde yapılacak olan 2003 cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılmayan Haydar Aliyev, seçimlerde kendi yerine oğlu İlham Aliyev'i öne çıkarmıştır. 15 Ekim 2003 yılı tarihinde yapılan seçimler ile İlham Aliyev Azerbaycan'ın yeni cumhurbaşkanı olmuştur. Bundan yaklaşık 2 ay sonra 12 Aralık 2003 tarihinde ise Haydar Aliyev yaşadığı sağlık sorunları nedeni ile tedavi edildiği hastanede vefat etmiştir (Memmedov, 2005: 410). İlham Aliyev genel olarak babası Haydar Aliyev'in ülke çapında izlemiş olduğu demokratik ülke rejimini devam ettirmiştir. 2003 yılı itibariyle ülke genelinde STK'lara yönelik birçok adım atarak sivil toplumun gelişimine katkıda bulunmuştur. 2007 yılında İlham Aliyev imzalamış olduğu kararname ile birlikte "Azerbaycan Respublikası Cumhurbaşkanı Yanında Gayri Hükümet Teşkilatlarına Devlet Desteği Ajansı" kurulmuştur. Bu kurum ile birlikte ülke genelinde STK'lara finansal olarak devlet desteği sağlanmaya başlamıştır (Azerbaycan Respublikası Cumhurbaşkanı Fermanı, 2007: No 674).[4] 9 Haziran 2009 yılında yürürlüğe giren "Gönüllü Faaliyetler Hakkında"ki kanun ise Azerbaycan'daki kişilerin gönüllü olarak çalışmasını, STK faaliyetlerinde bulunmalarını düzenlemekte ve denetlemektedir. Yasa sadece Azerbaycan vatandaşlarını değil, yabancı uyruklu kişilerin ve uluslararası STK'ların da gönüllü faaliyetlerinin genel çerçevesini çizmektedir (Azerbaycan Respublikası Kanunu, 2009: No.828). Akabinde imzalanan karar ile birlikte yabancı STK'ların ülke genelindeki faaliyetleri yasal hale getirilmiştir. Dönem içerisinde alınan yeni kararlar ile birlikte ülkedeki yerel ve uluslararası STK'ların denetlenmesi kurulan çatı kuruluş sayesinde daha kolay bir hale gelmiştir.

Freedom House verilerine göre ülke genelindeki STK'ların endeks puanlarında yıllara göre artma ve azalmalar görülmektedir. Her ne kadar bazı yıllardaki STK sayıları sayılarına dair net ve erişilebilir veriler bulunmasa da Freedom House istatistik verilerinde genel olarak endeks reytingleri mevcuttur. Fakat bazı yıllara göre endeks verileri bulunmamaktadır. Grafik 1'de 1999-2022 yılları arasında Azerbaycan'daki STK'ların endeks puanları verilmiştir.

4 Bu kararname 19 nisan 2021 tarihinde İlham Aliyev tarafından imzalan ferman ile birlikte yenilenmiştir. Ve "Azerbaycan Respublikası'nın Gayri Hükümet Teşkilatlarına Devlet Desteyi Ajansı" kamu tüzel kişiliği kurulmuştur. https://president.az/az/articles/view/51178 (Erişim: 28.04.2022)

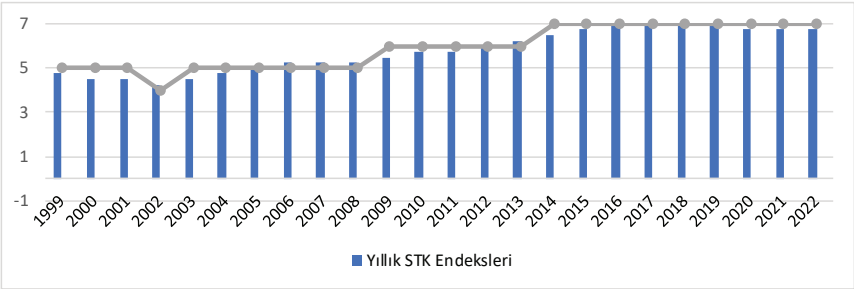

Şekil 1. *1999-2022 Azerbaycan STK Endeks Reytingi*

Kaynak: (Bayramov 2009; Freedom House Resmi İnternet Sitesi, 2013 ve 2017 Endeks Verileri)[5]

Şekildeki bilgilere göre ülke genelindeki STK'ların endeks puanları düzenli olarak artmaktadır. Diğer bir ifadeyle Freedom House ölçeğine göre 1 en iyi 7 en kötü olduğu düşünüldüğünde, bu yükseliş negatif yönlüdür. Dolayısıyla yıllar içinde STK endekslerindeki bu negatif artışın en kötü endeks sayılan 7 puana yükselmesi ülke genelindeki sivil toplumun durumunu açıkça göstermektedir. Siyasi tarih açısından da yaşanan bazı önemli değişimler bu verileri etkilemiştir. Genel olarak alınan kararlar ve uygulanan denetleme ve baskı mekanizmaları yıllar içerisinde STK'ların endeks puanlarını kötü yönde etkilemiştir. Her ne kadar İlham Aliyev Döneminde sivil toplumun gelişmesine yönelik yasal düzenlemeler yapılsa da devletin sivil toplumu denetleme ve kontrol etme politikaları nedeniyle STK endeksi düzenli olarak daha kötüye gitmiştir. Yani yasal çerçevede yaşanan gelişmeler günlük hayata güçlü bir şekilde uygulanamamıştır. Bunda da sonraki bölümlerde anlatılan siyasal kültürün, güçlü devlet-zayıf sivil toplum geleneğinin, demokratikleşmenin ve diğer dış faktörlerin etkisi büyüktür.

2.2. Siyasal Kültür ve Sivil Toplum

Siyasal Kültür, siyaset sosyolojisinde toplumdaki seçmen kesiminin davranışlarının tespit edilmesi ve bu seçmenlerin siyasete olan katılımlarının, ilgilerinin ve isteklerinin geliştirilmesinde ve ölçülmesinde kullanılan önemli ve işlevsel bir kavramdır. Buna göre siyasal kültürün kökenleri kamu ve özel alanlardaki deneyimlerden oluşmaktadır. Çünkü bu kavram, toplum içerisindeki bireylerin siyasi değerlerini şekillendiren önemli bir faktördür. Siyasal kültür, kavramsal olarak toplumdaki farklı sosyal sınıf ve gruplardan gelen bireylerin siyasal iktidara ve siyasal sisteme karşı bakış açıları, bunları benimsemeleri ve hangi durumlarda nasıl davranacak-

5 "Freedom House 2013 Azerbaycan Reyting Verileri" https://www.freedomhouse.org/sites/default/files/NIT13_Azerbaijan_2ndProof.pdf (Erişim: 24.05.2022) ve "*Freedom House 2017 Azerbaycan Reyting Verileri*" https://freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2017_Azerbaijan.pdf (Erişim: 24.05.2022)

larını gösteren davranış kalıbı olarak tanımlanabilir (Karadağ ve Akbaş, 2009: 169-170). Bu bilgiler ışığında, sivil toplumun gelişiminin de siyasal kültüre bağımlı olduğu sonucuna varılabilir. Bu nedenle, çalışmanın bu bölümünde, öncelikle siyasal kültürün önemi ve çeşitleri açıklandıktan sonra araştırmadaki "Güçlü devlet-zayıf sivil toplum geleneği ile STK'ların gelişimi arasında olumsuz bir ilişki bulunmaktadır" varsayımı araştırılmaktadır.

2.2.1. Siyasal Kültür Çeşitleri

Almond ve Verba (1972), "Sivil Kültür" (*The Civic Culture*) adlı makalelerinde beş ülkedeki siyasal kültürü karşılaştırmalı olarak araştırmışlardır. Bu makale, siyasal kültürün anlaşılması açısından önemli bir çalışmadır. ABD, Büyük Britanya, Almanya, İtalya ve Meksika'da uygulanan bu araştırmaya göre siyasal kültürün, bireylerin siyasal sisteme ve unsurlarına ve sistem içindeki rollerine karşı geliştirdikleri tutumlarının sonucunda oluştuğu tespit edilmiştir (Almond ve Verba, 1972; Karadağ ve Akbaş, 2009: 170). Bu çalışmada, Almond ve Verba (1972: 13), siyasal kültür kavramını dörde ayırmışlardır.

Mahalli Siyasal Kültür (*The Parochial Political Culture*): Bu tip siyasal kültür, literatürde cemaatçi ve yerel sistem olarak da tanımlanmaktadır. Bu toplumlarda, uzlaşma yerine daha çok liderlik, şeflik veya dinsel gibi unsurlar bireylerin toplum içindeki rollerini belirler. Bu toplumlarda uzmanlaşma düşük olduğu için siyasal katılım ve ilgi de düşüktür. Bu nedenle daha çok katı, kuralcı ve duygusal olma gibi değerler ön plandadır. Bu tarz siyasal kültür çeşidi daha çok modern devlet sistemi öncesi toplumlarda yaygın olarak görülmektedir. Çünkü bu tarz bir siyasal kültür demokrasi, ulus devlet, sivil toplum, özgürlük gibi kavramlardan uzaktır (Duverger, 1982: 130).

Tebaa Siyasal Kültür (*The Subject Policitical Culture*): Uyrukluk kültürü olarak da bilinen bu tip siyasal kültürün hâkim olduğu toplumlarda, mahalli siyasal kültürden farklı olarak, toplum içerisindeki bireyler siyasal sistemin veya politik sistemin varlığından haberdardırlar. Fakat bireyler siyasal sistemi hoşlanmadıkları için eleştirseler veya beğenseler de bu sisteme herhangi bir şekilde katılım göstermezler. Böyle toplumlarda, siyasal sistem karşısında pasif olan kişiler sınırlı da olsa devlet başkanlığı seçimleri ile genel seçimlerde oy kullanarak zorunlu olarak siyasal sisteme katılmaktadırlar. Sisteme karşı bu şekilde pasif davranmalarının altında bazı nedenler bulunmaktadır. Bunlardan ilki siyasal sisteme dair fikirlerini belirttiklerinde başlarına kötü bir şey gelebileceği düşüncesidir. Ya da yapacakları siyasal faaliyetlerin sistemde herhangi bir değişikliğe neden olacağına inanmadıkları için pasif kalmayı tercih etmektedirler. Böyle toplumlarda daha çok elit kesim siyasetle ilgilenmekte ve yüksek düzeyde

siyasal katılım göstermektedir. Bu kesim devlet işlerinde ve yönetimde sıradan halkı dışarda bırakmaktadır. Diğer taraftan, bu toplumlarda elit kesimlerin kontrolü altındaki devlet, toplumdaki siyasal kültürün en önemli belirleyici unsurudur. Ve bu kesim mevcut bürokratik zemin üzerinden siyasal kültürü kendi istekleri doğrultusunda şekillendirmektedir (Duverger, 1982: 131).

Katılımcı Siyasal Kültür (*The Participant Political Culture*): Genel olarak modern ve demokratik olan toplumlarda hâkim olan bir siyasal kültür çeşididir. Bu toplumlarda bireyler hükümetin faaliyetlerinden, siyasal sistemden, idari yapıdan ve tüm siyasal süreçlerden haberdardırlar. Bireyler davranışlarının siyasal sisteme etki ettiğinin farkında oldukları için, hükümet lehine ya da aleyhine siyasal katılım gösterirler. Katılımcı siyasal kültüre sahip olan toplumlarda bireyler sadece ulusal değerlerle sınırlı kalmaz, ulus ötesi yani evrensel değerlere de aktif olarak katılım sağlarlar. Bu kişiler kendilerini birer yurttaş olarak görürler ve yurttaşlığın getirdiği haklar kadar kendi vatandaşlık vazifelerinin de farkındadırlar. Bu sebepten ötürü katılımcı siyasal kültür modeli modern toplumlar için en ideal siyasal kültür modelidir (Huntington, 2011).

Karma Siyasal Kültür (*Mixed Political Culture*): Daha çok heterojen toplumlarda görülen bu siyasal kültür modelini Almond ve Verba (1972) diğer siyasal kültür modelleriyle benzer veya farklı özellikleri içeren karma bir model olarak ortaya koymaktadırlar. Bu modelde; Mahalli-Tebaa siyasal kültürleri, Tebaa-Katılımcı siyasal kültürleri veya Mahalli-Tebaa kültürleri bir arada harmanlanmış olarak toplumlara entegre edilmiştir. Ve birbirlerinin özelliklerini karma şekilde kullanarak siyasal sisteme katılım çerçevesinde bazı toplumlarda uygulanmaktadırlar (Çalışkan, 2017: 37-40).

Sonuç olarak, siyasal kültür; siyasal sistemlerde toplumun mevcut sisteme karşı olan inancını, tutumunu ve yönelimini belirlemektedir. Çünkü bir siyasal sistemde ne tür bir devlet modeli olursa olsun, eğer toplum sisteme inanıyor, güveniyor hatta yeterli derecede katılım sağlıyorsa o zaman bu sistem meşru bir sistem olarak tanımlanabilir. Modern devlet modellerinde siyasal kültürün var olması önemli derecede gereklidir. Otoriter ve totaliter ülkeler dahi küreselleşen bir dünyada vatandaşlarının arzu ve taleplerini karşılayabilmek ve siyasi iktidarın meşruiyetini arttırmak için zorunlu ya da gönüllü olarak sivil toplumu geliştirme ihtiyacı hissetmektedirler. Nitekim Arap Baharı olarak bilinen halk ayaklanmalarında, STK'lar önemli bir rol üstlenmiş ve bölgedeki otoriter rejimlerin çoğu sivil alanı genişletecek yeni reformlar yapmak zorunda kalmıştır. Örneğin, Fas'ta 20 Şubat 2011 yılında Arap Baharı ile birlikte başlayan halk ayaklanmaları ve daha sonrasında 1 Temmuz tarihinde yapılan referandum ile birlikte yeni koalisyon hükümetinin kurulması sonrasında yeni bir anayasa yapılmıştır.

Akabinde yeni yapılan anayasa ile birlikte 25 Kasım 2011 tarihinde yapılan genel milletvekili seçimleri ile birlikte Fas Adalet ve Kalkınma Partisi (PJD) "protesto, umut, değişim"[6] sloganları altında seçimleri kazanmıştır. Bu şekilde yeniden yapılandırılan hükümet ve anayasa Fas'ta sivil toplum alanının genişletilmesinde pozitif etki yaratmıştır (Temelat, 2013: 82-83). Bu kapsamda sonraki bölümde, Azerbaycan'daki güçlü devlet-zayıf sivil toplum geleneği çerçevesinde sivil toplumun gelişimi incelenmiştir.

2.2.2. Azerbaycan'daki Güçlü Devlet-Zayıf Sivil Toplum Geleneği

Demokratikleşme düzeyi düşük olan otoriter ve totaliter devletlerde sivil toplum geleneksel olarak zayıf temeller üzerine kuruludur. Bu ülkelerde, güçlü bir devlet karşısında önemli bir gelişme gösteremeyen STK'lar ya baskı ve kontrol altında tutulmuş ya da tamamen yasaklanmışlardır. Çünkü bu tip devletler, sivil oluşumları siyasi iktidara muhalefet edebilme potansiyelleri nedeniyle riskli görebilmektedir. Nitekim batılı liberal ülkelerde, STK'lar devletin halk üzerindeki baskısını engelleyici bir tampon görevi görmektedirler. Diğer taraftan, demokratikleşme düzeyi düşük olan ülkelerde varlıklarına izin verilen az sayıdaki STK'lar, genelde siyasi iktidarın politikalarına ters düşmeyecek biçimde hareket etmekte ya da doğrudan hükümet politikalarına paralel faaliyet göstermektedirler. Bu durum Türkiye gibi demokratik ülkelerde de görülebilen ve tarihsel süreçler sonucunda meydana gelen bir durumdur (Ayhan, 2020: 28-29). Bu nedenle, bu bölümde Azerbaycan ile benzer devlet geleneğine sahip Türkiye'deki sivil toplum ile devlet ilişkileri incelendikten sonra Azerbaycan'daki sivil toplum-devlet ilişkileri araştırılmıştır.

Heper' e (1985) göre Türkiye'de güçlü devlet ve zayıf sivil toplum arasında tarihsel olarak süregelen gerilim vardır. Bu durum, Türkiye'deki sivil toplumun düzensiz bir şekilde örgütlenmesine, baskı ve müdahalelere maruz kalmasına, siyasi olarak devlete tabi kılınmasına sebebiyet vermektedir. Türkiye'de ki güçlü devlet geleneğinin esası Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen özerk ve mutlak bir güç olan devlet geleneğinden kaynaklanmaktadır. Liberal düşünürlere göre, güçlü devlet karşısında toplumun çıkar ve özgürlüklerini koruyabilecek aktif ve işlevsel sivil toplumun ve STK'ların geliştirilmesi gereklidir. Fakat Türkiye'deki tarihsel devlet geleneğinde, siyasal sistemin toplumu şekillendirme ve kontrol etme gücüne sahip olduğu düşüncesi farklı yazarlar tarafından dile getirilmektedir. Bu nedenle, Türkiye'deki güçlü devlet zayıf sivil toplum siyasal kültürü, STK'ların gelişmesine engel olmaktadır (Ayhan, 2020; Heper, 1985)

Genel olarak siyasal kültürün iyi bir şekilde toplumda gelişim göstermesi, toplumun demokratikleşmesi ile paralel ilerlemektedir. Demokratik-

6 "Fas'ın Siyasi Görünümü" Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı https://www.mfa.gov.tr/fas-siyasi-gorunumu.tr.mfa (Erişim Tarihi 23.05.2022)

leşmeyi iyi bir şekilde benimseyen devletlerde ve toplumlarda STK'ların gelişim süreçleri pozitif yönde etkilenmektedir. Diğer taraftan güçlü devlet-zayıf sivil toplum ilişkilerinde STK'ların etkilendiği birçok faktör vardır. Bunlardan en önemlisi güçlü devlet çerçevesinde ülkenin genel olarak tam demokratik bir çerçevede gelişme gösterememesi ve ülkedeki STK'lar üzerindeki denetim ve müdahalenin yüksek olması diyebiliriz. Tarihsel süreç içerisinde yapılan araştırma ve analizler sonucu elde edilen bulgular çerçevesinde, Azerbaycan'ın da güçlü devlet-zayıf sivil toplum geleneğine sahip olduğu söylenebilir. Çünkü ülke genelinde alınan kararlar ve süreçler genel olarak STK'lar için gereken ortamı yaratmamakta ve onları kısıtlayan, müdahale eden ve kontrol eden faktörler karşımıza çıkmaktadır.

Bağımsızlık sonrasında Azerbaycan'daki STK'lar; ilk önce Haydar Aliyev'in ve BM'nin de teşviki ile 1999 yılında kurulmasına izin verdiği "Milli Gayri Hükümet Teşkilatı Forumu" ile 2000 yılında imzalanan 894 sayılı kanun ile resmiyet kazanmışlardır. Daha sonra, 2001 yılı itibariyle STK'lar tüzel kişilik kazanarak ülke genelinde faaliyetlere başlamışlardır. Bu sebeple, STK'ların yıllık sayıları 1999 yılından 2009 yılına kadar inişli ve çıkışlı bir grafik çizmektedir. Özellikle, İlham Aliyev'in 2007 senesinde kurulmasına izin verdiği STK'larla birlikte STK sayısı 2009 yılında 600'e ulaşmıştır.

Tablo 1. *1999-2009 Yılları Arasında Kayıtlı ve Aktif STK Sayıları*

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	Toplam
Kayıtlı ve Aktif Faailiyet gösteren STK'lar	95	60	23	50	100	164	379	548	229	276	600	2524

Kaynak: (Bayramov, 2009; Celilzade, 2015)

Ülke genelinde STK sayılarındaki bu düşüş ve artışların genel olarak ülkedeki güçlü devlet ve zayıf sivil toplum geleneğinden etkilendiğini söylenebilir. Örneğin, iniş çıkışlara rağmen 2006 yılına kadar STK sayısında bir artış göze çarpmaktadır. Aslında burada ülke genelinde çatı kuruluş olarak kurulan STK forumunun etkisi bulunmaktadır. STK forumunun 2008 yılına kadar yapmış olduğu faaliyetlerin raporları incelendiğinde, 2006 senesi dâhil olmakta ülke genelinde STK'ların yaşamış oldukları problemlerin kesin çözümü için kanun değişikliklerine gidilmesi hususunda harekete geçildiği görülmektedir. STK forumunun bu faaliyetleri bir bakıma 2006 yılı dâhil STK'ların sayılarına kesin bir şekilde pozitif bir etki yaratmıştır. Ancak buradaki güçlü devlet-zayıf sivil toplum etkisi devam etmektedir. Şöyle ki, kurulan forum genel itibari ile bu STK'ları denetleme ve kontrol etme fonksiyonuna sahiptir. Bu da genel olarak STK'ların genel özerk ya-

pılarıyla ters düşen bir yaklaşımdır. Bu nedenle, Azerbaycan'daki mevcut STK'ları kontrol eden ve denetleyen mekanizmalar bir bakıma güçlü devlet zayıf sivil toplum düşüncesini desteklemektedir.

2006 yılı itibari ile STK'ların sayılarındaki artış bir bakıma ülkede belirttiğimiz gibi STK'lar için yapılan yeni kanun düzenlemeleri ile alakalıdır. 2007 yılında İlham Aliyev tarafından imzalanan STK'lara devlet desteği konseyinin kurulması ile birlikte ciddi şekilde STK sayılarında artış yaşanmıştır (Azerbaycan Respublikası Cumhurbaşkanı Fermanı, 2007: No 674). Çünkü var olan STK'lara faaliyetlerinden ötürü devlet desteği sağlanmaktaydı ve bu husus finansal olarak sürdürülebilir olmak için çabalayan STK'lar açısından en önemli durumlardan biridir. Şunu da vurgulamak gerekir ki, ülke genelinde 1999-2009 yılları arasında toplamda 3100 aktif kâr amacı gütmeyen kurum faaliyet göstermiştir (Bayramov, 2009:). Fakat bu STK'lardan kayıtlı olanların sayısı 2009 yılı dâhil toplamda 2524'tür. 2010 yılında bu sayı 2483'e düşmüştür. 1999-2010 yılı arasında 2483 kayıtlı STK olmasına rağmen, bunlardan çok azı aktif olarak faaliyette bulunmuştur (Ergun, 2010: 81).

Kısaca, dönemsel olarak STK sayılarında ara ara artışlar gözlemlense de artış oranı yıllar içinde azalma göstermektedir. Örnek olarak 2001 yılında ülkede 1400 STK kurulmuş ve fakat bunların çoğu kayıt altına alınmayı başaramamışlardır. Örneğin, 2011 yılında kayıtlı olup aktif olarak faaliyet gösteren sadece 23 STK bulunmaktadır (OSCE, 2001). Buna karşın, aynı yıl faaliyet gösteren 1200 STK bulunmaktadır (Tan vd., 2013: 534). Bunun temel nedeni ülke genelinde alınan yeni kararlar ile birlikte STK'lar üzerindeki denetim, baskı ve kontrol mekanizması, STK'ların kayıt prosedürlerinde katı kurallar olması gibi temel sorunlardır (OSCE, 2005). Benzer bir şekilde, 2010-2021 yılları arasında toplam STK sayılarında artış olsa da dönemsel olarak bu artış azalan seyir izlemektedir. Yani 11 yıllık sürede yılda ortalama 70-75 arasında bir STK artışı göze çarpmaktadır. Mesela, 1999 yılından 2011 senesine kadar Azerbaycan'da 2700 kayıtlı (kayıtlı olup faailiyet gösteren) toplam STK varken (Tan vd., 2013: 534), 2021 yılında bu sayı 3541 olmuştur. Ve 2021 yılının ilk 6 ayında toplam 76 kâr amacı gütmeyen kurum kayıt altına alınmıştır. Bunlardan kaç tanesinin STK olduğu net olarak belirtilmemiştir (Report Haber Sayfası, 2021). Günümüzde ise sadece 648 tane kayıtlı ve aktif faaliyet gösteren STK bulunmaktadır (Gayri Hükümet Teşkilatları 2022). Belirli dönemler içerisinde STK'ların sayılarına net olarak erişim sağlanamamaktadır. Yani bu çerçevede veriler bulunmamaktadır.

Kısaca şunu diyebiliriz ki, Azerbaycan'da STK'lar son 10 yılda kısıtlı da olsa gelişim göstermiş fakat genel olarak devletin sahip olduğu güçlü devlet siyasal kültürü karşısında zayıf kalmaktadırlar. Açıkça var olan istatistiklerde bunu göstermektedir. Çünkü ilk olarak ülke genelinde kayıt yap-

tırarak yasal ve tüzel kişilik kazanılması yeni kurulan STK'lar için zor bir durumdur. İkinci olarak, kayıt yaptırıp tescillenen STK'lar, çoğunluğunun devletin baskı ve denetiminden serbest bir şekilde aktif olarak faaliyetlerde bulunamamaktadırlar. STK'lardan kaynaklanan bir unsur olarak şeffaflık sorunu olduğu söylenebilir. Çünkü kayıt altına alınan STK'ların çoğu dâhil olmak üzere genelde STK'ların web sitelerinde kendileriyle ilgili şeffaf bilgilere ulaşılamamaktadır. İlgili kamu kurumları da resmi istatistikleri yayınlamamaktadır. Sonuç olarak, Azerbaycan'da STK'lar üzerindeki devam etmekte olan denetim ve baskı mekanizmaları nedeni ile genel olarak güçlü devlet-zayıf sivil toplum havasının hâkim olduğu söylenebilir (Ergun, 2003-2010).

2.3. Küreselleşme ve Sivil Toplum

1980'lerden sonra etkisini gösteren küreselleşme kavramsal olarak çok fazla tartışılan bir konudur. Çünkü küreselleşme hakkında çok fazla birbirine zıt görüş bulunmaktadır. George Modelski'ye göre küreselleşme kısaca dünya medeniyetlerinin birbirleri arasındaki artan ilişkilerin ve bağlantıların tarihidir (Held ve McGrew, 2008: 75-80). Küreselleşme kavramının mimarları liberal düşünürlerden Muray Rohtbard ve David Friedman'dır. Bu düşünürler daha çok piyasa ekonomi ve piyasaların serbestliği gibi ilkeler çerçevesinde küreselleşme kavramını ortaya atmışlardır (Tutal, 2006: 22-23). Ancak, günümüzde hala genel olarak küreselleşmenin hangi unsurları kendi içerisinde barındırması gerektiği konusunda ortak bir fikir yoktur. Örneğin, küreselleşme; uluslararasılaşmanın tamamlandığı, bölge dışı üretim modellerinin üretim ve tüketiminin küresel ölçekte planlandığı, serbest rekabetin ve piyasa düzeninin düzenlendiği, ulusüstü kuruluşlar tarafından denetlenen ve ulusüstü bir anlayışla ve işleyiş kurallarının sağlandığı bir sistem olarak tanımlanabilir (Eşkinat, 2016: 175). Diğer taraftan, Giddens'a (2010) göre küreselleşme, modernlik tanımıyla eşanlamlıdır. Çünkü modern dünya devletlerinde, tarihsel sürece bakıldığı zaman toplumsal ilişkiler daha fazladır. Ona göre, küresel dünyada ulus-devlet arasındaki ilişkiler ve bağlantıların geliştirilmesi süreçleri de küreselleşme kavramına ait unsurlardır (Giddens, 2010: 71-72). Benzer bir şekilde, David Held ve Anthony McGrew'e (2008: 72) göre küreselleşme, sosyal ilişkilerin mekânsal organizasyonunun dönüşümünü yansıtan, kıtalararası akışlar ve ağlar yaratan bir süreçtir.

Kısaca özetlemek gerekirse, küreselleşme kavramının, dünyadaki farklı alanlarda iletişimin önemli olması, mesafenin önemsizleşmesi, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda dünyanın bir bütün olarak ifade edilmesi anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Bu durumda, ülkelerin özellikle siyasal sistem olarak benzeştiği düşünülürse sivil toplumun da bundan etkilenmesi olağandır. Nitekim dünyada ulusal ve uluslararası STK'ların rolü her geçen gün daha da artmaktadır. Bu STK'lar sağlık, eğitim, kültür, insan

hakları ve demokratikleşme gibi çeşitli alanlarda faaliyet göstermektedirler. Bu kapsamda, küreselleşme ile STK'ların gelişimi arasında olumlu bir ilişki bulunduğu varsayımı doğrulanmaktadır. Nitekim Azerbaycan'da küresel siyasi gelişmelerden etkilenerek sivil toplumu geliştirecek önemli reformlar yapılmıştır. 1990 sonrası dünyadaki mevcut sistem içerisinde Azerbaycan döneme ayak uydurmaya çalışmıştır. Küreselleşmenin sivil toplum üzerindeki olumlu etkileri, yeni bağımsızlığını kazanan ve demokratikleşme yolunda ilerleyen Azerbaycan hükümetinde de görülmüştür. Hem bağımsızlık döneminde hem de Haydar Aliyev ve İlham Aliyev dönemlerinde STK'ları olumlu yönde etkileyen kanunlar çıkarılmış olması mevcut mevzuatlarda revizeler edilmiş olması örnek olarak gösterilebilir. Hatta STK'ların daha iyi bir şekilde koordinasyonunun sağlanması ve faaliyetlerini geliştirmeleri için hem çatı bir kuruluş kurulması ve STK'ların devlet tarafından maddi olarak fonlanmalarını sağlayacak tüzel kişiliklerinin yasayla düzenlenmesi önem arz etmektedir. Ancak çok sayıda faaliyet gösteren STK olmasına rağmen önceki bölümde tartışıldığı gibi az sayıda STK'nın kayıt altına alınmasına ve yasal olarak faaliyet göstermesine izin verildiği için STK'ların gelişiminde önemli bir atılım gerçekleştirilememiştir. Sonuç olarak küresel düzeyde yaşanan sivil toplumun gelişme süreçleri Azerbaycan'da yasal düzeyde kendini gösterse de bu durum pratikteki engeller nedeniyle siyasal ve toplumsal alanlara yansımamıştır.

2.4. Demokrasi, Demokratikleşme ve Sivil Toplum

Demokrasi kısaca Lincoln'ün dediği gibi "halkın halk tarafından halk için yönetilmesi" (Heywood, 2003: 35) veya halkın kendi kendini doğrudan ya da temsilciler aracılığıyla yönetmesi gibi anlamlara gelmektedir. Kökenleri Antik Yunan dönemine uzanan demokrasi kavramı, günümüzdeki değerine 19.yy ve 20.yy düşünürlerinin yaptığı pozitif değerlendirmeler sonucunda ulaşmıştır (Heywood, 2011: 272-273). Günümüzdeki modern toplumlarda, klasik doğrudan demokrasi anlayışından temsili demokrasi anlayışına geçilmiştir. Demokratikleşmeyi, kabaca demokratik olmayan ülkelerin insan hakları, sivil toplum, hukukun üstünlüğü, çok parti sistemi, eşitlik, adalet ve özgürlük gibi değerleri benimseyerek demokratik sisteme geçmesi olarak tanımlayabiliriz. Dolayısıyla, bu değerler doğal olarak sivil toplumunda gelişimini sağlayacağı için demokratikleşme düzeyi ile STK'ların gelişimi arasında karşılıklı olumlu bir ilişki bulunduğu varsayımı incelenebilir. Bunun için sonraki bölümlerde öncelikle dünyada meydana gelen demokratikleşme dalgaları kısaca anlatıldıktan sonra Azerbaycan'ın demokratikleşme süreçlerinin sivil toplumu nasıl etkilediği tartışılmaktadır.

2.4.1. Dünyadaki Demokratikleşme Dalgaları

Sınırlı bir demokrasiden tam demokrasiye geçmeyi ifade eden demokratikleşmeyi tamamlamak tamamen zor ve karmaşık bir süreçtir (Shin ve

Tusalem, 2007: 3). Bu süreç ülke genelinde insan haklarının tam olarak temin edilmesi, hukuk devleti kavramının tam olarak siyasal sisteme entegre edilmesi ve son olarak da kamu kurumlarında veya yerel yönetimlerde halkın siyasal katılımının artırılması gibi uygulamaları içermektedir (Schmitz, 2004: 404). Demokratikleşme süreci genel itibariyle iki aşamalı bir süreçtir. Birincisi demokrasiye geçiş, ikincisi demokratik konsolidasyondur (*consolidation*). Huntington (2011) küresel dünyada geçmişten günümüze kadar üç demokratikleşme dalgalanmasının olduğunu dile getirmiştir. Ve ilk iki demokratikleşme dalgalanması sonrasında bir anti-demokratikleşme ters dalgası yaşandığını belirtmektedir. Huntington'un belirttiği dalgalanmalar üçe ayrılmaktadır (Huntington, 2011: 11).

1. 1828-1926 yılları arasındaki dönemde birinci demokratikleşme dalgasına karşılık 1922-1942 yılları arasındaki dönemde birinci ters anti-demokratikleşme dalgası,

2. 1943-1962 yılları arasındaki dönemde ikinci demokratikleşme dalgasına karşılık 1958-1975 yılları arasındaki dönemde ikinci ters anti-demokratikleşme dalgası,

3. 1974 yılı sonrası dönemde ise üçüncü demokratikleşme dalgası başlamıştır. Ve bu dönemle birlikte ilk olarak Portekiz, Yunanistan ve İspanya'da demokratikleşme görülmektedir. 1980 yılının sonlarından itibaren ise artık çökmekte olan Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan eden Doğu Avrupa ülkeleri ve son olarak da Afrika'daki eski sömürge ülkelerinde demokratikleşme süreçleri başlamıştır. Bu ülkelerde, hükümet sistemleri demokrasi çerçevesinde dönüşüme başlamıştır. Dolayısıyla, Azerbaycan'ı da üçüncü dalga içinde değerlendirebiliriz.

Bir ülkede sivil toplum olgusunun oluşması ve anlaşılır bir hal alması için en etkili faktörlerden birisi demokratik bir ortamdır. Çünkü sivil toplumun en geniş faaliyet alanı demokratik ülkelerdedir. Çünkü otoriter ve totaliter ülkelerde sivil toplum alanı ya çok kısıtlı ya da tamamen yasaktır. Bu ülkelerde devletten bağımsız bir sivil alan siyasi iktidar tarafından kendisine muhalif bir risk oluşturacağı için, bu iktidarlar sivil örgütlenmeleri ya kontrol etmek isterler ya da tamamen yasaklarlar.

Azerbaycan, Huntingon'un açıklamış olduğu bu demokrasi dalgaları içerisinde 3. demokrasi dalgası içinde yer almanktadır. Çünkü genel olarak 1980 sonrasında çökmeye başlayan Sovyetler Birliği'nden 1991 yılında ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiş ve demokratik bir ülke olma yolunda ilk adımlarını atmıştır. Bu yolda mevcut hükümet 3. demokrasi dalgası ile birlikte sivil toplum çerçevesinde de bazı politikaları uygulamıştır. Yasal mevzuatlar ve kanunlar kabul edilmiş ve gün geçtikçe sivil toplum çerçevesinde yeni adımlar atılmıştır. Kısaca Azerbaycan sosyalist ve demokratik olmayan bir sistem içerisinde çıkarak, yeniden demokratik bir ülke inşaa

etme içerisine girmiştir. Akabinde bu süreç Azerbaycan hükümeti için özgürlük olarak görülmüş, ülke genelinde sınırlı da olsa sivil toplum olgusunun ve kurulan STK'ların yeniden doğmasına, faaliyetlerde bulunmasına neden olmuştur.

2.4.2. STK-Devlet İşbirliği

Modernite öncesi düşünürler sivil toplum ile devlet arasında bir ayrım yapmazlar. Ancak, modernite sonrası düşünürler ise devlet ile sivil toplumu birbirinden ayırırlar ve aralarındaki ilişkileri incelerler. Bu ayrımı ilk kez yapan Hegel'den sonra liberal düşünürler sivil toplumu devletin karşısında vatandaşların hak ve özgürlüklerinin koruyucusu olarak konumlandırırlar (Ayhan, 2020). Diğer taraftan, sivil toplum sadece demokratik değil, tüm modern devlet modellerinde var olmakta ve toplumla örtüşmektedir (Erözden, 2004: 67). Çünkü demokratik olmayan ülkeler bile halkın desteğini almadan siyasi iktidarın meşruiyetini sağlayamazlar. Nitekim günümüzde demokrasinin sınırlı olduğu otoriter ülkelerde dahi göstermelik seçimlerin bir meşruiyet aracı olarak kullanıldığına şahit olmaktayız. Aynı şekilde bu ülkelerde, siyasi iktidara muhalefet etmeyen STK'lara izin verildiğini, diğer STK'ların ise baskı ve gözetim altında tutulduğunu söylenebilir.

STK'lar sivil toplumun farklı amaçlarla örgütlenmiş biçimleridir (Anheier, 2005: 9). Batılı ülkelerde, STK'lar devlet dışında özerk aktörler olarak faaliyetlerini yürütmekte ve demokratik ilkelere göre hareket etmektedirler (Talas, 2011). Benzer bir şekilde, daha önce de belirtildiği gibi karşılıklı bağımlılık teorisi de STK'ları devlet ve özel sektörün bir alternatif olarak değil tam tersine onların bir ortağı olarak görmektedir. Bu teoriye göre, kamu kurumları ve STK'lar birbirilerinin eksikliklerini tamamlayabilecekleri için devlet-STK işbirliği kaçınılmazdır (Garton, 2009; Salamon, 1987). Buna karşın, kaynak bağımlılığı teorisine göre ise STK'ların devlete kaynak alma açısından bağımlı olmaları ve az sayıdaki gelir kaynağına yoğunlaşmaları STK'ların bağımsızlığını riske atabilir ve gelirin sürekliliği bakımından finansal olarak kırılganlık artabilir (Malatesta ve Smith, 2014).

Günümüzde STK'lar farklı düzeylerde devletle işbirliğine gitmektedirler. Bu nedenle, farklı ülkelerdeki STK'ların devlet ile ilişkilerini üçe ayırabiliriz: Devlete doğrudan eklemlenen ve organik bağı olan STK'lar; devlete karşı olan STK'lar, devlete daha düşük düzeyde dâhil olan STK'lar. Sarıbay'a (2000) göre, İtalyan model Gramsci'nin temsil ettiği Marksist modele karşılık gelmektedir. Çünkü bu modelde, devlet ve sivil toplum aynı azınlık grubu tarafından kontrol edilmektedir. Diğer taraftan liberal Tocqueville'nin bakış açısını yansıtan Fransız modelinde sivil toplum doğrudan devletin karşısında bağımsız bir alan olarak görülmektedir. Son olarak, Hegel'in temsil ettiği Alman modelinde ise devlet ile STK'lar işbir-

liğine gitmektedirler (Sarıbay, 2000: 109-110). Günümüzdeki demokratik anlayışa göre STK'lar devlet ile işbirliğine girseler de STK'ların devletin kontrol ve baskısı olmadan toplum tarafından gönüllü olarak kurulmalı ve böylece gönüllü sivil katılım sağlanmalıdır. Bir ülkede dengeli bir şekilde demokrasi sağlanırsa, sivil toplumun da buna uygun şekilde hareket etme potansiyeli artacak ve ideolojinin dayatılmadığı özgür bir sistemde sivil toplum varlığını daha rahat sürdürebilecektir (Tosun, 2005: 130). Sonuç olarak, dinamik ve katılımcı yapıya ve hükümet politikalarını etkileyebilme potansiyeline sahip olan STK'lar günümüzde demokrasinin vazgeçilmez unsurlarından biridir.

Azerbaycan hükümeti STK'ları kendi içerisinde ikiye ayırmaktadır. Bunlar literatürde sosyal birlikler olarak da bilinen "kamu dernekleri" ve "fon"lardır (Azerbaycan Milli GHT Formu, 2021). Bu nedenle, mevcut kayıtlı STK'ların devletle sıkı bir işbirliği vardır. Kamu dernekleri ve fonlara ait özellikler Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. *Kamu Dernekleri ve Fonlar'ın Özellikleri*

Kamu Dernekleri	Fonlar
Toplum içerisinde kişiler tarafından kurulur. Kamu açısından önem arz etmektedir. Kar amacı gütmezler. Belirli sosyal hedefleri takip ederler.	Kamu içerisinde yürütülmek istenen projelere yardım eder Gerekli maddi desteği sağlayarak finanse eder (kurulan fonlar, kamu birliklerine maddi destek sağlamaktadır.)

Kaynak: (Gayri Hükümet Teşkilatları, 2022)

Şekil 2'de ise genel olarak Azerbaycan'da günümüzde aktif bir şekilde faaliyet gösteren STK'ların, sağlık, kültür, gençlik, eğitim, insan hakları, ekonomi, işçi sendikaları ve diğer kategorilerdeki yüzdelik dağılımı verilmiştir

Şekil 2. *Yüzdelik Dağılımlar*

Kaynak: (Gayri Hükümet Teşkilatı, 2022)

Şekil 2'ye göre Azerbaycan'da daha çok sosyal yardımlar ve gençlik için kurulan STK'ların fazla olduğu görülmektedir. Ülke genelindeki daha çok bu iki çerçevede kurulan sendikalar aktif olarak projeler yapmaktadırlar.

Şekil 3. *Bölgelere Göre Dağılım*

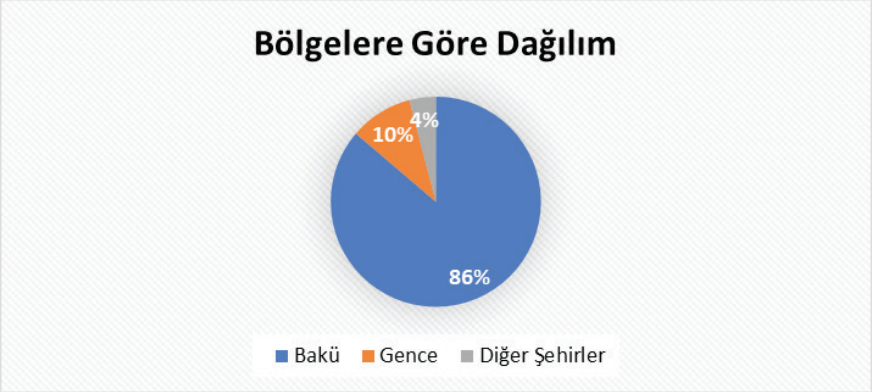

Kaynak: (Gayri Hükümet Teşkilatı, 2022)

Şekil 3'e göre Azerbaycan genelinde aktif STK'ların büyük çoğunluğu başkent Bakü'de faaliyet göstermektedir. Bakü'den sonra ikinci büyük şehir olan Gence gelmektedir. STK'ların maddi kaynakları, harcamaları ve devlet desteği konseyi tarafından yapılan fon yardımları çerçevesinde herhangi bir resmi bilgi bulunmamaktadır. Buna karşın bu destek ve kaynakların sağlandığı bilindiği için STK-devlet arasındaki bu işbirliği Kaynak Bağımlılığı teorisini doğrulamaktadır. Çünkü ülke genelindeki bu tür STK'lar doğrudan devlet tarafından desteklenmekte ve "Azerbaycan Milli GHT Formu" tarafından denetlenmektedir (Azerbaycan Milli GHT Formu, 2022). Ve kaynak bağımlılığın devlet desteği çerçevesinde var olduğu söylenebilir. Sonuç olarak Azerbaycan'daki STK'lar kamu birliği olarak faaliyet yürüttükleri için doğrudan olarak devlete entegre olan bağımlı STK konumundadırlar.

2.4.3. Azerbaycan'da Demokratik Gelişmeler

Azerbaycan genel olarak bağımsızlığını kazandıktan sonra demokratikleşme yolunda günümüze kadar bazı önemli adımlar atmıştır. Hükümet küresel dünyada kabul gören demokrasi kavramlarını tam olarak olmasa da kısmen uygulamaya çalışmıştır. Genel olarak 70 yıllık bir anti-demokratik ve komünist Sovyet hâkimiyeti sonrasında demokrasinin tam anlamıyla yerleşmesi gerçekleşmesi beklenemez. Azerbaycan için demokratikleşme sürecinin yıllara göre durumu Freedom House verileri ve reytingi üzerinden analiz edilebilir.

Freedom House genel olarak farklı ülkelerdeki demokrasi, insan hak-

ları ve sivil toplum gibi faktörleri ele alarak bir analiz gerçekleştirmektedir. Ve bu analizi kendi belirlediği rakamsal aralıkla ölçekleyerek yapmaktadır. Freedom House genel olarak endeks puanlamasını 1 ile 7 arasında belirlemektedir. Ve 1 iyi, 7 ise kötü olarak belirlenmiştir. Bu değerlendirmedeki faktörlerin genel endekslerini ise iki farklı etken ile ölçmektedir. Buna göre 40 puanla ölçülen ülke genelindeki siyasi haklar ve 60 puan olarak ölçülen sivil özgürlüktür. Ve bu faktörlerin kapsadığı puan aralıklarına da 1 ile 7 arasında bir endeks puanı belirlenmekte ve bunların oranlanması ile ölçümler yapılmaktadır (Freedom House Methodology, 2017).[7]

Tablo 3. *Freedom House'un Siyasi Haklar ve Sivil Özgürlük Endeks Ölçüm Aralığı*

Siyasi Haklar		**Sivil Özgürlük**	
Toplam Puan	Siyasi Haklar Sıralaması	Toplam Puan	Sivil Özgürlük Sıralaması
35-40	1	53-60	1
30-35	2	44-53	2
24-29	3	35-43	3
18-23	4	26-34	4
12-17	5	17-25	5
6-11	6	8-16	6
0-5	7	0-7	7

Belirlenen bu puanlamalar ile birlikte sivil hak ve özgürlüklerin ortalamaları alınarak özgürlük derecesi belirlenmiştir. Özgürlük derecesi puanlarına karşıda özgürlük statüsü altında nitelendirmeler mevcuttur. Bunlar, 1.0-2.5 arasında puan elde edildiği zaman ülke genelindeki demokrasinin özgür olduğu, 3.0-5.0 arasında puan elde edildiği zaman ülke demokrasisinin yarı özgür olduğu, 5.5-7.0 arasında puan elde edildiğinde ise ülke demokrasisinin özgür olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır (Freedom House Methodology, 2017).

Tablo 4. *Azerbaycan'ın Freedom House 2004-2022 Demokrasi Skoru*

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Demokrasi puanı	5.63	5.86	5.93	6.00	6.00	6.25	6.39	6.46	6.57	6.64	6.68	6.75	6.86	6.93	6.93	6.93	6.86	6.93	6.93

Kaynak: (Freedom House Resmi İnternet Sitesi)[8]

7 Freedom House kurumunun değerlendirme yöntemine yönelik bilgiler resmi sitesinde yer almaktadır: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwinja317JP4AhX7QvEDHbChDT0QFnoECAMQAQ&url=https%3A%2F%2Ffreedomhouse.org%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2F2020-02%2FMethodology_FIW_2017.pdf&usg=AOvVaw3hQQd9xFaDjRTHKdQhP_FQ (Erişim: 25.05.2022)

8 Freedom House Azerbaycan Verileri, https://freedomhouse.org/country/azerbaijan/freedom-world/2022 (Erişim Tarihi 24.05.2022)

Tablo 4'de, Azerbaycan'da 2004 yılında hükümetin değişmesi ve İlham Aliyev döneminin başlamasından 2022 yılına kadar olan demokrasi puanlarını gösterilmektedir. Buna göre, günümüze kadar ülke genelinde Sovyet rejiminden çıkılmasına rağmen tam olarak demokrasinin sağlanamadığını görülmektedir. 2017 yılından beri demokrasi skorunda önemli bir değişiklik olmadığı tespit edilmiştir. Buda ülke genelindeki demokrasinin durağan bir hal aldığının göstergesidir. Fakat demokratikleşme yolunda atılan adımlar ve yapılan geliştirmeler (yeni kanunların çıkarılması ve var olan kanunların revize edilmesi) ülke genelindeki hem demokrasi anlayışın hem de STK'ların gelişmesine yönelik potansiyel olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.5. Bağımsızlık Sürecinin ve Sivil Topluma Etkileri

İlk olarak sömürgecilik dediğimiz teori veya kavram, genel olarak bir milletin veya ülkenin başka bir devlet tarafından kendi çıkarları çerçevesinde işgal edilmesi, kaynaklarının kullanılması, işletmesi ve otoritesi altına alması şeklinde tanımlayabiliriz. Sömürgecilik içerisinde maddi çıkarlar ile birlikte manevi çıkarlar da söz konusudur. Sömürgeci devletlere örnek olarak "toprakları üzerinde güneş batmayan" İngiltere'yi veya 15 ülkeyi işgal ederek kurulan SSCB verilebilir (Gündüz, 2016: 764-766). Bağımsızlık ise bir devletin ya da milletin kendi egemenlik haklarını sömürgesinde olduğu devletin elinden alması ve kendi topraklarında hür bir şekilde yaşamasıdır. Bağımsızlığını kazanan ülkeler genel olarak, uluslararası arenada tanınmak için demokratikleşme sürecine başlamaktadırlar. Modern devlet anlayışında sivil toplum kavramını bağımsızlığını kazanan ve demokrasiye geçiş sürecinde kullanan çok fazla örnek ülkeler vardır. Örnek olarak Sovyet rejiminden kurtularak bağımsızlığını kazanan ülkeler, totaliter rejimden demokrasiye geçiş için sivil toplum kavramını ve kuruluşlarını kullanmışlardır. 1980 dönemi sonrasında sivil toplum ve STK kavramlarının da günümüzdeki şekline dönüşmesiyle birlikte yaşanan olaylar çerçevesinde sivil toplum kavramı, bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerdeki demokratikleşme süreçlerinde demokratik toplumun oluşturulmasında, demokrasiye geçişte ve devlet-toplum ile toplum-birey ilişkilerinin demokratik bir zemin üzerinde inşası için kullanılmıştır (Aslan, 2010: 361-365). Bu bilgiler ışığında, Azerbaycan'daki bağımsızlık faaliyetleri ile STK faaliyetleri arasında karşılıklı olumlu bir ilişki olup olmadığı incelenebilir.

Azerbaycan Cumhuriyeti, Sovyet rejimin dağılmasından sonra 1989 yılından itibaren bağımsızlık mücadelesine girerek 1991 yılında bağımsızlığını kazanmıştır. Bağımsızlık mücadelesi süreci, Azerbaycan toplumu için sancılı bir dönem olmuştur. Ülke genelinde bağımsızlık mücadelesi çerçevesinde yaşanan çatışmalar, toplum içinde bir bakıma sivil toplum kavramının da oluşmasına katkı sunan faktörlerdendir. Çünkü Sovyet rejimine karşı halkın bir arada hareket etmesi gerekmekteydi. Bu dönemde kurulan AHC de

Sovyet rejimine karşı halkın yanında yer alıyordu. Akabinde dönem içerisinde antikomünist ve milliyetçi kesimlerin oluşturduğu sivil toplum grupları her konuda Azerbaycan toplumunu desteklemekteydi (Ergun, 2003: 641). Dönem içerisinde yaşanan Dağlık Karabağ sorunu ve Ermenistan ile yaşanan çatışmalarda Moskova hükümetine ve Azerbaycan'da başta olan Sovyet hükümetine karşı gelen bir grup tarafından protestolar düzenlenmesi söz konusuydu. Akabinde Azerbaycan toplumu genel olarak yaptığı protesto ve eylemleri yine var olan STK'lar üzerinden yapmaktaydı (Guliyev, 2005: 414). Genel anlamda bağımsızlık mücadelesi veren ülkelerde vatandaşlar sivil toplum üzerinden örgütlenerek faaliyet göstermektedir. Buna göre, bağımsızlık mücadelesinde Azerbaycan toplumu hem Sovyet hükümetine karşı direncini arttırmış hem de bağımsızlığını kazanmak için genel olarak STK'lar üzerinden hareket etmiştir. Diğer bir ifadeyle, STK'lar Sovyet dönemi boyunca anti-demokratik bir sistemde yaşayan Azerbaycan toplumunda hem demokrasi bilincini hem de sivil toplum kavramının gelişmesini pozitif yönde etkileyen temel faktörlerdendir.

2.6. Yönetişim Yaklaşımı ve Sivil Toplum

Yönetişim, devlet içerisinde var olan toplumsal ve politik sistemindeki aktörlerin ortak bir çaba çerçevesinde elde ettikleri sonuçlar sonucu oluşturulan yapıdır (Bozkurt vd., 1998: 274). Genel olarak yönetişim kavramı, özel sektör ve kamu kuruluşları arasındaki sınırlarda gelişen sivil örgütleri göstermek ve daha iyi bir yönetim şekli için yeniden yapılanma gibi hususlara vurgu yapmaktadır. Bu nedenle, sivil toplum "üçüncü sektör" olarak adlandırılmakta ve devlet ile özel sektöre alternatif yeni bir aktör ve ortak olarak sunulmaktadır (Stoker, 1998: 17). Vatandaşların karar alma süreçlerine STK'lar aracılığıyla katılımını ön gören bu yaklaşım; kamusal strateji ve kararlar vatandaşların da dâhil olabildiği ve sorumluluğun farklı paydaşlar (kamu kurumları, özel sektör kuruluşları ve STK'lar) tarafından paylaşıldığı bir model ortaya koymaktadır (Ayhan ve Önder, 2017). Kısaca yönetişimi, yönetim kavramının yeniden yapılandırılmış ve onun üzerine ortaya atılmış bir kavramı olarak açıklayabiliriz. Çünkü yönetim katı hiyerarşik ve bürokratik yapı çerçevesinde uygulanan bir model iken, yönetişim daha çok yönetim sürecinde katı hiyerarşi ve bürokratik yapının dışında hükümet dışı aktörlerin ve kişilerinde yönetime katılmasını, faaliyette bulunmasını sağlayan bir yönetim modelidir. Ayrıca, yönetişim kavramı genel literatürde birbirine bağlı olan ve çıkar çatışması içerisinde olan kişilerin içerisinde bulunduğu sistemde oluşturulan bir süreç olarak da sunulmaktadır (Özer, 2006: 60-65). Yani yönetişim, toplum içindeki kişilerin birbirleri ile olan etkileşiminden ortaya çıkan bir süreçtir. BM, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu gibi küresel örgütler tüm ülkelerde yönetişim modelinin benimsenmesinin gerekliliğini savunmakta ve ülkelere bu konuda baskı yapmaktadırlar (Yüksel, 2000: 147-154).

Yukarıdaki bilgiler ışığında, sivil topluma değer veren ve onu yeni bir aktör olarak ortaya koyan yönetişim yaklaşımı ile STK'ların gelişimi arasında karşılıklı olumlu bir ilişki bulunduğu varsayımı incelenebilir. Bunun için Azerbaycan'daki yönetişim reformları ile STK'ların gelişimi karşılaştırmalı olarak araştırılmıştır. Burada ilk olarak Azerbaycan'daki yerel yönetişimde demokrasinin 2004'ten 2022 tarihine kadar nasıl değişim gösterdiğini ve yönetişim düzeyine bakılabilir. Tablo 5'te Freedom House verilerinden elde edilen bilgiler ışığında Azerbaycan'ın yerel demokratik yönetişim oranları verilmiştir.

Tablo 5. *Freedom House 2004-2022 Azerbaycan Yerel Demokratik Yönetişim Puanı*

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Yerel Demokratik Yönetişim Puanı	-	6.00	6.00	6.00	6.00	6.25	6.25	6.50	6.50	6.50	6.50	6.50	6.50	6.50	6.50	6.50	6.50	6.75	6.75

Kaynak: (Freedom House Resmi İnternet Sitesi)[9]

Tablodaki verilere göre Azerbaycan'da yerel yönetişimde demokrasinin sağlanması arzu edilen durumda değildir. Bu durum, genel olarak hükümetin yönetişim kavramını tam olarak uygulamadığı sonucunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, Şekil 4'deki verilere göre yerel yönetişimdeki demokrasi düzeyinin az olması ve durağan bir seyir izlemesi STK'ların ülke genelindeki gelişimini çok fazla etkilememektedir. Fakat Şekil 1'de var olan STK'ların endeks puanlarını Tablo 5'deki veriler ile karşılaştırıldığında, genel olarak ülkede kararlar alınırken yerel yönetim düzeyinde STK'lara danışılmadığı söylenebilir.

Şekil 4: *Azerbaycan Yerel Demokratik Yönetişim Endeks Puanları ile STK Endeks Puanları*

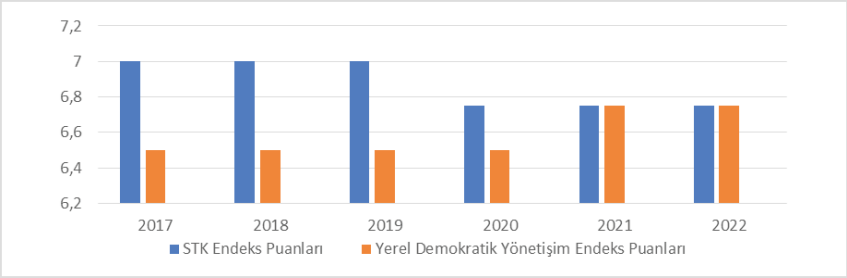

9 "*Freedom House Azerbaycan Verileri*" https://freedomhouse.org/country/azerbaijan/freedom-world/2022 (Erişim Tarihi 24.05.2022)

Kısaca her ne kadar kaynak bağımlılığı çerçevesinde Azerbaycan'daki STK'lar kamu birliği olarak hükümete finansal bir şekilde bağlı olsalar da, hükümet içi kararlar alınırken kesinlikle onlara sorulmamaktadır. Yani ülke içerisindeki demokrasinin tam olarak oturmamış olması yönetişim kavramının da tam olarak işlevsel olmasına engel olmaktadır. Sonuç olarak küresel dünyada yönetişim yaklaşımının iyi bir şekilde uygulandığı ülkelerde STK'lar pozitif yönde etkilenmektedir. Fakat Azerbaycan'da var olan veriler çerçevesinde bunun mevcut olmadığı görülmüştür. Azerbaycan hükümetinde var olan kamu birliği şeklinde faaliyetler yürüten STK'lar genel olarak devletin sağlamış olduğu destek ve kanunlar ile gelişimini sağlamağa çalışmakta ve varlığı sürdürmektedirler. Ülkedeki yerel demokratik yönetişim çok az olması yerel yönetim çerçevesinde STK'ları olumsuz yönde etkilemektedir. Yani hükümet karar alırken STK'lara danışmamakta ve onlarla ortak hareket etmemektedir. Yukarıdaki tablo ve şekillerdeki veriler de bu durumu kanıtlamaktadır.

2.7. Dış İlişkiler ve Sivil Toplum

Bu bölümde, Azerbaycan'ın Türkiye ve AB ile ilişkileri incelenerek araştırmadaki "Demokratik ülkelerle ilişkiler sivil toplumun gelişimini olumlu bir şekilde arttırmaktadır" varsayımı doğrulanmaya çalışılmıştır. Buna göre önce Azerbaycan'ın Türkiye ile ilişkileri, daha sonra AB ve BM gibi uluslararası kurumlarla ilişkileri ve bu ilişkilerin Azerbaycan'daki sivil topluma etkileri araştırılmıştır.

2.7.1. Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

Türkiye ve Azerbaycan ikili ilişkilerinde STK'lara yönelik çalışmalar arka planda kalmaktadır. Ayrıca literatüre bakıldığında ikili ilişkilerde sivil toplumun rolü noktasında çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Son yıllarda ikili ilişkiler daha çok askeri ve ekonomik boyutta gelişme göstermiş ve iki ülke de bu alnalardaki projelere ciddi yatırım yapmışlardır. Diğer bir ifadeyle, Azerbaycan-Türkiye ilişkileri daha çok siyasi, ekonomik, kültürel ve askeri olarak ilerlemektedir. Fakat ikili ilişkilerde STK'ların yeri ve önemi çok fazla üzerinden durulmayan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna rağmen, her iki ülkenin içerisindeki mevcut STK'ların hem birbiri ile olan ilişkisi hem de dış politika çerçevesinde Azerbaycan ve Türkiye'nin birbirleriyle olan ilişkilerinde etkisi ve önemi fazladır. Yine de sivil toplum işbirliği daha çok Türkiye ve Azerbaycan'daki karşılıklı olarak kültür dernekleri tarafından yürütülmektedir. Tarihsel olarak Türkiyede kurulan ilk Azerbaycan derneği "Azerbaycan Kültür Derneği" adı altında kurulmuştur. Dernek 1949 yılında Mehmet Emin Resulzade tarafından kurulmuştur. Ve bu dernek Türkiye'de kurulduğu dönemden bu güne kadar Azerbaycan kültürü ve Türk dünyası ile farklı konularda yayınlar yapmıştır. Akabinde Türkiye'de Azerbaycan'ın tarihi, siyasi oluşumu ve kültürü daha iyi bir şekilde tanınmıştır (Şimşir, 1995: 34-35).

İkili ilişkilerde STK'ların rolü daha çok 2000 sonrası dönemde artmıştır. Burada aktif olarak hem Türkiye'nin hemde Azerbaycan Diaspora'sının aktif faaliyetleri görülmektedir. Bu dönemden sonra daha çok Türkiye genelinde büyük illerde Azerbaycan kültürünün tanıtılması konusunda dernekler kurulmuş ve faaliyetlerde bulunmuşlardır. Örneğin, Eskişehir Azerbaycanlılar Derneği, Antalya Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği, Ankara Azerbaycan Evi Derneği dernekler ulusal ve uluslararası düzeylerde Türkiye'deki STK'larla ortak faaliyetlerde bulunmaktadırlar (Aslanlı ve Kurban, 2016: 37-39).

Azerbaycan'da faaliyette olan ve çeşitli çalışmalar yapan ve Türkiye adına yardımlarda da bulunan Türkiye dernekleri vardır. Bunlara örnek olarak "Türkiye Sanayisi ve İşadamları Birliği", "Azerbaycan Türkiye İşadamları Birliği" ve Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde kültürel, bilimsel ve sosyal alanlarda ciddi katkı sağlayan "Avrasya Ekonomik İlişkiler Derneği" gösterilebilir. Azerbaycan ve Türkiye'nin dış politikalarında da farklı ülkeler ile kurdukları ilişkilerde bazı STK'lar önemli çalışmalar ortaya koymuşlardır. Bilhassa Türkiye-Ermenistan ve Azerabaycan-İsrail ilişkilerinde, ülkelerin kendi kamuoylarındaki hassas durumlarda STK faaliyetleri ön plana çıkmıştır. Dış politikadaki bu gibi ilişkilerde Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin önemi çerçevesinde ziyaretler ve görüşmeler ülkelerdeki STK'lar tarafından gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan "Milli GHT Forumu" ve "Azerbaycan Respublikası Cumhurbaşkanı Yanında Gayri Hükümet Teşkilatlarına Devlet Desteği Ajansı" tarafından yapılan ziyaret ve görüşmelerin önemi iki ülke arasındaki ilişkilerde STK'ların önemini kanıtlayan örneklerdendir (Aslanlı ve Kurban, 2019: 40-41)

Kısaca Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde STK'ların rolü henüz istenilen düzeye ulaşmasa da gelişme aşamasındadır. Günümüzde STK'lar yaptıkları faaliyetler çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde kendi potansiyellerini göstermişlerdir. Daha çok diğer ülkede kendi kültürünü tanıtmak üzere faaliyetlerde bulunsalar da ekonomik, sağlık ve insan hakları gibi hususlarda da faaliyetler göstermektedirler.

2.7.2. Azerbaycan'ın AB ve BM ile İlişkiler Kapsamında Sivil Toplumun Gelişimi

Azerbaycan'da, STK'ların gelişimine Avrupa Birliği (AB) ve BM gibi uluslararası güçlerin Azerbaycan'daki STK'lara olan etkisi Türkiye'nin etkisinden daha fazladır. Öncelikle, Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonraki Haydar Aliyev dönemi ile birlikte gelişen STK geleneğinde hem BM hem de AB teşkilatların etkisi görülmektedir. Çünkü uluslararası STK'lar AB ve BM ile birlikte yeni bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'da hem demokrasi temellerinin atılmasına hem de sivil toplumun daha sağlam temeller üzerinde kurulmasında önemli faaliyetlerde bulunmuştur (Ergun,

2003: 649). 1999 yılında Azerbaycan'da BM'nin de desteği ile birlikte kurulan "Azerbaycan Milli GHT Forumu" bu hususta gösterilebilecek en büyük örneklerdendir. Ülke genelindeki STK'ların çatı bir kuruluşunun kurulması ve BM kalkınma programları ile sağladığı destek, bu gibi uluslararası örgütlerin Azerbaycan'daki STK'lara yapmış olduğu destek ve pozitif yöndeki etkinin bir göstergesidir. Kısaca Azerbaycan devletinin Türkiye gibi demokratik ülkeler ile AB ve BM gibi uluslararası örgütlerle ilişkileri, ülkedeki STK'ların gelişimini pozitif yönde etkilemiştir.

Azerbaycan'da sivil toplumun gelişmesine etki eden faktörlerden bir diğeri Azerbaycan-Ermenistan arasında yaşanan birinci ve ikinci Karabağ savaşlarıdır. Normal şartlar altında, savaş durumundaki bir ülkede STK'ların faaliyet alanlarının daralması beklense de Azerbaycan'da bu durumun tam tersi yaşanmıştır. Genel olarak istatistiklerinde gösterdiğimiz gibi (Şekil 2'ye bakınız) ülke genelinde kurulan ve faaliyette bulunan STK'ların %22'si Sosyal yardım çerçevesinde kurulmuştur. Bu STK'lar genel olarak her iki Karabağ savaşı sırasında ve sonrasında topluma her konuda yardım edilmesi üzere kurulmuştur. Örnek olarak Birinci Karabağ Savaşı gazi ve şehit ailelerine yardım çerçevesinde kurulan "Azerbaycan Milli Kahraman Ailelerinin Sosyal Koruma Kamu Derneği", "Asker Ailelerine Destek Kamu Derneği", "Şehit Çocuklarına ve Annelerine Yardım Cemiyeti" bu tip STK'lardandır (Gayri Hükümet Teşkilatı, 2022). Veya İkinci Karabağ Savaşı sonrasında kurulan "Yaşat Fondu" genel olarak savaştan zarar görmüş kişilere, şehit ailelerine, gazilere her türlü yardım ve destek sağlayan STK'lardan biridir (Yaşat Fondu, 2022).

Kısaca Ermenistan ile yaşanan savaş bir bakıma Azerbaycan'da STK'ların şehit ailelerine, çocuklarına, gazilere ve savaştan zarar görmüş kişilere yardım gibi alanlarda gelişme gösterdikleri söylenebilir. Ve sayı olarak da ülke genelinde gençlik alanından sonra en fazla STK sosyal yardım alanlarında faaliyet göstermektedir. Dolayısıyla, Ermenistan ile yaşanan savaş, STK'ların gelişimini olumlu yönde etkilemiştir.

3. Sonuç ve Genel Değerlendirme

Bu çalışmada, 1980'lerden sonra küreselleşme ve yönetişim yaklaşımların katkılarıyla "üçüncü sektör" olarak gelişmeye başlayan ve faaliyet alanlarını genişleten sivil topluma etki eden faktörler araştırılmıştır. Sivil toplumun örgütlenmiş hali olan STK'lara yönelik olan çalışmaların çoğunun batılı ve demokratik ülke örnekleri üzerinden yapılması nedeniyle literatürde az gelişmiş, otoriter ya da gelişmekte olan ülkelerdeki STK'lara dair bir boşluk bulunmaktadır. Bu nedenle, bu araştırmada eski Sovyet ülkelerinden olup bağımsızlığını kazanalı çok olmayan Azerbaycan'daki STK'ların gelişimini etkileyen sosyal, siyasal ve ekonomik faktörler araştırılmıştır. Bu kapsamda, STK'ların gelişimini etkileyen siyasi

tarih (SSCB öncesi ve bağımsızlık sonrası), siyasal kültür (demokratik/anti demokratik durum, güçlü devlet-zayıf sivil toplum), küreselleşme, demokrasi hareketleri (reformlar), bağımsızlık süreci, yönetişim yaklaşımı ve dış ilişkiler (Türkiye, AB, BM ve Ermenistan ile ilişkiler) incelenmiştir. Buna göre elde edilen verilerle bu faktörlerin Azerbaycan'daki STK'ların gelişimine etkileri analiz edilmiştir. Ayrıca, yapılan analizler sonucunda sivil toplumun gelişmesine etki eden faktörlere yönelik elde edilen bulgular ışığında STK'ların mevcut durumlarının nasıl daha iyiye geliştirilebileceğine yönelik politika önerilerinde bulunulmuştur.

- Araştırma bulgularında göre tarihsel olarak yaşanan siyasal krizlerin STK'ların gelişimini önemli ölçüde etkilediği bulunmuştur. Bu anlamda, bağımsızlığını kazandığı döneme kadar Azerbaycan yönetiminde Sovyetler Birliği'nin komünist ideolojisinin etkin olduğu söylenebilir. Bu ideoloji, STK'ların gelişmesini kısıtlamak bir yana temelli yasakladığı için Azerbaycan'daki sivil toplum gelişme şansı bulamamıştır. Bu kapsamda, artık Sovyet kültürünün etkisini iyice yitirdiği bu dönemde, Azerbaycan artık modern koşulları dikkate alarak demokratik değerlerin toplumda yer edinmesini sağlayacak yeni bir bakış açısına kavuşması gerekmektedir.

- Siyasal kültür bağlamında, Azerbaycan'daki güçlü devlet-zayıf sivil toplum geleneğinin STK'ların gelişimini yavaşlattığı ortaya koyulmuştur. Özellikle Haydar Aliyev ile başlayan süreçle birlikte STK'ların gelişmesi için kurulan mekanizmalar ülke genelindeki STK'ları denetleme ve kontrol etme fonksiyonu yürüttükleri için güçlü devlet- zayıf sivil toplum geleneğinin devam ettiği söylenebilir. Bu anlamda, toplumsal fayda sağlayan STK'ların faaliyet alanlarının daha fazla genişletilmesi için devletin STK'lar üzerindeki baskı ve denetleme mekanizmaları ortadan kaldırılmalı ve STK'lar potansiyel muhalif olarak değil tam tersine özerk ancak kamu yararı sağlayan aktörler olarak görülmelidir.

- Diğer taraftan, küreselleşme ile tüm dünyada etkisini arttıran insan hakları, özgürlük ve eşitlik gibi kavramlar Azerbaycan'daki STK'ların gelişimini kısıtlı düzeyde de olsa olumlu yönde etkilemiştir. Küreselleşen dünyaya ayak uydurmaya çalışan Azerbaycan hükümeti, günümüze kadar olan dönemde STK'ların gelişimi için bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Haydar Aliyev döneminde kurulan "Milli GHT Formu" ve İlham Aliyev döneminde kurulan "Azerbaycan Respublikası Cumhurbaşkanı Yanında Gayri Hükümet Teşkilatlarına Devlet Desteği Ajansı" gibi kurumlar bunun en büyük örnekleridir. Artık dünyadaki tüm ülkeler siyasal, ekonomik ve toplumsal olarak küresel ve evrensel ölçüde benzeşmeye başlamaktadır. Dolayısıyla, günümüzdeki demokrasi, sivil toplum, insan hakları ve özgürlükler gibi değerlerin Azerbaycan toplumunda yer edinmesi kaçınılmaz olarak görülmektedir.

- Ayrıca, Azerbaycan'da demokratikleşme kapsamında yapılan reformların sınırlı da olsa STK'ların gelişimine katkı sunduğu görülmüştür. Haydar Aliyev dönemi ve sonrasında İlham Aliyev dönemi ile birlikte hukuksal ve finansal kaynak açısından destek verilen STK'lar genel olarak son 10 yılda faaliyetlerini artırmışlardır. İstatistiksel olarak Azerbaycan'da en çok gençlik ve sosyal yardım alanlarında faaliyet gösteren STK'lar olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, gayri resmi rakamlara göre faaliyet gösteren STK sayısı daha fazla olsa da resmi kayıtlı STK sayısı çok düşük düzeydedir. Kayıtlı olan bu STK'lar da kamu birlikleri ve fond olarak devlete tamamen bağımlı ve kontrol altında tutulan STK'lardır. Bu nedenle, teoride uygulanan demokratik reformların henüz uygulamaya yansımadığı görülmektedir.

- Buna ek olarak, Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinde STK'ların önemli bir unsur olarak ön plana çıkması nedeniyle, bu sürecin STK'ların gelişimine katkı sunduğu söylenebilir. Bu dönemde, bağımsızlık kazanıldıktan sonra Haydar Aliyev ile birlikte STK'lar, ülke genelinde aktif olarak haraketlilik göstermeye, resmiyet kazanmaya ve Sovyet hakimiyeti ile birlikte uzaklaşmış olduğu ve yeniden inşa edilmeye çalışılan demokrasi olgusunun geliştirilmesi noktasında önemli katkılar sağlamışlardır. Bu nedenle, bu dönemde önemli roller üstlenerek toplumsal olarak da olumlu bir algı oluşturan STK'ların topluma daha fazla katkı sunabilmeleri için Azerbaycan yönetimi diğer toplumsal alanlardaki STK'ların faaliyet alanlarını genişletebilir.

- Yönetişim, sivil toplumu devlet ve özel sektöre ek olarak yeni bir sektör (üçüncü sektör) olarak gördüğü için, sivil toplumun örgütlü şekli olan STK'ların gelişimine önemli katkılar sunmaktadır. Ayrıca, uluslararası örgütlerin tüm ülkelere yönetişim yaklaşımının uygulanması konusunda baskı yapması nedeniyle bu yaklaşım farklı ülkelerde farklı düzeylerde hayata geçmektedir. Azerbaycan yönetişim konusunda biraz geriden gelen ülkeler arasındadır. Çünkü ülke genelinde bağımsızlık sonrası demokrasi unsuru tam olarak oturmamıştır. Bunun temel başlıca sebeplerindan biride ülkenin 2020 tarihine kadar Ermenistan ile olan savaş durumudur. Bu savaş birçok mağdur ve ihtiyaç sahibi (şehit aileleri, gaziler, savaştan zarar görenler, işgal sonrası göçe maruz kalanlar) ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu husustaki temel çalışmalarda hükümet ile birlikte STK'lar da görev alara ve bu sorunların ortadan kaldırılmasına odaklanmışlardır.

- Bağımsızlık sonrası yaşanan istikrarsızlıklar ve savaş durumu ülkenin kalkınması için yapılması gerekenleri ve yönetişim yaklaşımının yerleşmesini engellemiştir. Artık savaşın bitmesi ile birlikte ülke genelindeki STK'ların farklı konularda odaklanmalarını sağlamak ve daha çok yönetişimin uygulanması için çatı kurumu olan "Azerbaycan Milli GHT

Formu"'nu da yeniden yapılandırmak için gerekli kanunlar ve politikalar uygulanmalıdır. Yani STK'lar için yeni odak noktalarının belirlenmesi gerekmektedir. Çatı kuruluşunu da yeniden yapılandırırarak, STK'lara daha geniş imkanlar ve daha yumuşak denetleme mekanizmaları sağlanmalıdır.

- Son olarak, yapılan incelemelerde Türkiye ile ilişkilerde STK'lar daha çok kültürel alanlarda ön plana çıksalar da BM ve AB ile ilişkilerde özellikle insan hakları, demokrasi ve özgürlükler alanında faaliyet gösteren STK'ların sınırlı düzeyde gelişme gösterdiği görülmüştür. Diğer taraftan Ermenistan ile savaş hali nedeniyle de daha çok şehit, gazi ve savaştan zarar gören sivillere yönelik sosyal yardım alanında faaliyet gösteren STK'ların daha fazla gelişme gösterdiği tespit edilmiştir. Görüldüğü gibi, STK'ların varlığı artık inkâr edilemez düzeydedir. Bu nedenle, sivil toplumu kontrol etmek ve denetlemek yerine STK'ların önünün açılması kamu yararına katkı sunacaktır.

Sonuç olarak, Azerbaycan'daki STK'lar, demokrasi olgusunun yaygınlaşmasında, bağımsızlık mücadelesinde, sosyal yardım ve gençlik gibi alanlarda önemli görevler üstlenmişlerdir. Azerbaycan'da yasal olarak kayıtlı olan az sayıdaki STK'nın finansal olarak desteklendiği görülmektedir. Buna karşın yasal olarak kayıt altına alınmayan ancak toplumsal yarar sağlayan çok sayıda STK gerekli yasal düzenlemelerin yapılması durumunda hukuksal zemine kavuşabileceklerdir. Ayrıca, sivil toplumun ve demokrasinin gelişimi ile birlikte Azerbaycan uluslararası desteğini de arttıracaktır. Böylece, bu gelişmelerden en çok faydalanacak olanlar Azerbaycan halkı olacaktır. Bu sayede, dünyada hâkim olan evrensel değerler Azerbaycan toplumunda daha derinlemesine yer edecektir. Son olarak, gelecekteki araştırmacılar Azerbaycan'daki STK'lara dair veri oluşturulmasına yönelik daha fazla çaba göstermelidirler. Kamu kurumlarının resmi rakamlarının kısıtlı olduğu bir ortamda anket, proje, saha araştırması ve derinlemesine mülakat gibi yöntemlerle birincil veri üretilmesi büyük önem arz etmektedir. Bu şekilde, verilerle desteklene bilimsel çalışmaların sayısı da artacaktır.

KAYNAKÇA

Ayhan, E. (2020). Civil Society Organizations (CSOs) in Turkey: History, Theories And İssues, Ankara: İksad Yayınevi.

Ayhan, E. ve Önder, M. (2017). Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımı: Yönetişime Açılan Bir Kapı. Gazi Journal of Economics & Business, 3(2), 19-48.

Almond, G. ve Verba, S. (1972). The Civic Culture. USA Princeton: New Jersey University Press Yayınları.

Anheier, H. K. (2005). Nonprofit Organizations: Theory, Management, Policy. London and New York: Routledge.

Abdullayev, N. ve Elma, F. (2009). Sovyetler Birliği'nde Reform Sürecinin Başlangıcı ve Gorbaçov Dönemi. Journal of Qafqa University, 26(1), 71-87.

Aslan, S. (2010). Sivil Toplum ve Demokrasi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15(2), 357-374.

Aslanlı, A. ve Kurban, V. (2016). Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Sivil Toplum Kuruluşları, Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 3 (1), 31-43

Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?. Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(2), 368-388

Badelt, C. (1997). Entrepreneurship theories of the non-profit sector. VOLUNTAS – International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations, 8(2), 162-178. https://doi.org/10.1007/BF02354193 (Erişim: 01.06.2022)

Bayramov, G.(2009). Registiration And Operation of NGOs, Taxation of NGOs, Public Funding For NGOs And NGO Participations in Decision-Making, Azerbaijan http://blacksea.bcnl.org/en/articles/17-registration-and-operation-of-ngos-taxation-of-ngos-public-funding-for-ngos-and-ngo-participation-in-decisionmaking-azerbaijan.html (Erişim: 15.05.2022)

Ben-Ner, A. and Van Hoomissen, T. (2007). Nonprofit organizations in the mixed economy: A demand and supply analysis. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 62(4), 519-550.

Bozkurt, Ö. Turgay, E. ve Seriye, S.(1998). *Kamu Yönetimi Sözlüğü*. Ankara: TODAİE Yayınları.

Celilzade, Ş. (2015). *Uluslararası İlişkilerde Sivil Toplum Kuruluşları'nın Yeri ve Rölü: Azerbaycan Örneği*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Bakü: Azerbaycan Devlet İktisat Universitesi, Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi.

Civelek, J. (2006). Helsinki Son Senedi, Paris Şartı ve AGİT. *Avrupa Araştırmalar Dergisi*, 14(1), 1-32.

Chandoke, N. (2005). What the Hell is "Civil Society?. www.openDemocracy.net (Erişim: 01.06.2022)

Cohen, J. and Arato, A. (1992). *Civil Society and Political The*ory. Cambridge: The MIT Press.

Colas, D. (1997). *Civil Society and Fanaticism*. Stanford: Stanford University Press.

Çalışkan, K. (2017). Siyasal Kültür Teorisi: "The Civic Culture" ve Eleştirisi. *Amme İdaresi Dergisi*, 50(1), 27-66.

Despard, M. R. (2016). Can Nonprofit Capacity Be Measured? *NVSQ-Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 46(3), 1-20.

De Vita, C. J. and Fleming, C. (Eds.) (2001). *Building Capacity in Nonprofit Organizations*. Washington, DC: The Urban Institute. http://research.urban.org/UploadedPDF/building_capacity.PDF (Erişim: 01.06.2022)

Duverger, M. (1982). *Siyaset Sosyolojisi*. Çev: Ş. Tekeli. İstanbul: Varlık Yayınları.

Edwards, M. (2004). *Civil Society*. Oxford, Cambridge: Polity.

Ergun, A. (2003). XIII. International Challengers And Demostic Preferences in the Post-Soviet Political Transition of Azerabijan. *Perspectives On Global Development And Tecnology*, 2 (3-4), 635-657.

Ergun, A. (2010). Post-Soviet Political Transformation İn Azerbaijan: Political Elite, Civil Society And The Trials Of Democratization. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 7(26), 67-85.

Erözden, O. (2004). Sivil Toplumun Karanlık Yüzü: Demokrasiye Geçiş Sürecinde Sivil Toplumun Farklı Görünümleri, Hırvatıstan Örneği, Sivil Toplum, 2 (5), 61-68

Eşkinat, R. (2016). Küreselleşme. Kutlu, E. ve Eşkinat, R. (Ed), *Dünya Ekonomisi* (162-198), Eskişehir: Anadolu Universitesi Açıköğretim Yayınları.

Gahramanova, A. (2009). Internal And External Factors in the Democratization of Azerbaijan. *Routledge Taylor and Francis Group Democratization Journal*, 16(4), 777-803.

Guliyev, F. (2005). Post-Soviet Azerbaijan: Transition To Sultanistic Semiauthoritarianisim?. An Attempt At Conceptualization, Demokratizatsiya. *The Journal Of Post-Soviet Democratization*, 13(3), 393-435.

Gündüz, A. (2016). Sömürgecilik Kavramı ve Sömürgeci Devletlerin Uyguladıkları Taktikleri: Ortadoğu Örneği. *Tarih Okulu Dergisi*, 9(25), 763-784.

Gaffarov, T. (2008). Azerbaycan Tarihi: 1991-2002, Baku: Azerbaycan Milli Akademiyası A. Bakıhanov Adına Tarih Universitesi.

Garton, J. (2009). *The Regulation of Organised Civil Society*. Oxford: Hart Publishing.

Giddens, A. (2010). *Modernite ve Bireysel-Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*. İstanbul: Say Yayınları.

Guluyev, C. (2008). Azerbaycan Tarihi: Nisan 1920-Haziran 1941, Baku: Azerbaycan Milli Akademiyası A. Bakıhanov Adına Tarih Universitesi.

Hasanov, R. (2009). Social Capital, Civic Engagement And The Performance Of Local Self-Government in Azerbaijan. *Nationalities Papers*, 37(1), 89-114.

Hansmann, H. (1987). Economic Theories of Nonprofit Organizations. In W. W. Powell (Ed.), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook* (1st Edition) (pp. 27-42). New Haven: Yale University Press.

Heywood, A. (2011). *Siyaset Teorisine Giriş*. Ankara: Liberte Yayınları

Heywood, A.(2003). *Political İdeologies: An Introduction* (3rd Ed.). Hampshire: Palgrave Macmillian.

Held, D. ve McGrew, A. (2008). *Küresel Dönüşümler: Büyük Küreselleşme Tartışması*. Ankara: Phoenix Yayınevi.

Heper, M. (1985). *The State Tradition in Turkey*. Northgate: The Eothen Press.

Howell, J. and Pearce, J. (2001). *Civil Society and Development: A Critical Exploration*. London: Lynne Rienner Publishers.

Huntington, S. (2011). Üçüncü Dalga: Geç 20. Yüzyılda Demokratikleşme. (Çev:Oktay, C. (2005). *Siyaset Bilimi İncelemeleri*, İstanbul: Alfa Yayınları

Karadağ, A. ve Akbaş, Z. (2009). Kurumsal Güvencelerin İşlevsizlik Kavşağındaki Demokrasi: Türkiye. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(11), 162-188.

Kavak, Z. (2014). 22.Yıl Dönümünde Hocalı Katliamı. *İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi*, 3-19.

Kurt, H. (2021). The Times Gazetesinde Gorbaçov'un Glasnost ile Perestroyka Politikalarını Uygulaması. *Academic Journal of History and Idea*, 8(3),1350-1381.

Levitt, T. (1973). *The Third Sector: New Tactics for a Responsive Society*. New York, AMACOM.

Light, P. C. (2004). *Sustaining Nonprofit Performance: The Case for Capacity Building and the Evidence to Support It*. Washington: Brookings Institution Press.

Malatesta, D. and Smith, C. R. (2014). Lessons from Resource Dependence Theory for Contemporary Public and Nonprofit Management. *Public Administration Review*, 74(1), 14-25.

Mehdiyev, R.(2005). *Azerbaycan Globelleşme Devrinin Gereknsinimleri*. Bakü: XXI-Yeni Yayınlar Evi.

Memmedov, İ. (2005), *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: Adiloğlu Yayınevi.

Millesen, J. L., Carman, J. G. and Bies, A. L. (2010). Why Engage? Understanding the Incentive to Build Nonprofit Capacity. *Nonprofit Management & Leadership*, 21(1) 5-20.

Ortmann, A. and Schlesinger, M. (1997). Trust, Repute and the Role of Non-Profit Enterprise. *VOLUNTAS – International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 8(2), 97-119.

Özer, A.(2006). Yönetişim Üzerine Notlar. *Sayıştay Dergisi*, 1(63), 59-89.

Prewitt, K. (1999). The Importance of Foundations in an Open Society. In Bertelsmann Foundation (Ed.), *The Future of Foundations in an Open Society*. Gütersloh: Bertelsmann Foundation.

Salamon, L. M. and Anheier, H. K. (1998). Social Origins of Civil Society Explaining the Nonprofit Sector Cross-Nationally. *VOLUNTAS – International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 9(3), 213-248.

Salamon, L. M. (1987). Of Market Failure, Voluntary Failure, and Third-Party Government: Toward a Theory of Government-Nonprofit Relations in the Modern Welfare State. *NVSQ - Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 16(1-2), 29-49.

Sarıbay, Y. (2000). *Global Bir Bakışla Politik Sosyoloji*. İstanbul:Alfa Yayınları

Schmitz, H.P. (2004). Domestic and Transnational Perspectives on Democratization. *International Studies Review*, 6(3), 403-426.

Shin, D. C. ve Tusalem, R.F. (2007). The Cultural and İnstitutional Dynamics of Global Democratization. *Taiwan Journal of Democracy*, 3(1), 1-28.

Stoker, G.(1998) Governance As Theory: Five Positions. *International Sociel Science Journal*, 50(1), 17-28.

Şimşir, S. (1995). *Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'deki Hayatı, Faailiyetleri ve Düşünceleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları

Tan, M., Aliyev, P. Ve Aydın, A.(2013). Sivil Toplum Kuruluşları-Yerel Katılım İlişkisi: Azerbaycan Örneği, Bulut, Y., Veysel, E., Karakaya, S. Ve Aydın, A. (Ed), *Kuramdan Uygulamaya Yerel Yönetimler Ve Kentsel Politikalar* (s.526-536). Ankara: Pegam Akademi Yayınevi

Temelat, N. (2013). Fas: Arap Baharının İstisnası mı?. *Yasama Dergisi*, 23(1), 80-100.

Tutal, N. (2006). *Küreselleşme, İletişim, Kültürlerarasılık*. İstanbul: Kırmızı Yayınlar (Özbudun, E.), Ankara: Kilit Yayınları.

Weisbrod, B. A. (1975). Toward a theory of the voluntary nonprofit sector in a three-sector economy. In E. Phelps (Ed.), *Altruism, morality and economic theory* (pp. 171-196). New York: Russell Sage Foundation.

Talas, M. (2011). Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye Perspektifi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 29, 387-401.

Tosun, G.E. (2005). Türkiye'de Devlet-Sivil Tiokum İlişkisi ve Demokratik Pekişmenin Önündeki Engelleri, Sunar, L. (Ed), *Sivil Toplum ve Demokrasi* (s.125-145), İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Yüksel, M.(2000). Yönetişim Kavramı Üzerine. *Ankara Barosu Dergisi*, 147-159.

İnternet Kaynakçası:

"Azerbaycan Respublikası Cumhurbaşkanı Yanında Gayri Hükümet Teşkilatlarına Devlet Desteği Konseyi" https://president.az/az/articles/view/51177 (Erişim: 15.05.2022)

"Azerbaycan Milli GHT Formu " https://aznnf.org/haqqimizda/ (Erişim: 15.05.2022)

"Azerbaycan Respublikası'nın Gayri Hükümet Teşkilatlarına Devlet Desteyi Ajansı" https://president.az/az/articles/view/51178 (Erişim: 15.05.2022)

"Azerbaycan Respublikası Konstitusiyasi" https://e-qanun.az/framework/897 (Erişim: 15.05.2022)

"Gayri Hükümet Teşkilatları Hakkında", Azerbaycan Respublikası Kanunu 2000, No:894 https://e-qanun.az/framework/511 (Erişim: 15.05.2022)

"Gayri Hükümet Teşkilatları Hakkında Azerbaycan Respublikası Kanunu" Azerbaycan Respublikası Cumhurbaşkanı Fermanı 2000, No: 401 https://e-qanun.az/framework/518 (Erişim: 15.05.2022)

"Gayri Hükümet Teşkilatları" https://www.azerbaijans.com/content_664_az.html (Erişim: 15.05.2022)

"Gayri Hükümet Teşkilatı" https://www.qht.az/ (Erişim: 15.05.2022)

"Gönüllü Faaliyetler Hakkında" Azerbaycan Respublikası Kanunu 2009, No: 828 https://e-qanun.az/framework/18159 (Erişim: 15.05.2022)

"Fas'ın Siyasi Görünümü" Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı https://www.mfa.gov.tr/fas-siyasi-gorunumu.tr.mfa (Erişim: 15.05.2022)

"Freedom House 2013 Azerbaycan Reyting Verileri" https://www.freedomhouse.org/sites/default/files/NIT13_Azerbaijan_2ndProof.pdf (Erişim: 15.05.2022)

"Freedom House 2017 Azerbaycan Reyting Verileri" https://freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2017_Azerbaijan.pdf (Erişim: 15.05.2022)

"Freedom House Azerbaycan Verileri" https://freedomhouse.org/country/azerbaijan/freedom-world/2022 (Erişim: 15.05.2022)

"İçtiami Birlikler Hakkında", Azerbaycan Respublikası Kanunu 1992, No 368 https://e-qanun.az/framework/7829 (Erişim: 15.05.2022)

"OSCE (2001). https://www.osce.org/files/f/documents/b/9/42387.pdf (Erişim: 15.05.2022)

"OSCE (2005). " https://www.osce.org/baku/46389 (Erişim: 15.05.2022)

"Report Haber Sayfası" https://report.az/daxili-siyaset/azerbaycandaki-siyasi-partiya-qht-ve-kiv-lerin-sayi-aciqlanib/ (Erişim: 15.05.2022)

"Yaşat Fondu" https://yashat.gov.az/ (Erişim: 15.05.2022)

Bölüm 7

SAĞLIK HİZMETLERİNİN FİNANSMANI VE FİNANSMAN YÖNTEMLERİ

Hacı Hayrettin TIRAŞ[1]*

1 * Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Zübeyde Hanım Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ORCİD: 0000- 0001-5197-9827 hhayrettintiras@hotmail.com

1. GİRİŞ

Bir ülkenin gelişmişlik düzeyi ve refah seviyesi hakkında bilgi veren temel unsurlardan biri sağlık sistemlerinin yapısı ve işleyişidir. İnsanların mutlu ve refah içerisine hayat sürmeleri sağlıklı olmalarına ve yeterli gelire sahip olmalarına bağlıdır. Sağlık sektörü de insanların sağlıklı bir yaşam sürmelerine ve ülke kalkınmasında ihtiyaç duyulan sağlıklı bireylerin yetişmesini sağlamaya çalışmaktadır. Günümüzde sağlığa yapılan harcamalar tüketim harcaması olarak görülmemekte, aksine ekonomik büyümeyi sağlayabilmek için beşeri sermaye yapılan bir yatırım harcaması olarak değerlendirilmektedir.

Ancak, sanayi devrimi ile başlayan siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel ve teknolojik değişim toplumların yaşam biçimlerini, alışkanlıklarını, davranışlarını, isteklerini ve beklentilerini değiştirerek yeni istek ve ihtiyaçların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Tüm bu gelişmeler sonucunda insan ihtiyaçlarını karşılayacak diğer mal ve hizmetlere olan taleple birlikte sağlık hizmetlerine olan talepte çeşitlenerek artmıştır. Sağlık hizmetlerine olan talebin artması sağlık sektörünün sürekli büyümesine ve sağlık harcamalarının artmasına neden olurken, artan sağlık hizmetleri talebinin finansmanının kıt kaynaklarla nasıl sağlanacağı büyük bir problem olarak ortaya çıkmıştır.

Günümüzde tüm dünya ülkeleri sağlık harcamalarının hızla arttığı gerçeği ile karşı karşıyadır. Bununla birlikte sağlıklı yaşama hakkı insanların doğuştan kazandıkları ve vazgeçemeyeceği haklardan birisidir. Bireylerin bu haklarını kullanabilmeleri için sağlık hizmetleri gerekli nitelik ve nicelikte, herkesin ulaşabileceği ve sürdürülebilir şekilde sunulmalıdır. Bireylerin sağlık hizmetleri ihtiyacı ise gelirlerinden bağımsız olarak ortaya çıkmakta ve karşılanması gerekmektedir. Ayrıca, ülkeler vatandaşlarına azami sağlık hizmetlerini sunmak için bile belirli bir miktarda sağlık harcaması yapmak durumundadır. Dolayısıyla ülkeler, sağlık hizmetlerini kesintiye uğratmadan bireyin ve toplumun sağlık statüsünü yükseltecek, yoksullaştırmayan, hakkaniyete dayalı, ulaşılabilir ve sürdürülebilir bir finansman mekanizması oluşturulması çabası içerisindedirler.

Bireylerin ihtiyaç duyduğu sağlık hizmeti ihtiyacının evrensel standartlarda ve tüm ülke vatandaşlarına sunulabilmesi etkin, verimli ve tutarlı bir finansman mekanizmasının varlığı ile mümkündür. Bundan dolayı birçok ülkede özellikle 1980'li yıllardan itibaren sağlık harcamalarının artışını önlemek ve finansal sürdürülebilirliği sağlamak için sağlıkta dönüşüm ve reform çalışmaları başlatılmıştır. Ülkelerin sağlık hizmetleri finansmanında kullandığı yöntemlere bakıldığında genel olarak vergiler, sosyal sağlık sigortası, özel sağlık sigortası, cepten yapılan ödemeler, tıbbi tasarruf hesabı ve dış yardımlar gibi bir dizi yöntemin kullanıldığı görül-

mektedir. Günümüzde sağlık hizmetlerinin finansmanında, hizmeti sunan ile hizmeti kullanan arasında doğrudan bir finansal akışın sağlanması yerine ağırlıklı olarak üçüncü taraf ödeyicinin finansman rolünü üstlendiği modeller benimsenmiştir. Bunun en önemli nedeni, bireyin ne zaman, nerede ve ne kadar sağlık hizmetine ihtiyaç duyacağının bilinememesi ve ihtiyaç duyulduğunda alınacak olan sağlık hizmetlerinin maliyetlerinin belirsizliğidir. Ayrıca sağlık hizmetlerine ihtiyaç duyulmadığı zamanlarda yapılan ödemeler ile hizmete ihtiyaç duyulduğunda ortaya çıkacak yüksek maliyet sigorta havuzundaki tüm bireylere dağıtılmakta ve hizmetin maliyeti düşürülebilmektedir.

Ülkeler sağlık hizmetlerinin finansmanında genel olarak yukarda sayılan yöntemlerden birkaçını bir arada kullanılmaktadır. Sağlık hizmetlerinin finansmanında hangi yöntem kullanılırsa kullanılsın temel amaç, her ülkede sağlık hizmetlerinin etkin, verimli, ulaşılabilir, hakkaniyetli ve sürdürülebilir bir şekilde sunulması olmalıdır. Ayrıca, ihtiyaç duyulan sağlık hizmetlerinin nasıl finanse edildiği ve finansmanın nasıl paylaşıldığı da önemlidir. Bu çalışmada öncelikle sağlık hizmetlerinin finansmanı hakkında bilgi verilerek, sağlık hizmetlerinin finansmanında kullanılan çeşitli yöntemler olumlu ve olumsuz yönleri de belirtilerek açıklanmaya çalışılmıştır.

2. SAĞLIK HİZMETLERİNDE FİNANSMAN

Sağlık sektörü sürekli olarak büyümekte ve buna paralel olarak sağlık hizmetlerinin finansmanında kullanılacak kaynak ihtiyacı artmaktadır. Ancak ülkeler vatandaşlarına azami sağlık hizmetlerini sunmak için bile belirli bir miktarda sağlık harcaması yapmak durumundadır. Toplumu oluşturan bireylerin sağlık hizmetleri ihtiyacı gelirlerinden bağımsız olarak ortaya çıkmakta ve karşılanması gerekmektedir. Bireylerin ihtiyaç duyduğu sağlık hizmeti ihtiyacının evrensel standartlarda ve tüm ülke vatandaşlarına sunulabilmesi etkin, verimli ve tutarlı bir finansman mekanizmasının varlığı ile mümkündür. Global ölçekte değerlendirildiğinde sağlık hizmetleri finansmanına ayrılan kaynaklar toplam üretimin yaklaşık %10'nunu oluşturmaktadır. Sürekli artış eğiliminde olan sağlık hizmetlerinin maliyetleri, son zamanlarda sağlık hizmetlerinin finansmanı konusunu tüm ülkelerin önemli tartışma konularından biri haline getirmiştir. Çünkü sağlık hizmetlerinin finansmanı, bir ülkenin sağlık sisteminin performansını ve başarısını etkileyen en önemli etkenlerden birisidir.

2.1. Sağlık Hizmetleri Finansmanının Tanımı

Sağlık hizmetlerinin finansmanı, sağlık sektöründeki faaliyetlerin bedelini karşılamak için finansal kaynakların harekete geçirilmesi ve bu kaynakların nasıl kullanılması gerektiğini içeren geniş kapsamlı bir kavramdır (Çelik, 2011: 171). Kavramı, sağlık hizmetlerinin sunulmasına tah-

sis edilen kaynakların, kaynakları finanse edenler, üçüncü taraf ödeyiciler ve sağlık hizmeti sunucuları arasındaki aktarım süreci ve sistemi olarak tanımlamak mümkündür (Yıldız ve Eren, 2020: 74). Bu aktarım/transfer, hizmeti kullanan birinci taraf ile hizmet sunuculardan oluşan ikinci taraf arasında doğrudan yapılabilirken, alınan hizmetin karşılığının üçüncü taraflarca (kamu, özel kurum veya sigorta şirketleri) hasta adına hizmet sunuculara yapılması şeklinde de olabilmektedir. Bu durum şematik olarak şekil 2.1'deki gibi gösterilebilir.

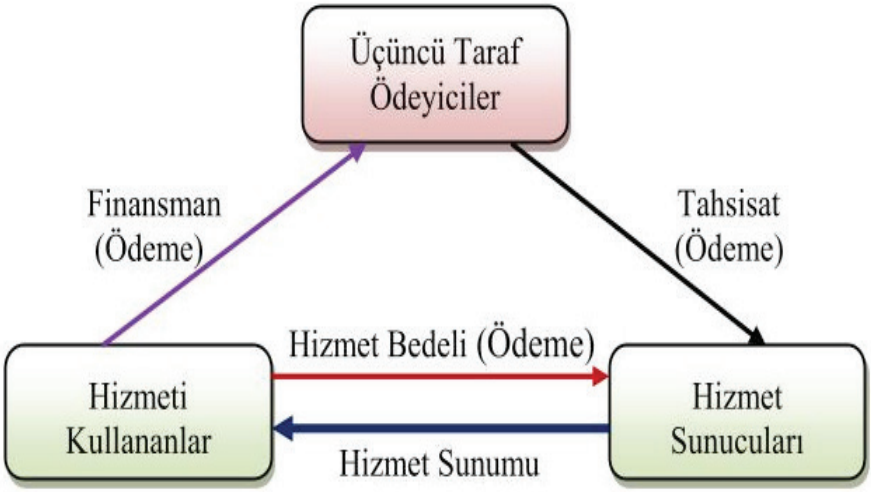

Şekil 2.1: *Sağlık Hizmetlerinin Finansmanı Süreci (Mossialos ve Dixon, 2002: 2)*

Şekil 2.1'e göre sağlık hizmetlerinin finansmanında; hizmeti kullananlar (birinci taraf; hasta, halk), hizmet sunucuları (ikinci taraf; hastaneler, poliklinikler, doktorlar, vb) ve üçüncü taraf ödeyiciler (kamu kurumu, özel kuruluş veya sigorta şirketleri) olmak üzere üç temel birim bulunmaktadır. Bu ilişkide kaynak akışının hizmetin kullanıcısı ile hizmetin sunucusu arasında aracısız gerçekleşmesi kaynak transferinin en basit şeklidir. Taraflar arasında bu basit kaynak transferinin gerçekleştirilebilmesi yanında, hastaları oluşabilecek finansal risklere karşı korumak, finansal riskleri paylaştırabilmek ve oluşabilecek finansal risklerin bireyler arasında yeniden dağıtılmasını sağlayabilmek amacıyla üçüncü taraf ödeyicilerin olduğu sistem geliştirilmiştir. Bu sistemde sağlık hizmetlerine ihtiyaç duyan bireyler, ihtiyaç duydukları sağlık hizmetlerini alabilmek için sağlık hizmet sunucularına başvurmaktadırlar. Alınan sağlık mal veya hizmetinin bedeli, sağlık hizmetlerinin finansmanı için güvence altına aldığı bireylerden doğrudan veya dolaylı biçimde pirim/gelir toplayan üçüncü taraf ödeyiciler (kamu kurumu, özel kuruluş veya sigorta şirketleri) tarafından ödenmektedir. Şematik olarak özetlenen ve üç temel birim arasında gerçekleşen tüm bu süreç sağlık hizmetlerinin finansmanı olarak adlandırılmaktadır.

2.2. Sağlık Hizmetleri Finansmanının Amacı

Sağlık hizmetlerinde finansmanın önemi ihtiyaç duyulan sağlık mal ve hizmetlerinin sürekliliğinin sağlanması için ihtiyaç duyulan kaynakların kıtlığından kaynaklanmaktadır. Sağlık harcamalarının hızla artması ülkeleri kıt kaynaklarla bu hizmetlerin finansmanının nasıl sağlanacağı konusunda yeni arayışlara itmiştir. Oluşturulacak olan finansman mekanizmasının bireyin ve toplumun sağlık statüsünü yükseltmesi yanında, hakkaniyete dayalı, yoksullaştırmayan, ulaşılabilir ve sürdürülebilir bir düzeyde olması önemlidir. Bu bakımdan sağlık hizmetleri finansmanında temel amaç, bireylerin ihtiyaç duyduğu sağlık hizmetlerine ulaşılabilirliği sağlamak için sağlık hizmetlerinin maliyetlerini karşılayacak gerekli kaynakların, hakkaniyete dayalı olarak yeterli ve sürdürülebilir bir düzeyde sağlanması ve en verimli şekilde kullanılarak toplumu ve bireyleri aldıkları sağlık hizmetlerinin finansal yüküne karşı korumak (Yıldız ve Eren, 2020: 75; Bora Başara ve Şahin, 2008: 320) olmalıdır.

Belirtilen bu amaca göre sağlık hizmetleri finansmanının üç kritik alanı bulunmaktadır (WHO, 2010: 3); sağlık hizmetleri için yeterli kaynağı oluşturmak, ihtiyaç duyulan hizmetlere erişimin önündeki mali engelleri kaldırmak ve hastalığın mali risklerini azaltarak mevcut kaynakları daha etkin ve verimli kullanmak. Kısaca sağlık hizmetlerinin finansmanı mali kaynakların sağlanmasından çok daha fazlasını ifade etmektedir. Hangi finansman yöntemi seçilirse seçilsin sağlık hizmetlerinin finansmanı doğrudan ya da dolaylı olarak (cepten ödemeler, primler, vergiler, bağışlar vb.) halktan sağlanmaktadır. Kimin ödemesinin istendiği, ne zaman ödendiği ve toplanan paranın nasıl harcandığı önemlidir. Seçilen finansman yönteminin halkın yoksullaşmasına neden olmaması, hakkaniyete dayalı olarak toplum içerisinde bireylere dağıtılması, sağlanan kaynakların en etkin ve verimli şekilde kullanılması, finansmanın sürdürülebilirliği ve toplumsal barış açısından da önem taşımaktadır.

2.3. Sağlık Hizmetleri Finansmanının Fonksiyonları

Bir ülkenin sağlık sisteminin performansını etkileyen en önemli unsur sağlık hizmetlerinin finansmanıdır. Tüm bireylerin sağlık hizmetlerine finansal açıdan ulaşılabilirliğini sağlamak için; yeterli ve sürdürülebilir kaynak sağlamak, oluşturulan kaynakları etkin ve verimli bir şekilde kullanmak, finansmanda hakkaniyeti sağlamak ve kaynak oluşturulması sürecinde bireylerin yoksullaşmasına engel olmak gerekmektedir (Çelik, 2011:171). Dolayısıyla sağlıklı bir toplum için iyi işleyen ve hakkaniyete dayalı bir finansman sistemi gereklidir. Sağlık hizmetlerinin finansmanı; gelir elde etme, fonların havuzda toplanması ve sağlık hizmetlerinin satın alınması gibi üç temel işlevi içermektedir (Schieber vd., 2006: 225).

Gelir elde etme, sağlık sistemlerinin hane halklarından, işletmelerden

ve dış kaynaklardan para toplama şeklidir. Havuzlama, havuz üyelerinin toplu sağlık risklerini paylaşması ve böylece bireysel havuz üyelerini büyük ve öngörülemeyen sağlık harcamalarından korumak için gelirlerin birikimi ve yönetimi ile ilgilenir. Ön ödeme, havuz üyelerinin ortalama beklenen maliyetleri önceden ödemesine, onları belirsizlikten kurtarmasına ve bir kayıp olması durumunda tazminat sağlamasına imkân tanır. Ön ödeme ile birleştirilmiş havuzlama, yüksek ve düşük riskli bireyler (risk sübvansiyonları) ile yüksek ve düşük gelirli bireyler (özsermaye sübvansiyonları) arasında sigortanın kurulmasını ve sağlık harcamalarının yeniden dağılımını sağlar. Satın alma ise kullanılan sağlık hizmetleri için ödeme yapma sürecini içerir.

2.3.1. Gelir Elde Etme (Fon Toplama)

Gelir ede etme sağlık hizmetleri finansmanının ilk ve en önemli fonksiyonudur. Sağlık hizmetlerinin maliyetlerini karşılamak için hane halklarından, kuruluşlardan veya şirketlerden ve bazen de dış kaynaklardan (ülke dışındaki katkıda bulunanlardan) paranın toplanma şeklini ifade etmektedir (WHO, 2010: 4). Gelir elde etme fonksiyonu, kimin, ne kadar ve hangi yöntemle ödeme yapacağı, yapılacak ödemelerin kimleri ve neleri kapsayacağı, hangi kurumların ödemeleri toplayacağını içermektedir (Çelik, 2011: 171).

Sağlık hizmetlerinin finansmanında kullanılacak kaynaklar hane halkları ve firmalardan oluşan birincil kaynaklar ile hükümetler ve kuruluşlardan oluşan ikincil kaynaklardan toplanmaktadır. Finansman yöntemleri olarak da adlandırılan gelir toplama yöntemleri kaynaklardan gelirin toplanması biçimine göre değişmektedir. Vergiler, özel ve sosyal sağlık sigortası primleri, cepten ödemeler, tıbbi tasarruf hesapları, dış yardımlar, borçlar ve bağışlar birer fon toplama yöntemidir. Sağlık hizmetlerinin finansmanında kullanılacak olan fonları kamu kurumları, kâr amaçlı özel kuruluşlar ve kâr amacı olmayan özel kuruluşlar toplayabilmektedir. Fonlar hangi kurum veya kuruluş tarafından toplanırsa toplansın cepten ödemeler yöntemi dışındaki tüm yöntemler fon toplama işini sağlık hizmetinin kullanımı öncesinde yapmaktadır. Bu durum sağlık hizmetleri finansmanında fon toplamanın en önemli özelliğidir (Yıldız ve Eren, 2020: 75; Çelik, 2011: 171). Ayrıca, hizmet ihtiyacı duyulmadan toplanan gelirin düzeyi ve finansal riskin geniş kitleye yayılması finansman sürecinin etkinliği açısından önemlidir.

2.3.2. Fon Biriktirme (Fon Havuzlama)

Sağlık hizmetlerinin finansmanında önemli konulardan biride elde edilen gelirin bir fon havuzunda toplanmasıdır. Fon biriktirme ya da fon havuzlama, sağlık hizmetleri için ödeme yapmak zorunda kalmanın finansal riskinin sadece hastalanan bireyler tarafından değil, havuzun tüm üyeleri tarafından üstlenilmesinin sağlanması ve toplanan kaynakların yönetimidir. Burada temel amaç, sağlık hizmetlerini kullanma ihtiyacıyla ilişkili finansal riski yaymak, paylaşılmasını sağlamaktır (WHO, 2010:

4). Fon havuzlaması yapılmak isteniyorsa hastalık ortaya çıkmadan önce fonların toplanarak havuzlanması gerekir

Sağlık hizmetlerinin finansmanının adil biçimde paylaştırılması ile fon havuzlama yöntemi yakından ilişkilidir. Gelirin bireysel bazda toplanması herhangi bir risk paylaşımı ortaya çıkarmamaktadır. Önceden hesaplanamayan bireysel düzeydeki büyük riskler, çok sayıda birey üzerinde havuzlandığı zaman önceden hesaplanabilir hale gelmektedir. Ayrıca fon havuzlama ile sağlık hizmetleri talebi desteklenerek fon akışı garanti edilmektedir. Bu durumda belirsizlik azalırken yeni yatırımlarda teşvik edilmektedir (İstanbulluoğlu vd., 2010: 90). Fon havuzlamada geliri toplayan ve fon havuzlamayı yapan farklı kurumlar olabileceği gibi aynı kurumda olabilir. Ancak sağlık hizmetlerinin finansmanının tek bir havuzdan yönetilmesi ile hem riskler hem de gelir toplumdaki tüm birimler arasında yeniden dağıtılabilmektedir. Bu nedenle sağlık hizmetlerinin finansmanında fon havuzlamasının farkı kuruluşlar tarafından yapılmasından kaçınılması gerektiği önerilmektedir (Çelik, 2011: 173). Şekil 2.2'de sağlık hizmetlerinde finansman kaynakları, finansman yöntemleri ve fon toplayıcılara örnekler bulunmaktadır.

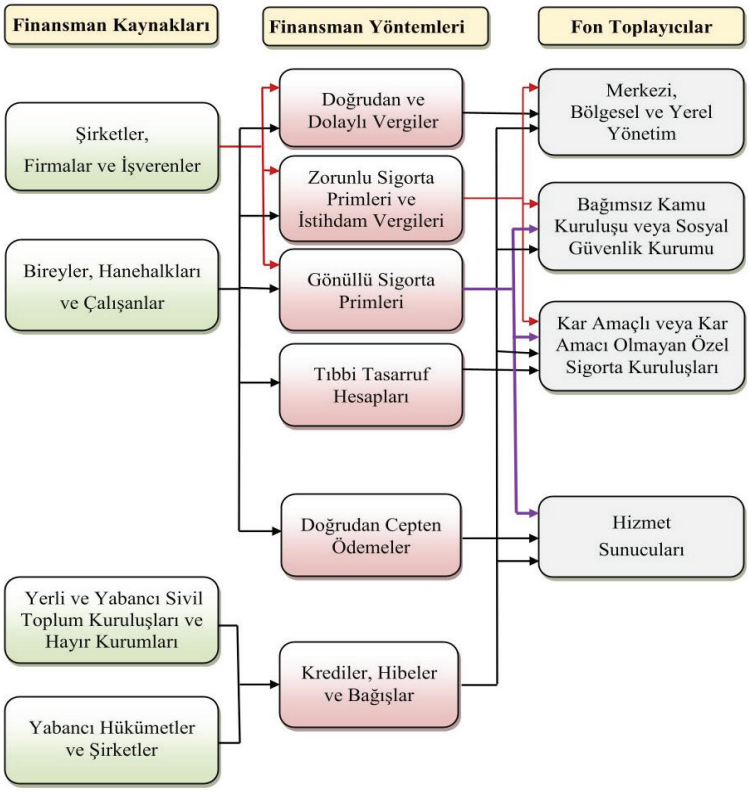

Şekil 2.2: *Sağlık Hizmetlerinde Finansman Kaynakları, Finansman Yöntemleri ve Fon Toplayıcılar (Mossialos ve Dixon, 2002: 5).*

2.3.3. Hizmeti Satınalma

Sağlık hizmetleri finansmanın hizmet satınalma fonksiyonu hizmet sunuculara ödeme yapma olarak da bilinmektedir. Çeşitli fon kaynaklarından elde edilerek tek havuzda toplanan gelirlerin, üyelerin ihtiyaç duyduğu sağlık hizmetlerinin kullanımı karşılığında bireysel veya kurumsal hizmet sunucularına kullanılan/verilen hizmetin bedeli olarak aktarılması veya tahsis edilmesi sürecidir (Yıldız ve Eren, 2020: 76). Fon havuzlayan ve ödemeyi gerçekleştiren kurumlar genellikle aynıdır ve kimin adına ödeme yapılacağı bellidir. Ayrıca, gelir toplanması ve fon havuzlaması yöntemlerinde olduğu gibi hizmet sunuculara ödeme yöntemlerinde de farklılıklar görülmektedir. Hizmet başına ödeme, kişi başına ödeme, gün başına ödeme, vaka başına ödeme, bütçe (global bütçe) ve ücret ödemeleri hizmet sunuculara ödeme yöntemleri olarak ele alınmaktadır (Çelik, 2011: 173; Navarro ve Lievens, 2012: 27-28).

Hizmet Başına Ödeme: İhtiyaç duyulan sağlık hizmetlerinin sunumunda ayakta veya yatarak alınan tedavilerde hastaya sunulan her bir hizmet için yapılan ödemelerdir. Yapılan muayene, laboratuvar tetkikleri, çekilen grafiler, sunulan tedavi hizmetleri gibi verilen her bir hizmet için ayrı ayrı maliyet çıkarılmaktadır. Bu yöntemde hastanın ihtiyaç duyduğu her hizmetin sunulması garanti altında iken, hizmet sunucuların aşırı kâr güdüsü (veya ahlaki tehlike içinde olması ile) hastaya ihtiyacı olmayan birçok hizmeti de sunmaya veya sunulmuş gibi göstermeye itmesi mümkündür. Birçok ülkede kullanılan bu yöntemin hizmet enflasyonuna yol açtığı ve verimsizliği belgelendiğinden çoğu gelişmiş ülke bu yöntemi kullanmayı bırakmışlardır (Navarro ve Lievens, 2012: 27).

Kişi Başına Ödeme: Ayakta ve yatarak tedavi gören hasta sayısına göre belirlenen ve yöntemi kolay olan bir ödeme şeklidir. Bu yöntemde hizmet veya hizmet bileşimleri başına ödeme yapılmamakta, hizmet sunucu daha önce üzerinde anlaşılan paket üzerinden hizmeti sunmayı taahhüt etmektedir. Bu yöntemde gereksiz hizmet sunumu ortaya çıkmamakla birlikte, ihtiyaç duyulan gerekli hizmetlerin sunulmasını sağlamak bazen zorlaşabilmektedir. Ayrıca, hizmet sunucuları maksimum sayıda hasta bakmaya ve gerektiği halde hasta sevkini engellemeye yol açabilir. Bu yöntem daha çok birinci basamak sağlık hizmetlerinde kullanılır.

Vaka Başına Ödeme: Sağlık hizmetlerinin sunumunda hastanın ister ayakta isterse yatarak tedavisinde hastaya konulan teşhise göre yapılan ödemedir. Hastaya konulan teşhisin grubuna göre belirlenen fiyat üzerinden ödeme yapılmaktadır. Belirlenen fiyata konulan teşhis doğrultusunda sunulan tüm hizmetler dâhildir. Bu yöntemde teşhis gruplarının çok net bir şekilde belirlenmesi gerekmektedir (Çelik, 2011: 173). Gereksiz hizmet sunumunu artırması bu yöntemin en önemli dezavantajıdır. Ayrıca hizmet

sunucuların basit ve düşük maliyetli vakaları tercih ederken, karmaşık ve yüksek maliyetli vakaları başka yerlere göndermelerinin mümkün olması diğer dezavantajıdır.

Gün Başına Ödeme: Sağlık hizmetleri bedelinin hastanın yattığı gün sayısına göre ödenen, uygulaması kolay ve yönetim maliyetleri düşük bir yöntemdir. Bu yöntemde hastanın hastanede yattığı her gün için önceden belirlenen sabit bir değer üzerinden hizmet sunuculara ödeme yapılır (Özgen Narcı, 2018: 81). Bu yöntemin en önemli dezavantajı, hizmet sunucuların daha fazla kâr elde etme düşüncesi ile hastayı gereğinden daha uzun süre hastanede yatırma eğilimine girmelerine neden olmasıdır.

Bütçe Ödemesi (Global Bütçe): Bütçe ödemesi maliyetlerin kontrolünü sağlamak amacıyla, hizmet sunuculara yapılan sabit ödemeleri ifade etmektedir. Yapılan bütçe ödemesinin yetersiz olması durumunda gerekli hizmetlerin sunumu aksayabilmektedir. Dolayısıyla ülkemizde 2006 yılından itibaren Global Bütçe uygulamasına geçilmiştir (Özgen Narcı, 2018: 81). Global bütçe, genel olarak bir önceki yılın harcama miktarı esas alınarak, üzerinde anlaşmaya varılmış bir dizi hizmeti sağlamak için belirli bir süre boyunca hizmet sağlayıcının toplam harcamalarını karşılamak üzere önceden sabitlenmiş bir ödemedir (Navarro ve Lievens, 2012: 28). Klasik bütçelerden farklı olarak global bütçede hizmet sunucu, önceden kararlaştırılan faaliyet alanlarına göre her bir harcama miktarını tutmak zorunda olmadığı için harcama konusunda daha fazla esnekliğe sahiptir.

Ücret Ödemesi: Sağlık hizmeti sunucularının personel ücretlerinin ödemesinde kullandığı bir yöntemdir. Bu yöntem sadece personel ücretlerini kapsarken, diğer tıbbi malzeme ve ilaç giderlerini kapsamamaktadır. Personel motivasyonunun düşük olduğu durumlarda hizmet sunumu olumsuz etkilenebilmektedir.

Sağlık hizmetlerinin finansmanı sürecinde satınalma fonksiyonu içerisinde yer alan ve yukarda kısaca açıklanmaya çalışılan ödeme yöntemleri, hizmet sunucuların davranışları üzerinde çok önemli etkilere sahiptir. Bu etkiler hizmet sunucuların hizmet sunum şeklinde, hastalıkları teşhisi ve tedavi sürecindeki davranışlarında, kullanılan ve reçete edilen ilaçların seçiminde kendini göstermektedir. Ayrıca, sağlık hizmetlerinin finansmanının sağlandığı kaynaklar ve finansman sağlama yöntemleri ülkenin benimsediği sağlık hizmetleri finansman modelini şekillendirmektedir.

3. SAĞLIK HİZMETLERİNDE FİNANSMAN YÖNTEMLERİ

Ülkelerin yönetim biçimlerine göre benimsedikleri sağlık politikaları ve sağlık hizmetlerinin finansman yöntemleri değişmektedir. Sanayi devriminden sonra toplumsal yaşamda ve sosyal sınıf ayırımında meydana gelen değişimler, yeni ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçların karşılanmasına yönelik

farklı çözümleri ortaya çıkarmıştır. Sağlık hizmetlerinin finansmanı konusunda risk paylaşımına dayalı sosyal sağlık sigortası buna örnek verilebilir. Modern sağlık sistemlerinde sağlık hizmetlerinin finansmanında, hizmeti alan ile veren arasında doğrudan bir finansal akışın sağlanması yerine ağırlıklı olarak üçüncü taraf ödeyicinin finansman rolünü üstlendiği bir model benimsenmiştir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi, bireyin nerede, ne zaman ve ne kadar sağlık hizmetine ihtiyaç duyacağının bilinememesi ve ihtiyaç duyulduğunda alınacak olan sağlık hizmetlerinin maliyetlerinin belirsizliğidir (Tatar, 2011: 105). Günümüzde ise sağlık hizmetlerinin finansmanında ülkelerin yönetim biçimi, sosyo ekonomik durumu, benimsenen sağlık politikaları, tarihi, kültürü, üretici ve tüketicilerin davranışlarına göre şekillenen birçok yöntem geliştirilmiştir.

Ülkelerin sağlık hizmetleri finansmanında kullandığı yöntemlere bakıldığında genel olarak vergiler, sosyal sağlık sigortası, özel sağlık sigortası, cepten yapılan ödemeler, tıbbi tasarruf hesabı ve dış yardımlar gibi bir dizi yöntemin kullanıldığı görülmektedir (Yıldırım, 2012; 51). Bu yöntemler tek başına kullanılmamakta genellikle birkaçı birlikte kullanılmaktadır. Ayrıca, bu yöntemler içerisinde cepten yapılan ödemeler hariç diğer tüm yöntemler risk paylaşımına dayalı sigorta mantığı ile çalışmaktadır. Sağlık hizmetlerine ihtiyaç duyulmadığı zamanlarda yapılan ödemeler ile hizmete ihtiyaç duyulduğunda ortaya çıkacak yüksek maliyet sigorta havuzundaki tüm bireylere dağıtılmakta ve hizmetin maliyeti düşürülebilmektedir. Böylece, havuza dâhil olan yüksek gelirliler ve düşük risk taşıyanlar bir noktaya kadar düşük gelirlileri ve yüksek risk taşıyanları desteklemekte karşılıklı dayanışma oluşmaktadır (İstanbulluoğlu vd, 2010; 87).

Sağlık hizmetlerinin finansmanı ile ilgili literatür incelendiğinde geliştirilen tüm modellerin hem toplum hem de finansman açısından tek başına mükemmel olmadığı, her modelin kendine göre avantaj ve dezavantajlarının olduğu, her modelin her ülkede (ülkelerin kendine has özelliklerinden dolayı) iyi işlemeyebileceği anlaşılmaktadır. Literatürde sağlık hizmetlerinin finansmanı ile ilgili yapılan çeşitli sınıflandırmalar mevcuttur. Örneğin, Abel-Smith (1978: 73) sağlık hizmetlerinin finansmanını basit biçimde direkt (doğrudan) ve endirekt (dolaylı) yöntemler olarak ayırmıştır. Her iki yöntemde de talep edilen sağlık hizmetlerinin bedelinin tamamı bireylerin cebinden çıkarken, direkt yöntemde sağlık hizmetini alan birey hizmet sunucuya hizmet bedelini doğrudan (aracısız) ödemeler ile gerçekleştirmekte, endirekt yöntemlerde ise ödeme (devlet, işverenler, özel ve kamu sigorta kuruluşları, yabancılar gibi) üçüncü taraflar tarafından gerçekleştirilmektedir. Bir başka ifadeyle, sağlık hizmetlerinin finansmanı ister genel vergilerle, ister sosyal veya özel sağlık sigortası tarafından, sterse de direk cepten ödemelerle karşılansın sonuçta para

bireylerin ceplerinden çıkmaktadır. Her halükarda finansmanın kaynağı bireylerin kendisidir. Bu iki ödeme arasındaki temel fark, dolaylı cepten ödemelerde hizmeti kullananlar ile hizmet sunucuları arasına hizmet bedelini ödemek üzere üçüncü bir tarafın girmesidir.

Yapılan başka bir sınıflandırma ise iki argüman üzerine gelişmektedir. Birincisi, sağlığın insanların temel haklarından biri olduğu ve devletin temel sağlık hizmetlerini vatandaşlarına ücretsiz sağlaması gerektiği anlayışı iken, ikincisi, sağlığın bireysel sorumluluklar içerisinde yer aldığı, piyasa şartlarında her bireyin imkânları ölçüsünde yararlanması gerektiği görüşüdür (Yıldız ve Eren, 2020: 77-78). Bu bağlamda sağlık hizmetlerinin finansmanı, sağlık hizmetlerinin bedelinin tamamen devlet tarafından karşılandığı model, sağlık hizmetlerinin bedelinin bireylerin ödediği primlerden karşılandığı model ve sağlık hizmetlerinin bedelini bireyin doğrudan cebinden ödediği model olarak üçe ayrılmaktadır. Burada doğrudan cepten ödemeler dışında, birinci model finansmanın vergilerle karşılandığı Beveridge modelini, ikinci model finansmanın bireylerden ve işverenlerden toplanan primlerden ve devletinde katkıda bulunduğu fonlardan sağlandığı Bismarck modelini ve bireylerin, işverenlerin, kurum ve kuruluşların ödediği primleri havuzlayan özel sağlık sigortası kuruluşlarını tarif etmektedir. Bu yöntemler, finansman kaynakları, organizasyon yapıları, yönetim biçimi ve amaçları açısından önemli oranda birbirinden ayrılmaktadır.

Sağlık hizmetlerinin finansmanında başka bir sınıflandırma ise finansman kaynağına göre yapılmaktadır. Buna göre sağlık hizmetlerinin finansmanı temel olarak kamu kaynaklı ve özel kaynaklı finansman yöntemleri olarak ayrılmaktadır. Kamu kaynaklı finansman yöntemleri genel vergiler, sigorta primleri, özel amaçlı vergiler, bahis ve piyango gibi gelir kaynakları ile finanse edilmektedir. Özel kaynaklı finansman yöntemleri ise özel sağlık sigortası için ödenen primler, işverenler tarafından finanse edilen sistemler, doğrudan hane halkı harcamaları (cepten ödemeler), toplum finansmanı, tıbbi tasarruf hesabı, gönüllü ve hayır kuruluşlarının katkıları gibi fonlarla finanse edilmektedir.

Daha öncede belirtildiği gibi sağlık hizmetlerinin finansmanında günümüze kadar geliştirilen yöntemlerin hiç birisi mükemmel değildir. Her yöntemin kendine göre eksik ve aksayan tarafları bulunmaktadır. Dolayısıyla bu yöntemlerin hiçbirisi herhangi bir ülkenin sağlık hizmetleri finansmanında tek başına kullanılmamaktadır. Birbirinin eksiğini tamamlayan, açıklarını kapatan modeller bir arada kullanılmaktadır. Ancak tüm ülkeler incelendiğinde sağlık hizmetlerinin finansmanında büyük çoğunlukla (ABD hariç) kamu finansmanı ve sosyal sağlık sigortasının kullanıldığı, özel sağlık sigortası, tıbbi tasarruf hesapları, cepten ödemeler gibi yöntemlerin tamamlayıcı yöntemler olarak kullanıldığı görülmektedir.

3.1. Kamu Kaynaklı Finansman

Kamusal kaynaklı finansman yöntemleri 19. yüzyılın sonlarında geliştirilmiştir. Bu yüzyılın sonlarında sosyal sigortacılık yöntemi ile başlayan kamusal kaynaklı finansman yöntemini 20. yüzyılın başlarında geliştirilen vergilerle finansman yöntemi izlemiştir (İstanbulluoğlu vd., 2010: 92). Sağlık hizmetlerinin finansmanında yaygın olarak kullanılan sosyal sağlık sigortası ve vergilerle finansman yöntemi kamu kaynaklı finansman yöntemleri olarak bilinmektedir.

3.1.1. Vergilerle Finansman

Vergilerle finansman yöntemi günümüze sağlık hizmetlerinin finansmanında sıklıkla kullanılan ve kollektif sorumluluğun oluşturulması noktasında başvurulan finansman yöntemlerinden biridir. Özel ve sosyal sigorta uygulamalarında olduğu gibi genel vergilerle finansman yönteminde de gerekli olan kaynaklar, sağlık hizmetlerine ihtiyaç duyulmadan önce toplanmakta ve bireylerin hastalık risklerine karşı daha iyi koruma altına alınması sağlamaktadır.

Sağlık hizmetlerinin genel vergilerle finansmanı yöntemi ikinci dünya savaşı sonrasında William Beveridge tarafından geliştirilmiştir. İlk kez İngiltere'de ulusal sağlık hizmetlerinin finansmanında uygulanan model, Beveridge modeli (Özgen Narcı, 2018: 67) olarak da bilinmektedir. Aslında benzer düzenlemeler 1918 yılında Sovyetler Birliği'nde ve 1938 yılında Yeni Zelanda'da mevcut olmasına rağmen, William Beveridge tarafından hazırlanan rapor ile İngiliz ulusal sağlık sisteminin finansmanında kullanılan bir model olmuştur (Gottret ve Schieber, 2006: 76). Model, sağlık hizmetlerini bir kamu malı olarak görmekte ve sağlık hizmetlerinin genel vergiler kullanılarak devlet tarafından finanse edilmesini öngörmektedir.

Sağlık hizmetlerinin vergilerle finansmanında, vatandaşlardan farklı yollarla toplanan kaynaklar bir havuzda biriktirilmekte ve daha sonra devletin karar mekanizmaları aracılığı ile belli bir oranı sağlık hizmetleri sektörüne ayrılarak kullanılması söz konusu olmaktadır. Bu yöntemde vatandaşlar bireysel olarak ödedikleri vergiler yoluyla sağlık hizmetlerinin finansmanına katılmaktadırlar. İhtiyaç duyulan hizmetin kullanımı aşamasında ise sistem tarafından belirlenen katkı payları dışında herhangi bir ödemede bulunmazlar (Tatar, 2011: 112). Sistem tüm nüfusu kapsar ve sağlık hizmetlerinden kimlerin ücretsiz faydalanacağı bireylerin mali katkılarına bakılmaksızın vatandaşlık veya diğer hukuk kuralları ile tanımlanır. Vergilerle finansman, sağlık hizmetlerine ihtiyaç duyan kişi hangi hizmete, ne zaman ihtiyaç duyarsa alır görüşüne dayanmaktadır. Bireyin geliri ödeme gücünü belirlerken sağlık hizmetlerinin finansmanında bireysel katkısının belirlenmesine de temel oluşturmaktadır. Ancak bu durum sağlık hizmeti alma hakkına temel oluşturmaz (Uğurluoğlu ve Özgen, 2008:137).

Vergilerle finansman yönteminde, sağlık hizmetlerinin finansörü, düzenleyicisi ve büyük oranda sunucusu devlettir. Ayrıca bu finansman yönteminde, özel bir örgütlenme biçimine gerek duyulmamakta ve işlemler diğer kamu hizmetleri ile birlikte yürütülebilmektedir. Buna karşın vergilerle finansman yönteminde sağlık sektörünün ve diğer kamu kurumlarının aynı bütçeden faydalanmaları, kurumlara yapılacak harcamalar konusunda tercih yapmayı gerektirebilmekte ve sağlık sektörü ile diğer kamu kurumları arasında rekabete neden olabilmektedir (Yıldız ve Eren, 2020: 79). Bireylerden ve kurumlardan toplanan gelir vergisi, sermaye vergisi, tüketim vergisi gibi zorunlu katkılar devlet bütçesine katkı sağlarlar. Devlet de bu gelirleri bir havuzda toplayarak ihtiyaç duyulan sağlık hizmeti sunumunu ve geri ödemesini gerçekleştirir. Bu yöntem dünyada kullanılan en yaygın sağlık hizmetleri finansman mekanizmasıdır (Andargie, 2008: 164). Başta Kanada, Danimarka, Finlandiya, İsveç, Birleşik Krallık, İtalya, İspanya ve Portekiz gibi ülkeler olmak üzere birçok ülkede yaygın olarak kullanılmaktadır (Evans, 2002: 37). Dünya Sağlık Örgütü (WHO) üyesi 191 ülkenin 106'sında sağlık harcamalarının ana kaynağının (Gottret ve Schieber, 2006: 75) vergilerle finansman olduğu belirtilmektedir.

Vergilerle finansman yönteminin uygulanan sistem içerisindeki ağırlığı ülkenin gelir ve gelişmişlik düzeyi ile uygulanan ekonomik ve siyasal rejim farklılıklarına bağlı olarak değişebilmektedir. Sağlık hizmetlerinin vergilerle finansmanı yöntemi, koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetlerini genel vergilerle finanse ederek tüm vatandaşların adil bir şekilde yararlanmasını sağlamayı amaçlar. Ancak bu adil olma özelliği verginin toplanma biçimi (dolaylı - dolaysız) ile yakından ilişkilidir (Yıldırım, 2012: 53). Sunulan sağlık hizmetlerinin etkinliği ve riskin tüm toplum bireyleri tarafından paylaşılması için geniş bir vergi tabanı, adil bir vergi sistemi ve yüksek bir vergi toplama kapasitesinin olması gerekmektedir. Vergiye dayalı finansmanı genişletmek sağlıksız ve varlıklı olmayanların sağlık finansman yükünü azaltır (Evans, 2002: 37).

Bu sistemde vergilerin toplanma biçimi (dolaylı-dolaysız) farklı gelir gruplarını ne yönde etkilediğinin ve o sistemin ne kadar hakkaniyetli olduğunun da önemli bir belirleyicisidir. Bu açıdan toplanan vergilerin dolaysız vergiler mi yoksa dolaylı vergiler mi olduğu önemlidir. Dolaysız vergiler, bireylerin, hane halklarının ya da firmaların elde ettikleri gelir düzeyleri üzerinden alınan vergilerdir (Ör: gelir ve kurumlar vergisi gibi) (Tatar, 2011: 112). Dolaylı vergiler ise gelirle ilişkili olmayan, tüketilen mal ve hizmetler üzerinden alınan vergilerdir (Ör: gümrük vergisi ve katma değer vergisi gibi). Dolaylı vergiler genellikle mal ve hizmet fiyatının belirli bir yüzdesi olarak toplandığı için bireylerin dolaylı vergilerden ne kadar etkileneceklerini tüketim alışkanlıkları belirler. Bir verginin artan

oranlı (progressive) olup olmaması o verginin hakkaniyetli olup olmadığının en önemli belirleyicisidir. Vergilemede hakkaniyetin sağlanabilmesi vergi oranının düşük gelir gruplarında daha düşük, yüksek gelir gruplarında daha yüksek olmasına bağlıdır. Ayrıca kayıt dışı ekonominin yaygın olduğu ülkelerde kayıt dışı gelirin yüksek olması doğrudan vergilerin toplanmasında sorunlar çıkartabilir. Bununla birlikte çok yüksek oranda vergi toplanması daha yüksek kazanç elde etme isteğini kırabileceği gibi ülkenin uluslararası rekabet gücünü ve yatırım potansiyelini olumsuz yönde etkileyebilir (Tatar, 2011: 112).

Sağlık hizmetlerinin finansmanı için kullanılan diğer sistemlerde olduğu gibi vergilerle finansman yönteminin de bazı avantaj ve dezavantajları söz konusudur. Bunları genel olarak şöyle özetlemek mümkündür (Uğurluoğlu ve Özgen, 2008:138; Çelik, 2011:177-181: Yıldız ve Eren, 2020: 79-81);

Avantajları;

- Büyük bir nüfustan toplanan fonların tek bir havuza aktarılması ile sağlık risklerinin finansmanı etkili bir biçimde sağlanmaktadır.
- Vergi ödemelerinin zorunlu olması fon kaynaklarının devamlılığını sağlamakta ve fon sıkıntısının yaşanmasına engel olmaktadır.
- Vergilerin geniş bir tabana yayılması ile sağlık düzeyi gözetilmeksizin tüm vatandaşların bütçeye katkı yapması sağlanmaktadır.
- Sağlık harcamalarının yükü bireyin gelirine (ödeme gücüne) göre dağılmaktadır.
- Sağlık hizmetlerinin finansmanında kullanmak amacıyla fon toplamak için ayrı bir kuruma gerek yoktur.
- Sağlık statüsü ne olursa olsun tüm vatandaşların sağlık hizmeti ihtiyacı herhangi bir kısıtlama olmadan karşılanmaktadır.
- İhtiyaç duyulan mal ve hizmetleri üretenler ile tüketenler arasında finansman konusunda yüz yüze bir ilişki olmaması tüketicilerin hizmet üretenlere baskısını en aza indirmektedir.

Dezavantajları;

- Kayıt dışı ekonominin yaygınlığı ve vergiyi doğuran olayın belirginsizleşmesi vergi tabanını daraltabilir.
- Adil bir vergi sistemin uygulanmasında zorluklar yaşanabilir.
- Sağlık hizmetlerinin finansmanında kullanmak için bütçeden ayrılacak fon diğer sektörlerin baskısına maruz kalabilir. Dolayısıyla politik

baskılar sonucu sisteme aktarılacak fonda kesintiye gidilmesi ve kaynak yetersizliğinin ortaya çıkması riski söz konusudur.

- Millî gelirden sağlığa ayrılan payın düşük olması durumunda dolaylı vergilerin artırılması yoluna gidilebilmesi söz konusu olabilir.

3.1.2. Sosyal Sağlık Sigortası

Sosyal sağlık sigortası yoluyla sağlık hizmetlerinin finansmanının sağlanması ilk olarak on dokuzuncu yüzyılda Almanya Başbakanı Otto Von Bismarck tarafından geliştirilen yöntemin Almanya'da uygulanmasıyla başlamıştır. Sanayi devrimi ile birlikte büyük firmaların ortaya çıkması ve bir işçi kesiminin oluşması sendikal örgütlenmeleri beraberinde getirmiştir. İşçiler tarafından karşılıklı destek için organize edilen hastalık fonları, işçilerinin daha iyi sağlık hizmetlerine erişiminin faydasını gören işverenler tarafından desteklenmiştir. Böylece, firmalarda çalışan işçilerin bir kısmı veya tamamı için sağlık sigortasının sağlandığı, kontrolün büyük ölçüde işçilerde kaldığı, ancak bazı yönetim ve mali girdilerin işverenlerden geldiği bir model ortaya çıkmıştır (Normand ve Busse, 2002: 60). Bu model ilk sosyal sağlık sigortası olarak bilinmektedir.

Emeklilik ve sağlık sigortasını içeren bu ilk sosyal güvenlik sistemi, çıkış kaynağı olan Almanya sağlık sistemi ile özdeşleşmekte ve sistemi geliştiren Bismarck'ın adından dolayı "Bismarck Modeli" olarak da bilinmektedir. Sosyal sağlık sigortasının temeli işle ilgili sigortaya dayandığından asıl amaç tüm nüfusu sigorta kapsamına almak değildi. Ancak, zamanla toplumun farklı kesimlerini kapsayan sosyal sigortaya dönüşerek çalışanların sağlık ve sosyal risklerinin paylaşılmasını temel almıştır (Normand ve Busse, 2002: 62). Model, çalışanların ve işverenlerin, kamu yönetimi ve denetimindeki sigortalara, belirli oranlarda prim ödemek suretiyle sigorta kapsamına alınmaları yaklaşımına dayanmaktadır. Modelde sağlık hizmetlerinin finansmanı ağırlıklı olarak çalışan ve işveren katkıları ile sağlanmaktadır. Devlet katkısının da söz konusu olduğu modelde bireylerin sağlık riskleri sisteme dâhil olan diğer üyeler tarafından paylaşılmaktadır (Yıldız ve Eren, 2020: 81). Sağlığın doğuştan gelen ve vazgeçilmez bir hak olduğu düşünüldüğünde toplumdaki tüm bireylerin sağlık güvencesinin olması önemli hale gelmektedir. Sadece sağlık risklerinin değil sosyal risklerinde paylaşılması sistemin sosyal güvenceye dönüşmesinde etkili olmuştur (Manavgat, 2019: 53).

Sosyal sağlık sigortası sisteminde devlet temel olarak düzenleyici ve denetleyici rolü üstlenmekle birlikte, kendi adına çalışanlar için sabit bir fiyattan veya tahmini gelire göre, başkası adına çalışanlar için ise maaş veya ücret düzeyine göre belirlediği primleri toplamakta, düşük gelir düzeyine sahip, ödeme güçlüğü çeken ve güvencesi olmayan bireylerin sigorta primlerini karşılamaktadır. Sistemde sağlık hizmetlerinden fayda-

lanmak için sisteme üye olmak zorunludur. Çalışanlar ve işverenler, sağlıklı oldukları ve çalıştıkları süre içeresinde ödedikleri prim ve yaptıkları katkılarla, çalışanların sağlık hizmetlerine ihtiyaç duymaları durumunda kendileri için yapılacak sağlık harcamalarının finansmanına katılmaktadırlar (Yıldız ve Eren, 2020: 81). Modelde, bireylerin sağlık hizmetlerine ihtiyaç duymaları durumunda ortaya çıkacak olan maliyetler, sadece sağlık hizmetini kullanan birey tarafından değil sisteme dâhil olan tüm bireyler tarafından ödedikleri prim nispetinde paylaşılmaktadır. Çalışan ve işverenlerin ödedikleri prim miktarı çalışanın maaşı ile ilişkilidir. Böylece yüksek gelire sahip olan bireylerin sağladığı katkı ile düşük gelire sahip olan bireylere doğru ve düşük sağlık riski taşıyan bireylerden yüksek sağlık riski taşıyan bireylere doğru gelirin yeniden dağılımı sağlanmakta ve toplumsal refahın artırılmasına katkıda bulunulmaktadır.

Tarihi süreç içerisinde ülkelerin siyasi, ekonomik, sosyal ve kurumsal yapılarında meydana gelen değişikliklerle birlikte ülkelere göre uygulama farklılıklarının oluştuğu sosyal sağlık sigortasının yaklaşık 140 yıllık bir geçmişi bulunmaktadır. Sistemin temel özelliklerini kısaca sıralamak mümkündür (Çelik, 2011: 181-183; İstanbulluoğlu vd, 2010: 92; Uğurluoğlu ve Özgen, 2008: 140-142);

- Üyelik zorunludur.
- İşverenler ve çalışanlar pirim öderler.
- Ödenecek pirimler genellikle işveren ve çalışan arasında paylaştırılmaktadır.
- Sistemin ilk uygulamasında işveren ve çalışanlar pirim öderken zamanla devlette finansmana katılmıştır.
- Sigortalının ödeyeceği pirimler maaşı ile orantılıdır ve alacağı sağlık hizmetini etkilemez.
- Çalışmayan bireyler için genellikle hastalık fonlarından katkı sağlanmaktadır.
- Üyelerin sağlık hizmeti alacağı sağlık kurumlarını seçme özgürlüğü vardır.
- Sosyal sigorta kuruluşları bazı ülkelerde kâr amacı güderken bazılarında tek amaç yeterli finansmanı sağlamaktır.

Sosyal sağlık sigortası ile vergilerle finansman yöntemi arasında önemli bir benzerlik söz konusudur. Her iki modelde de bireyin sağlık durumu ile ödenecek vergi veya prim arasında bağ kurulmaz. Başa bir ifade ile sağlık riski yüksek olan bireyin daha yüksek prim veya vergi ödemesi, sağlık riski düşük olan bireyin daha düşük vergi veya prim ödemesi söz konusu değildir (Özgen Narcı, 2018: 62). Verginin veya primin

ödenmesi ihtiyaç duyulan sağlık hizmetinin alınması hakkını sağlarken, ödenen vergi veya prim miktarının alınacak olan sağlık hizmetinin miktarı ve niteliği ile ilişkisi yoktur. Bununla birlikte sosyal sağlık sigortası ile vergilerle finansman yöntemi arasında belirgin farklarda bulunmaktadır. Bunlar (Özgen Narcı, 2018: 62);

- Sosyal sağlık sigortasında kişilerin gelirlerinden sağlık harcamalarını finanse etmek için zorunlu katkı kesilmektedir.
- Sosyal sağlık sigortası sosyal dayanışma prensibine dayanmaktadır. Toplanan primlerle oluşturulan havuz sayesinde sağlıklı kişiler hastaları, zenginler yoksulları, gençlerde yaşlıları finanse ederler.
- Sosyal sağlık sigortası ile toplumun sadece belirli bir kesimi sigorta kapsamına alınır.
- Sosyal sağlık sigortasında kişilerin hizmetten yararlanma koşulları bellidir. Bireyler belirlenen primi ödediği sürece tanımlanan sağlık hizmeti paketinden yararlanabilirler.
- Sosyal sağlık sigortasında primlerin toplanmasını, havuzlanmasını ve yönetimini sağlayan genellikle devletin denetiminde ve kâr amacı olmayan farklı sayıda sigorta kurumları vardır.

Sosyal sağlık sigortası ile sağlık hizmetleri finansman modelinin en önemli özelliğinin devletin oluşturacağı sosyal sigorta güvenlik ağı ile sağlık hizmetleri finansmanına müdahale edebilmesidir. Ayrıca, prim ödemesinde "geliri" temel alarak bireyin sağlık durumu, yaş ve cinsiyet gibi özelliklerini göz ardı etmesinden dolayı hakkaniyetli olduğunu söylemek mümkündür (Manavgat, 2019: 54-55). Sosyal sağlık sigortası başta Almanya olmak üzere OECD üyesi ülkelerde, Latin Amerika ülkelerinde, bazı Afrika ülkelerinde ve birçok düşük ve orta gelirli ülkede (60'dan fazla ülke) uygulanmaktadır (Gottofield ve Schreiber, 2006: 82). Sosyal sağlık sigortasının da kendine göre avantaj ve dezavantajları bulunmaktadır. En önemlileri aşağıdaki gibi sıralanabilir (Özgen Narcı, 2018: 63; Yıldırım, 2012: 53);

Avantajları;

- Sağlık hizmetlerinin finansmanı için sürekli ve öngörülebilir düzeyde ek mali kaynak sağlar.
- İyi uygulandığı takdirde, en az vergiler kadar hakkaniyetli bir yöntem olduğu söylenebilir.
- Özerk bir yönetim yapısına sahiptir ve denetime izin vermektedir.

Dezavantajları;

• Kayıt dışı (sigortasız) çalışanların oranının yüksek olduğu durumlarda işveren ve çalışanlardan prim toplanamayacağı için verimli bir yöntem değildir.

• Primlerin yüksek olması durumunda ciddi ekonomik etkileri olabilir. İşvereni kayıt dışı işçi çalıştırmaya yönlendirebilir, istihdam azalabilir, rekabet gücü zayıflayabilir.

• İdari karmaşıklık (prim toplam, düzenleme, hizmet sunucularla sözleşme yapma vb.), maliyetlerin yüksekliği ve maliyet kontrolü zordur.

3.2. Özel Kaynaklı Finansman

Sosyal sigorta yöntemleri sanayi devriminden sonra geliştirilmiş ve ikinci dünya savaşından sonra sanayileşmiş birçok ülke vatandaşlarını sosyal sigorta kapsamına almıştır. Sanayileşme, üretimin artması, kentleşme, bireysel gelir artışı, toplumun bilinç düzeyinin yükselmesi ve yaşam biçimindeki değişimler insanların ihtiyaç ve beklentilerini değiştirmiştir. Bu bağlamda birçok hizmet piyasa şartlarında sunularak bireylere ihtiyaçlarını karşılamada farklı seçenekler sunulmaya başlanmıştır. Özel kesimin teşviki ile birlikte çeşitli ödeme ve finansman yöntemleri ortaya çıkmıştır. Sağlık hizmetlerinin özel kaynaklarla finansmanı da bunlardan birisidir. Genellikle gelişmiş ve yüksek gelir seviyesine sahip ülkelerde, sosyal sağlık sigortası veya ulusal sağlık sigortasının yanında ek olarak daha özel hizmet almak isteyen bireylerin başvurduğu yöntemlerdir. Herhangi bir sosyal sigortası olmayan bireyler aldıkları sağlık hizmetlerinin bedelini cepten ödemeler şeklinde gerçekleştirirken, özel sağlık sigortası yaptıran bireyler aldıkları sağlık hizmetlerinin bedelini sigorta kanalıyla ödemektedirler. Bu bölümde özel kaynaklı finansman yöntemleri değerlendirilmektedir.

3.2.1. Özel Sağlık Sigortası

Günümüzde sağlık hizmetlerinin finansmanında kullanılan özel kaynaklı finansman yöntemlerinden birisi özel sağlık sigortasıdır. Birçok ülkede isteğe bağlı uygulanırken, ABD ve İsviçre'de zorunlu, özellikle yüksek gelirli ülkelerde kamu finansmanına ek olarak kullanılan yaygın bir sağlık finansman modelidir (Gottofield ve Schreiber, 2006: 103). Özel sağlık sigortası bir sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olsun ya da olmasın sigortalının karşılaşacağı hastalık veya kaza sonucu yaralanma halinde ihtiyaç duyacağı muayene, tedavi ve ilaç masraflarını karşılayan isteğe bağlı bir sigorta türü (Çelik, 2011:187) olarak tanımlanmaktadır.

Özel sigortalar kendi kendine yardım fikrine dayanmakta ve özel sağlık sigortası yaptıran bireyler, isteğe bağlı olarak sağlıkta özel çıkar-

larını çeşitli risklere karşı koruma altına almaktadır (Orhaner, 2018: 99). Özel sigorta programları genellikle bireysel risk derecelendirmesi uygularlar. Başka bir ifade ile herhangi bir hastalığı olan (kanser, hipertansiyon, diyabet gibi) veya hastalanma riski yüksek olan (sigara, alkol ve uyuşturucu kullananlar gibi) bireyler, düşük riskli bireylere göre daha fazla prim ödeyebilirler (Witter, 2002: 34). Özel sağlık sigortaları ile sosyal sağlık sigortaları arasındaki en önemli fark risk havuzlamasında ortaya çıkmaktadır. Özel sağlık sigortasında ödenecek primler gelire göre değil bireylerin veya grupların yaş, cinsiyet, sağlık durumu, taşıdıkları hastalanma riski ve yaşam biçimi gibi çeşitli faktörlere göre belirlenmektedir. Özel sağlık sigortasında temel amaç, sigorta başlangıç tarihinden itibaren meydana gelebilecek riskleri teminat altına almak ve bireyi sigorta öncesi sahip olduğu sağlık statüsüne kavuşturmaktır (Tıraş, 2013: 145).

Özel sigorta finansman yönteminde geri ödeme kurumu özel sağlık sigortası firmasıdır. Yöntemde, sigorta yapacak kurum ile sigortalanacak kişi arasında önceden belirlenen şartlara göre, genellikle bir yıl geçerli olan ve süre sonunda yenilenebilen sigorta poliçesi ile sözleşme yapılmaktadır. Yapılan sözleşme ile sigortanın türü, kapsadığı zaman dilimi, sigortalanan kişinin yapacağı ödemeler ve sigortalanan kişiye yapılacak ödemelerin şartları açık bir şekilde belirlenmektedir. Bununla birlikte iptal durumunda sigortanın teminat kapsamı, sigorta sözleşmesinin kapsamı, hak edilen prim oranları ve sözleşmenin yenilenme şartları poliçede belirtilebilmektedir. Ayrıca sözleşmede belirtilen şartlar, kanuna ve genel şartlara uygun olmak kaydıyla özel hükümlerle genişletilebilir ve daraltılabilir (Yıldız ve Eren, 2020: 83).

Kâr amacının öncelikli olduğu özel sağlık sigortası yönteminin en sakıncalı yönü kişinin sağlık durumu ile ödediği prim miktarı arasında kurulan bağdır. Önceliğin kâr elde etmek olduğu sistemde yüksek risk grupları ve düşük gelirlilerin dışlanma eğilimi artmaktadır. Firma karlılığını azaltabilecek kesimler sigortalanamaz olarak nitelendirilerek, kronik rahatsızlığı olanlar ve yaşlılar sigorta kapsamına alınmayabilmektedir. Ayrıca asimetrik bilgi kaynaklı olarak ortaya çıkan, bireylerin sigorta yaptırmadan önce var olan hastalıklarını gizlemesi yönünde bilgi saklaması sigorta firmalarına ek maliyetler yükleyerek primlerin yükselmesine ve düşük gelirlilerin sigortadan faydalanamamasına sebep olmaktadır. Öte yandan sigortalanan bireylerin sigorta yaptırdıktan sonra gereksiz hizmet talepleri, sağlıklarına dikkat etmemeleri ve sağlıklarını bozucu davranış içerinde olmaları da maliyetlerin artmasına ve primlerin yükselmesine yol açmaktadır. Bu nedenlerle bir ülkede sağlık sisteminin tamamıyla ve sadece özel sağlık sigortası yöntemiyle yürütülmesi, günümüzün adalet ve eşitlik anlayışı bakımından kabul edilemez olarak görülmektedir.

Özel sağlık sigortasına olan talep ülkelerin gelir ve gelişmişlik düzeyleri ile yakından ilişkilidir. Kamunun sosyal sigorta sistemini oluşturamadığı ve piyasa mekanizmasına dayalı işleyen sistemlerde toplumun yoksul kesiminin sağlık hizmetlerine erişimi zorlaşmaktadır. Bu durumda özel sağlık sigortaları ülkenin sosyal güvenlik alt yapısını destekleyerek sağlık hizmetlerinin kullanımının etkisini artırabilir. Ayrıca sosyal sağlık sigortaları yanında tamamlayıcı rol üstlenerek kamunun finanse etmediği sağlık hizmetleri için kaynak sağlar (Manavgat, 2019: 57). Özel sağlık sigortası yöntemi özellikle gelişmiş ve yüksek kişi başı gelire sahip ülkelerde, sosyal sağlık sigortası ve ulusal sağlık sigortası yöntemlerinin eksikliklerini tamamlamada alternatif bir yöntem olarak görülmektedir.

Özel sağlık sigortası sisteminin etkin ve verimli bir şekilde işleyebilmesi tarafların sahip oldukları bilgileri birbirinden saklamamalarına, sözleşmede taahhüt edilen hükümlere uymalarına bağlıdır. Aksi takdirde asimetrik bilgiye dayalı olarak ters seçim ve ahlaki tehlikenin oluşması, sigorta primlerinin yükselmesiyle birlikte toplam sağlık harcamalarının artmasına neden olacaktır. Bu durum toplumun bazı kesimlerinin sağlık hizmetlerine erişimini zorlaştırarak sağlık hizmetlerinin etkin ve verimli bir şekilde sunulmasını engelleyecektir. Sağlık hizmetlerinin finansmanında kullanılan diğer sigorta modellerinde olduğu gibi özel sağlık sigortasının da çeşitli olumlu ve olumsuz yönleri bulunmaktadır. Hiçbir model tek başına mükemmel değildir ve kendisini tamamlayan diğer modellerle birlikte kullanılmaktadır.

Özel sağlık sigortasının kendine göre önemli avantaj ve dezavantajlarını şöyle özetlemek mümkündür (Özgen Narcı, 2018: 71; Maynard ve Dixon, 2002: 110);

Özel sağlık sigortasının avantajları;

- Sağlık hizmetleri sektörünün finansal yükünün ve finansal riskinin azaltılması konusunda sağladığı ek mali kaynaklarla yardımcı olur.
- Sağlanan ek kaynaklarla hükümetin sağlık hizmetlerine erişimi olmayan yoksul ve dezavantajlı insanlara sağlık hizmeti sunmasına yardımcı olur.
- Nispeten varlıklı insanların taleplerini kendi kendine finanse etmesini sağlar.
- Hem fakir hem de zengin insanlara fayda sağlayabilecek altyapı için ek kaynakları harekete geçirir.
- Esnekliği ve kâr güdüsü nedeniyle kamu sektörünün reformunu hızlandırabilecek yenilik ve verimliliği teşvik eder.
- Tüketiciler için seçenekleri artırır.

Özel sağlık sigortasının dezavantajları;

• Primlerin bireysel riske göre belirlenmesinden dolayı tüketicilerin prim miktarı konusunda pazarlık gücü zayıftır. Dolayısıyla özel sağlık sigortasının maliyeti yükselir ve cepten ödemeler artar. Bu bakımdan düşük gelir düzeyine sahip kişiler ve ülkeler için tercih edilen bir yöntem değildir.

• Risk değerlendirmesi, hizmet paketinin belirlenmesi, prim hesaplama, reasürans (sigorta şirketinin kendisini sigortalaması) satın alma maliyetleri ve kâr elde etme çabasından dolayı diğer yöntemlere göre yönetim maliyetleri daha yüksektir.

• Sigortalı kişinin finansal yükünü artırma eğilimi fazladır.

• Prim miktarı gelire göre değil de bireysel riske göre belirlendiğinden diğer yöntemlere göre finansal yük hakkaniyetsiz olarak dağılır.

• Sigortacının, bireyin mevcut ve gelecekteki sağlık durumu hakkında bilgi sahibi olmaması, gelecekteki tazminat taleplerinin tahmin edilmesini ve riskli primin hesaplanmasını zorlaştırır.

• Sigortalı olduklarında, bireyler risk alma davranışına katılabilir veya hizmet ihtiyaçlarını etkileyebilir (ahlaki tehlike).

• Özel sigorta şirketleri hastalanma ve sağlık harcaması yapma riski daha düşük bireyleri seçme eğilimi gösterebilirler. Bu da, gelir düzeyi düşük, sağlık düzeyi kötü ve yaşlı olan ve özel sigorta satın alamayan kişilerin sağlık hizmetlerine erişimini ve kullanımını olumsuz etkileyebilir.

• Bilgi asimetrisinden dolayı bireyler sağlık durumları ile ilgili bilgileri sigorta şirketinden gizleyebilirler. Bu durum yüksek riskli bireylerin sigortalanmasına ve sigorta primlerinin yükselmesine neden olarak, düşük riskli kişilerin yüksek prim ödemek istemediği için özel sigorta satın alamamasına neden olur.

• Sağlık hizmetlerinin gereksiz ve sık kullanımını artırabilir.

3.2.2. Cepten Ödemeler

Cepten ödemeler sağlık hizmetlerinin finansmanında kullanıldığı bilinen ilk uygulamadır. Sağlık hizmetlerine ihtiyaç duyan bireylerin, alınan sağlık hizmetlerinin bedelini hizmet sunuculara doğrudan kendi ceplerinden ödemeleri olarak bilinmektedir. Sağlık hizmet sunucularına yapılan bu ödemeler daha sonra herhangi bir şekilde, kamu veya özel geri ödeme kurumlarından iade olarak tahsil edilememekte ve alınan sağlık hizmetlerinin finansmanı tamamıyla hizmeti kullanan birey tarafından karşılanmaktadır. Cepten ödeme yönteminde ilerde ortaya çıkabilecek sağlık

riskleri için herhangi bir finansal koruma veya aracı kuruluş bulunmamaktadır (Yıldız ve Eren, 2020: 84). Dolayısıyla bu yöntemde tüm ödeme ve riskler sağlık hizmeti ihtiyacı duyduğunda bireyin kendisine aittir.

Toplumsal düzende meydana gelen değişmeler, ekonomik ve sosyal olguların değişmesi, sağlık risklerine karşı koruma sağlayan kamusal ve özel nitelikli finansman yöntemlerinin geliştirilmesi sağlık hizmetlerinin finansmanında cepten ödemelerin oranının düşmesine sebep olmuştur. Ancak sağlık hizmetleri talebinin her geçen gün artması ve maliyetlerin yükselmesi hükümetleri sağlık hizmetlerinin finansmanı için yeni kaynak arayışlarına itmiştir. Bu durum ise sağlık hizmetlerinin finansmanında cepten ödeme finansman yöntemini tekrar gündeme getirmiştir. Pek çok ülkede cepten ödemlerin bir türü olan kullanıcı katkıları yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu ödemeler, sağlık hizmetlerinin aşırı ve gereksiz kullanımını önlemek ve sağlık hizmetleri finansmanı için ek gelir kaynağı oluşturmak amacıyla kullanılmaktadır. Cepten ödemeler yöntemi tüm sağlık sistemlerinde var olmakla birlikte, sağlık hizmetlerine duyulan ihtiyacın ne zaman ve nerede ortaya çıkacağının ve maliyetinin ne kadar olacağının bilinmemesinden dolayı tek başına bir sağlık hizmeti finansman yöntemi olarak kullanılması uygun görülmemektedir (Tatar, 2011: 113).

Sağlık hizmetlerinin finansmanında cepten ödemelerin varlığı, sistem içerisinde bazı bireylerin veya hizmetlerin güvence altına alınamadığını göstermektedir. Sağlık sistemi içerisinde tüm cepten ödeme türlerinin mümkün olduğunca azaltılması, ödemelerin bireyin geliri ile ilişkilendirilerek bazı grupların (düşük gelirliler, kronik hastalar gibi) ödemelerden muaf tutulması cepten ödeme finansman yönteminin olumsuz ektilerini azaltabilir (Yıldız ve Eren, 2020: 85). Cepten ödemeler özelliklerine göre kendi içerisinde doğrudan ödemeler, kullanıcı katkıları ve enformel ödemeler olarak üç başlık altında incelenmektedir.

3.2.2.1. Doğrudan Ödemeler

Doğrudan ödemeler, kamu veya özel sağlık sigortası kapsamının dışında kalan, sağlık hizmetlerinin sunumunun aksadığı veya uzun bekleme süreleri nedeniyle hizmete ulaşımın aksadığı durumlarda, sağlık hizmetlerini talep eden bireyler tarafından cepten yapılan ödemeleri kapsamaktadır (Çelik, 2011: 194). Bunlar genellikle güvence kapsamı dışında kalan ilaçlar, özel hekim muayeneleri, özel hastanede veya klinikte yapılan tedaviler ve diş tedavileri için sağlık hizmet sunucularına yapılan ödemelerdir. Bazı ülkelerde bu ödemeler, uygulanan sağlık politikalarının gereği olarak özel kesimin sağlık hizmetleri sunumunu teşvik etmek amacıyla vergiler yoluyla desteklenmektedir.

3.2.2.2. Enformel Ödemeler

Cepten yapılan ödemeler içerisinde değerlendirilen enformel ödemeler, genellikle kamu sektöründe çalışan sağlık personeline, gerek tedavi öncesinde kayrılmak veya özel olarak ilgilenilmek için, gerekse de tedavi sonrasında teşekkür amacıyla yapılan gayri resmi ödemelerdir (Yıldız ve Eren, 2020: 84). Sağlık sistemindeki kaynakların yetersizliği, özel sağlık hizmetlerinin pahalılığı, sağlık hizmetleri sunucularını etkileme düşüncesi ve kültürel gelenekler enformal ödemelerin temel nedenlerini oluşturmaktadır. Enformel ödemeler pek çok ülkede yasadışı olarak kabul edilmekte ve kayıt dışı ekonomiler gibi kayda geçmediği için miktarı bilinememektedir.

Enformel ödemelerin yaygınlaşması çoğu zaman toplumda düzensizliğe ve adaletsizliğe yol açarak bu konuda özel bir sistemin oluşmasına yol açmaktadır. Ayrıca bu tür ödemeler, hakkaniyet ilkesini zedelemekte, ödeme gücü zayıf olan bireylerin hizmetten eşit şekilde yararlanmasını zorlaştırmakta, sağlık politikalarının şeffaflığını etkilemekte ve sağlık sitemine zarar vererek devlete olan güvenin sarsılmasına neden olmaktadır (Çelik, 2011: 197). Bununla beraber enformel ödemelerin çoğu ülkede yasa dışı olarak kabul edilmesine ve buna karşı açık bir tavır sergilenmesine rağmen önüne geçilememektedir. Bu konuda, hükümetlerin oluşturacağı açık ve uzun dönemli politikalar ile sağlık işgücünü bütçe imkânlarına uygun olarak planlaması, sağlık çalışanları üzerindeki iş yükünün ve gelirlerinin yeniden düzenlemesi, maliyet etkili hizmetlere öncelik verilmesi sistemin finansal yükünün azalmasını sağlayarak sağlık personelini ek gelir elde etme düşüncesinden uzaklaştıracaktır.

3.2.2.3. Kullanıcı Katkıları

Kullanıcı katkıları cepten ödemeler içerisinde formel ödemeler kapsamında değerlendirilmektedir. Kısaca; bir sağlık güvencesi kapsamında olan bireylerin bir sağlık hizmeti ihtiyacı durumunda almış oldukları sağlık hizmeti bedelinin belirli bir miktarı için yapmış oldukları ödemeler olarak tanımlanmaktadır. Kullanıcı katkılarının temelde iki amacı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, gereksiz hizmet kullanımını engelleyerek verimliliği artırmak iken ikincisi, artan sağlık harcamalarını finanse ederek hizmetlerin sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla ek gelir elde etmektir.

Kullanıcı katkılarının finansman yöntemi olarak kullanılmasının temelinde sağlık hizmetlerinde arz ve talep yönünde kısıtlamalara giderek kaynak sağlama düşüncesi yatmaktadır. Sağlık hizmetlerinin fiyat esnekliğinin negatif olduğu varsayımından hareketle, hizmet alımı sırasında yapılan doğrudan ödemelerle sağlık hizmetlerinin talebinin düşürülmesi ve gereksiz kullanımın önüne geçilmesi düşünülmektedir. Başka bir ifa-

de ile ek ödemelerle kullanıcı talebinde sınırlamalar oluşturulmaktadır. Buna karşın ek gelir oluşturma amacıyla uygulanan kullanıcı katkıları uygulamasında sağlık hizmetlerinin talep esnekliğinin katı olacağı varsayılmaktadır. Bu durumda ek maliyetlerle birlikte fiyatın yükselmesine rağmen sağlık hizmeti kullanımının artacağı ve fazladan finansman kaynağı sağlanacağı düşünülmektedir (Manavgat, 2019: 58). Ancak kullanıcı katkıları uygulamaları çoğunlukla sağlık hizmetlerinin talebinde azalma ile sonuçlanmaktadır. Yapılan araştırmalardan elde edilen sonuçlara göre, Almanya'da 2003 yılında uygulamaya konulan ek kullanıcı katkıları, 2004 yılının ilk üç ayında hekime başvuru sıklığını %4,6 oranında düşürmüştür. Aynı şekilde, kullanıcı katkılarının uygulanması Belçika, Danimarka, İsveç ve Hollanda'da doktora gitme sayısını ve hastanede kalış gün sayısını düşürmüştür (Çelik, 2011: 195). Ayrıca kullanıcı katkılarının uygulanması sağlık hizmetlerine ulaşım açısından önemli bir engel oluşturmaktadır.

Kullanıcı katkıları konusunda sağlık hizmetlerinde uygulanmasını savunanlar ve karşı çıkanlar olmak üzere iki görüş bulunmaktadır. Kullanıcı katkılarını savunanlara göre üç nedenden dolayı kullanıcı katkıları sağlık hizmetlerinde problemlerin çözümüne katkı sağlayabilir. Birincisi, kullanıcı katkıları ile daha fazla gelir elde edilerek daha iyi sağlık hizmeti verilebilir. İkincisi, kullanıcı katkılarından elde edilen ek gelir ile devlet kırsal kesimlere sağlık hizmetlerini yayabilir ve böylece yoksul kesimin sağlık hizmetlerine erişilebilirliğini artırabilir. Üçüncüsü ise, kullanıcı katkıları kamu hizmetlerinin daha verimli sunulmasını, sağlık hizmetlerinde sevk sisteminin daha uygun olarak kullanılmasını, tüketicilerin sağlık hizmetleri talebinde daha maliyet duyarlı olmasını ve gereksiz reçete yazımlarını engellemeyi sağlayabilir. Buna karşın kullanıcı katkıları uygulamasına karşı çıkanlar ise, kullanıcı katkılarının bazı hastalar, hastalık grupları, yoksullar ve kolay zarar görebilecek kesimler için hakkaniyetsizliği beraberinde getirdiğini ileri sürmektedirler. Ayrıca kullanıcı katkılarının sağlık sektöründe geliri artırıcı etkisinin sınırlı olduğu, uygulama ve yönetimsel problemleri beraberinde getirdiği dile getirilmektedir (Yıldırım, 2012: 56-57).

Kullanıcı katkıları, gelir seviyesi düşük bireylerin desteklenmesine veya sağlık hizmetleri finansman sistemindeki gelir adaletsizliğinin azaltılmasına katkıda bulunurken, aynı zamanda finansman yükünün gelir seviyesi düşük ve sağlık durumu kötü olan bireylere kaymasına da neden olmaktadır. Bu durum finansman yükünün topluma yayılmasına ve riskin paylaşılmasına engel olabilmektedir. Sağlık hizmetlerinin finansmanı açısından toplumsal adaletin sağlanmasında; sağlık hizmetlerinin sürekliliğin sağlanması, kronik hastalar, emekliler ve geliri düşük bireylerin katkıdan muaf tutularak elde edilen gelirlerin düşük gelirli bireylerin sağlık harcamalarının finansmanında kullanılması kullanıcı katkılarını daha önemli hale getirebilir (Yıldız ve Eren, 2020: 85).

3.2.3. Tıbbi Tasarruf Hesabı

Tıbbi tasarruf hesabı sağlık hizmetlerinin finansmanında kullanılan ve son dönemlerde yoğun olarak tartışılan yöntemlerden birisidir. Sistem, bireyler ve firmaların gelecekte karşılaşabilecekleri sağlık risklerine karşı gönüllü veya zorunlu olarak kendilerine ait banka hesaplarına önceden para yatırmaları ve bu paraların yalnızca sağlık harcamaları amacıyla kullanılabilme esası üzerine kurulmuştur. Kısaca, bireylerin sağlık harcamalarını kontrol ederek, gelecekteki sağlık giderleri için tasarruf etmelerini sağlamak amacıyla oluşturulmuş hesaplardır (Tıraş, 2013: 145).

İlk olarak 1984 yılında Singapur'da uygulanan bu yöntem bazı yazarlar tarafından Bismarck ve Beveridge modelleri arasında bir yol olarak kabul edilmektedir. Sistem bireylerin gelecekteki sağlık risklerine karşı şimdiden yaptıkları tasarrufları her bir bireyin kendi hesabında tutmakta ve sadece hesap sahibi birey için kullanılmasına izin vermektedir. Singapur hükümeti sistemin oluşturulması aşamasında "kendiniz için yaşam boyu risk havuzlama" sloganını kullanmıştır (Yıldırım, 2012: 58). Sistem Singapur dışında ABD, Çin, Kanada ve Güney Afrika gibi ülkelerde de kullanılmaktadır (Uğurluoğlu ve Özgen, 2008: 145). Sistemin en önemli amacı bireylerin sağlık güvencesi kapsama alındıktan sonra ahlaki tehlike ile ortaya çıkan talep kaynaklı maliyet artışının önüne geçmektir.

Tıbbi tasarruf hesabının üç temel hedefi bulunmaktadır. Bunlar (Çelik, 2011: 200; Yıldırım, 2012: 58);

- Gelecekte ortaya çıkabilecek olan yüksek miktardaki sağlık bakım maliyetleri için tasarrufların teşvik edilmesi,
- Sağlık hizmetleri kullanıcılarının maliyetleri kontrol etmelerini sağlamak,
- Sağlık harcamalarının finansmanı için ek fonlar oluşturmak.

Hedefleri yukardaki gibi belirlenen bu yeni finansman yöntemi, hastalık riskine karşı bireysel koruma sağlamakta toplumsal bir risk havuzlaması bulunmamaktadır. Dolayısıyla uzun dönemli tedavi gerektiren (kanser gibi) ve bakım maliyetleri yüksek olan hastalıklara karşı yeterli koruma sağlayamamaktadır. Buda sitemin en önemli dezavantajını oluşturmaktadır. Bu durumu bertaraf etmek için sistemin bu tür hastalıklara karşı koruma sağlayan başka bir sistemle birlikte kullanılması gerekmektedir.

3.2.4. Toplum Tabanlı Sağlık Sigortası

Sağlık hizmetlerinin finansmanına toplumun katılımının sağlanmasını amaçlayan bir yöntem olarak ilk kez 1978 yılında Alma Ata Bildirgesi ile gündeme gelmiştir. Özellikle birinci basamak sağlık hizmetlerinin

organizasyonunda toplum katılımının artırılmasını teşvik eden toplum tabanlı sağlık sigortası, sağlık hizmetlerinin finansmanında kullanılan alternatif yöntemlerden birisidir. Toplum tabanlı sağlık sigortası, topluma hizmet amacıyla toplum tarafından kurulan, tasarlanan ve yönetilen gönüllü sağlık sigortası kurumları (Çelik, 2011) olarak tanımlanmaktadır.

Bireylerin, ailelerin veya diğer toplum gruplarının sağlık hizmetlerinin maliyetlerinin bir kısmına ayni, nakdi veya işgücü şeklinde yaptıkları katkılar toplum tabanlı finansman içinde değerlendirilmektedir. Normal piyasada sağlık mal ve hizmetlerinin bireysel olarak satın alınması toplum tabanlı finansman olarak kabul edilmemekte, kollektif bir çabanın olması gerekmektedir. Bu yöntemde finansmana katkı sağlayan hane halklarının finansman programının ve sağlık hizmetleri organizasyonunun yönetimine katılmaları beklenmektedir (Yıldırım, 2012: 57). Gönüllü ve kâr amacı gütmeyen bir çerçevede faaliyet gösteren toplum tabanlı sağlık sigortasını oluşturan nüfus belirli köy, ilçe veya herhangi bir coğrafi bölgeyi kapsayabileceği gibi belirli bir topluluk, zümre, etnik grup veya meslek grubu da olabilmektedir (Yıldız ve Eren, 2020: 86).

Ekonomik olarak vergiye dayalı finansman ve sosyal sigorta yöntemlerini oluşturabilecek düzeyde olmayan ülkelerde, sağlık hizmetlerine erişimin artırılması amacıyla kullanılan bu finansman yöntemi, risk havuzlama ve toplumsal kaynakların adil paylaşımını hedeflemektedir (Yıldız ve Eren, 2020: 86). Bu finansman yönteminde üyeler, genellikle ilk başta bir kayıt ücreti yatırdıktan sonra düzenli olarak katılım ücreti yatırmaya devam etmektedirler (Çelik, 2011 203). Sağlık hizmetlerinden faydalanma çoğu zaman katkıda bulunmayla ilişkilidir ve üyelik primleri, genellikle sabit bir oranda bireysel sağlık risklerinden bağımsız olarak topluluk derecelendirmesi ile belirlenir (Koca ve Kartal, 2018: 368). Ödenen katılım ücretleri ve prim miktarları düşük olduğundan, gelir seviyesi düşük olan bireyler temel sağlık hizmetlerinden faydalanırken yüksek gelir düzeyine sahip olan bireyler daha fazla prim ödeyerek daha kaliteli sağlık hizmetlerinden faydalanabilmektedirler. Toplum tabanlı sağlık sigortası sistemi genellikle sağlık hizmetleri kalitesinin düşük, hizmete erişimin kısıtlı ve adaletsiz olduğu az gelişmiş ve düşük gelirli ülkelerde görülmektedir. Bu yöntemin sağlık hizmetlerinin veya sağlık hizmetleri girdilerinin maliyetlerini doğrudan ödeyen, hizmetler için kullanıcı katkılarını ödeyen veya kapsamlı bir şekilde sağlık hizmetlerinin maliyetini ödeyen türleri de bulunmaktadır (Yıldız ve Eren, 2020: 86).

3.2.5. Şartlı Nakit Transferi

Şartlı nakit transferi ilk kez 1990'lı yıllarda fakirliğin önlenmesine yönelik olarak Orta ve Latin Amerika ülkelerinde uygulanmıştır (Koca ve Kartal, 2018: 369). Model geleneksel nakdi sosyal yardım programları-

na göre farklılıklar göstermektedir. Öncelikle başvuru sahiplerinin belirli şartları taşımaları veya belirli şartları yerine getirmeleri gerekmektedir. Belirtilen şartların sağlanması durumunda bireylere talep ettikleri transfer gerçekleştirilmekte ve bundan dolayı da şartlı nakit transferi olarak adlandırılmıştır.

Şartlı nakit transferi, herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı olmayan ve düzenli bir geliri olmadığı için temel eğitim ve sağlık hizmetlerinden yararlanamayan, nüfusun en yoksul kesimine yönelik koşullu bir yardım programıdır (Çelik, 2011: 204). İstenen koşullar arasında çocukların okula gönderilmesi, aşıların yapılması veya hamilelerin kontrol için düzenli olarak sağlık kuruluşlarına gitmeleri örnek olarak verilebilir. Yoksulluğun azaltılmasında da doğrudan etkili olan yöntem, belirtilen şartları taşıyan bireylere yapılan nakdi transferlerin nasıl ve nerede kullanılacağına veya nasıl tasarruf edileceğine karışmamaktadır. Bu yöntemle düşük gelirli bireylere yapılan nakdi transferler, bireysel açıdan sağlık ve eğitim hizmetlerine erişimi kolaylaştıracağından sağlık, eğitim ve ekonomik bakımdan bireyin ve toplumun refah düzeyinin artması beklenmektedir (Yıldız ve Eren, 2020: 87).

Ayrıca, şartlı nakit transferleri eğitim ve sağlık alanında kullanıldığı zaman beşeri sermayeye doğrudan yapılan bir yatırım olarak değerlendirilebilir. Yoksulluğun azaltılması yanında uzun vadede beşeri sermayenin gelişmesine katkıda bulunabileceği gibi yoksulluğun nesiller arası aktarımına da engel olabilir. Bunlarda şartlı nakit transferi yönteminden beklenen önemli faydalar olarak görülmektedir.

3.2.6. Dış Yardımlar

Sağlık hizmetlerinin finansmanında dış yardımlar sık kullanılmamakla birlikte özellikle kriz dönemlerinde gelişmekte olan düşük gelirli ülkelerde kamu finansmanının alternatifi olarak uluslararası kuruluşların öncülüğünde gündeme gelebilmektedir. Aslında dış yardımlar oldukça politik bir konudur. Bu ülkelerde sağlık sektörünün ihtiyaç duyduğu ek kaynaklar hükümet dışı kuruluşlar ile iki taraflı sözleşmelere dayanarak uluslararası kuruluşlar tarafından sağlanmaktadır. Kamu kesimi kaynaklarının yetersizliğinden dolayı birçok ülkede hükümet dışı kuruluşların sağlık hizmetlerinin sunumu ve finansmanında oynadıkları rol artmaktadır (Yıldırım, 2012: 57). Birçok az gelişmiş ülkede hastalıkların kontrolü ve sağlığı geliştirme çabalarının başarıya ulaşması, söz konusu dış kaynaklardan ihtiyaç duyulan finansmanın sağlanmasına bağlıdır. Dış yardımların sağlık hizmetlerinin finansmanında faydalı bir yöntem olarak görülebilmesi için çok yönlü olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

SONUÇ

Bir ülkenin sağlık sisteminin işleyişi ve yapısı o ülkenin gelişmişlik seviyesi ve refah düzeyi hakkında bilgi veren temel unsurlardan birini oluşturmaktadır. Sanayi devrimi sonrası işçi sınıfının oluşmaya başlaması, ekonomik ve sosyal hayatta meydana gelen değişimler, insanların ihtiyaç ve beklentilerinin değişmesine ve artmasına sebep olmuştur. Sağlık mal ve hizmetlerine olan ihtiyacın artması ile birlikte sağlık hizmetleri sektörü hızla büyümüş ve sağlık harcamaları artmıştır.

Sağlık sektörü insanların sağlıklı bir hayat sürmelerini sağlaması yanında beşeri sermayeye yaptığı katkılarla ülke kalkınmasında önemli bir görevi yerine getirmektedir. Çünkü sağlığa yapılan harcamalar tüketim harcaması olarak görülmemekte aksine beşeri sermayeye yapılan bir yatırım harcaması olarak değerlendirilmektedir. Ancak, asıl problem artan sağlık harcamalarının finansmanının eldeki kıt kaynaklarla nasıl karşılanacağıdır ve bu durum tüm dünya ülkelerinin en önemli sorunlarından biri haline gelmiştir. Global ölçekte değerlendirildiğinde sağlık hizmetleri finansmanına ayrılan kaynaklar toplam üretimin yaklaşık %10'nunu oluşturmaktadır.

Bireylerin sağlık hizmetleri ihtiyacı gelirlerinden bağımsız olarak ortaya çıkmakta ve karşılanması gerekmektedir. İhtiyaç duyulan sağlık hizmetleri gerekli nitelik ve nicelikte, herkesin ulaşabileceği ve sürdürülebilir bir şekilde sunulmalıdır. Ayrıca ülkeler vatandaşlarına azami sağlık hizmetlerini sunmak için bile belirli bir miktarda sağlık harcaması yapmak durumundadır. Bir yaklaşım sağlık hizmetlerini devletin vatandaşlarına sunması gereken bir görev olarak kabul ederken, başka bir yaklaşım sağlık hizmetlerini bireysel bazda değerlendirilmekte ve piyasa şartlarında sunulması gereken hizmetler olarak görmektedir. Bu bağlamda sağlık hizmetlerinin finansmanında yaygın olarak kullanılan vergi tabanlı finansman (Beveridge modeli), sosyal sigorta (Bismarck modeli) ve özel sağlık sigortası olmak üzere üç temel model geliştirilmiştir. Bu temel modellerin yanında cepten ödemeler, tıbbi tasarruf hesabı ve dış yardımlar gibi daha dar kapsamlı modellerde bulunmaktadır. Bu yöntemler tek başına kullanılmamakta genellikle birkaçı birlikte kullanılmaktadır. Bu yöntemler içerisinde cepten yapılan ödemeler hariç diğer tüm yöntemler risk paylaşımına dayalı sigorta mantığı ile çalışmaktadır. Yani sağlık hizmetlerine ihtiyaç duyulmadığı zamanlarda yapılan ödemeler ile hizmete ihtiyaç duyulduğunda ortaya çıkacak yüksek maliyet sigorta havuzundaki tüm bireylere dağıtılarak hizmetin maliyeti düşürülebilmektedir. Böylece, havuza dâhil olan yüksek gelirliler ve düşük risk taşıyanlar bir noktaya kadar düşük gelirlileri ve yüksek risk taşıyanları desteklemekte karşılıklı dayanışma oluşmaktadır. Sağlık hizmetleri finansmanı için benimsenen modeller ve sağlık politikaları, ülkenin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültü-

rel durumu, sağlık sisteminin etkinliği ve verimliliği ile hizmet kullanıcıları ve hizmet sunucuların davranışlarına göre şekillenmektedir.

Ülkeler sağlık hizmetlerinin finansmanında hangi yöntemi kullanılırsa kullanılsın temel amaç, her ülkede sağlık hizmetlerinin etkin, verimli, ulaşılabilir, hakkaniyetli ve sürdürülebilir bir şekilde sunulması olmalıdır. Ayrıca ihtiyaç duyulan sağlık hizmetlerinin nasıl finanse edildiği ve finansmanın nasıl paylaşıldığı da önemlidir. Çünkü bireylerin ihtiyaç duyduğu sağlık hizmeti ihtiyacının evrensel standartlarda ve tüm ülke vatandaşlarına sunulabilmesi etkin, verimli ve tutarlı bir finansman mekanizmasının varlığı ile mümkündür. Ülkeler sağlık hizmetlerini kesintiye uğratmadan bireyin ve toplumun sağlık statüsünü yükseltecek, yoksullaştırmayan, hakkaniyete dayalı, ulaşılabilir ve sürdürülebilir bir finansman mekanizması oluşturmalıdır. Çünkü sağlık hizmetlerinin finansmanı, bir ülkenin sağlık sisteminin performansını ve başarısını etkileyen en önemli etkenlerden birisidir.

KAYAKÇA

Andargie, G., (2008), Introduction to Health Economics, Lectures Notes, For All Health Scince Students, EPTHI, Ethiopia Public Health Training İnitiative, University of Gonder, September.

Bora Başara, B. ve Şahin, İ. (2008), Türkiye'de Cepten Yapılan Sağlık Harcamalarını Etkileyen Etmenler, H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:26, Sayı:2, ss:319-340.

Abel-Smith, B. ve Leiserson, A. (1978). Poverty, Development and Health Policy, World Health Organization, Geneva.

Çelik, Y. (2011). Sağlık Ekonomisi, Siyasal Kitabevi, Ağustos, Ankara, 359 s.

Evans, R. G. (2002), Financing Health Care: Taxation And The Alternatives, Funding Health Care: Options For Europe (Edt: E. Mossialos, A. Dixon, J. Figueras, ve J. Kutzin), Buckingham-Philadelphia: Open University Press Buckingham, First Edition, 31-58.

Gottret, P. ve Schieber, G. 2006). Health Financing Revisited A Practioner's Guide, The International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank, Washington DC.

İstanbulluoğlu, H., Güleç, M. ve Uğur, R. (2010), Sağlık Hizmetlerinin Finansman Yöntemleri, Dirim Tıp Gazetesi, Yıl:85, (2), 86-99.

Koca, G. Ş. ve Kartal, N. (2018). Alternatif Sağlık Hizmetleri Finansman Yöntemleri, Teoride ve Uygulamada Sağlık Ekonomisi ve Politikaları, Güncel Sorunlar ve Araştırmalar (Edt: Ö. Uysal Şahin ve N. Köleoğlu), 1. Baskı, Rating Academy Yayınları, 351-382.

Manavgat, G. (2019). Sağlık Hizmetlerinde Finansman Mekanizmaları, Sağlık Kurumları Yönetimi (Edt: Ayhan Demirci ve Gökçe Manavgat), Gazi Kitabevi, I. Baskı, Ankara, 43-68.

Maynard, A. ve Dixon, A. (2002). Private Health İnsurance And Medical Savings Accounts: Theory And Experience, Funding Health Care: Options for Europe (Edt: E. Mossialos, A. Dixon, J. Figueras, ve J. Kutzin), Buckingham-Philadelphia: Open University Press Buckingham, First Edition, 80-108.

Mossialos, E. ve Dixon, A. (2002). Funding Health Care: an Introduction, Funding Health Care: Options for Europe (Edt: E. Mossialos, A. Dixon, J. Figueras, ve J. Kutzin), Buckingham-Philadelphia: Open University Press Buckingham, First Edition, 1-30.

Navarro, L. G. S. ve Lievens, T. (2012). Health Fınancıng Trends in Sub-Saharan Africa, Oxford Policy Management. https://www.cabri-sbo.org/uploads/files/Documents/Keynote-paper-on-Health-Financing_Trends-in-SSA.pdf Erişim Tarihi: 15.05.2022

Normand, C. ve Busse, R. (2002). Social Health Insurance Financing, Funding Health Care: Options for Europe (Edt: E. Mossialos, A. Dixon, J. Figueras, ve J. Kutzin), Buckingham-Philadelphia: Open University Press Buckingham, First Edition, 59-79.

Orhaner, E. (2018). Türkiye'de Sağlık Sigortası, Siyasal Kitabevi, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Ekim, Ankara, 224 s.

Özgen Narcı, H. (2018). Sağlık Hizmetleri Finansmanı, Sağlık Ekonomisi (Edt: M. Solak), TC Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3218, Açıköğretim Fakültesi Yayını No:2089, Eskişehir, 61-81.

Schieber, G. Baeza, C. Kress, D. ve Maier, M. (2006). Financing Health Systems in the 21st Century (Chapter 12). Disease Control Priorities in Developing Countries (Edt: Jamison DT, Breman JG, Measham AR, et al.). 2'nd Edition. Washington (DC): The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. Oxford University Press, New York. Chapter 12. Available from: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK11772/ Co-published by.

Tatar, M. (2011). Sağlık Hizmetlerinin Finansman Modelleri: Sosyal Sağlık Sigortasının Türkiye'de Gelişimi, SDG-Sosyal Güvenlik Dergisi, 1(1), 103-133.

Tıraş, H. H. (2013). Sağlık Ekonomisi: Teorik Bir İnceleme. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3(2), 125-152.

Uğurluoğlu, E. ve Özgen, H. (2008). Sağlık Hizmetlerinin Finansmanı ve Hakkaniyet, Hacettepe Sağlık İdaresi dergisi, 11(2), 133-159.

WHO (World Health Organization). (2010). The world Health Report: Health Systems Financing: The Path to Universal Coverage. Publications of the World Health Organization. https://apps.who.int/iris/handle/10665/44371

Witter, S. (2002), Health Financing in Developing And Transitional Countries, Briefing Paper For Oxtan GB, The University of York, İnternational Programme, Centre For Health Economics, York, 22 January, pp: 56.

Yıldırım, H. H. (2012). Sağlık Harcamaları ve Sağlık Finansmanı, Sağlık Sigortacılığı (Edt: H. H. Yıldırım), TC Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2527, Açıköğretim Fakültesi Yayını No:1498, Eskişehir, 40-69.

Yıldız, Ş. ve Eren, M. (2020). Sağlık Hizmetleri Finansman ve Başlıca Finansman Yöntemleri, Sağlık Ekonomisi (Edt: Selim Başar), T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 4074, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 2856, Eskişehir, 183 s.

Bölüm 8

MENKUT KIYMETLEŞTİRME

SECURITIZATION

Cemil ŞENEL[1]

Ahmet Emin YILDIZ[2]

1 (Dr. Öğr. Üyesi), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Y.O. e-mail:cemil.senel@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0001-6506-6842

2 (Yük. Lis. Öğr.) Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sigortacılık Ana Bilim dalı e-mail: yildiz.ahmetemin@hbv.edu.tr @hbv.edu.tr ORCID: 0000-0002-2163-7372

GİRİŞ

Bilgi ve teknoloji alanında yaşanan gelişmeler ve küreselleşme ile birlikte, her alanda olduğu gibi finansal piyasalarda da bir takım yenilikler meydana gelmiştir. Bu yeniliklerden bir tanesi de varlıkların nakit akımlarının menkul kıymete çevrilmesi yani 'menkul kıymetleştirme' dir.

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu'na (BDDK) göre menkul kıymetleştirme 'maruz kalınan bir riskle ya da risk havuzuyla bağlantılı kredi riskinin dilimlere ayrıldığı, ödemelerin taşınan riskin veya risk havuzunun performansına bağlı olduğu ve kayıp dağılımının bu dilimlerin sıralamasıyla belirlendiği menkul kıymet ihracına yönelik işlem veya plan' olarak ifade edilmektedir.

Kurumlar alacaklarını bilançosunda tutmaya devam ettiği sürece türlü riskleri de almaya devam etmektedir. Kurumların taşıdığı bu risk ve fon sağlayabilme ihtiyacı bu kurumları riski transfer etme ve yeni fon tedariki yöntemlerine yönlendirmiştir. Herhangi bir finansal işlemin taşıdığı risk, onu üstlenmeye razı kişi ve kurumlara aktarılabilmektedir ve bu anlamda oluşan risk ticareti, yapılandırılmış finansın gelişmesiyle sonuçlanmıştır. (Göçer, Danacı, 2019:1999) Yukarıda tanımlanan menkul kıymetleştirme de, ifade edilen bu yapılandırılmış finans tekniklerinden birini oluşturmaktadır ve bu noktada riskin transfer edilmesini veya paylaşılmasını da sağlar.

Menkul kıymetleştirme uygulaması ilk olarak, 1970'de ABD' de ipoteğe dayalı menkul kıymet uygulamasıyla başlamış ve 1985'den sonra diğer finansal varlıkların da menkul kıymetleştirilmesiyle beraber yaygın bir finansman tekniği niteliği kazanmıştır. Menkul kıymetleştirme sermaye piyasalarında kullanılan diğer finansal araçlara göre oldukça yeni olmasına rağmen daha kolay ve ucuz finansman imkanı sağlaması sebebiyle ile özellikle gelişmekte olan piyasalarda yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. (Turan, 2018: 123).

Günümüzde ise kredi kartı alacakları, otomobil kredileri, tüketici kredileri, ticari alacaklar, finansal kiralama sözleşmesinden doğan alacaklar, ihracat işlemelerinden doğan alacaklar menkul kıymetleştirilen diğer finansal varlıklar arasında yer almaktadır.

Ülkemizde menkul kıymetleştirme uygulamaları ise Sermaye Piyasası Kurulu'nca çıkarılmış olan ve 31.07.1992 tarihinde Resmi Gazetete'de yayımlanmış olan, "Varlığa Dayalı Menkul Kıymetlerin Kurul Kaydına Alınmasına ve Genel Finans Ortaklarının Kuruluş ve Faaliyet İlkelerine Dair Esaslar Tebliği" ile ilk olarak yürürlüğe girmiştir. Ancak, VDMK ihracı Türkiye'de diğer ülkelere nazaran daha az gelişmiştir. Örneğin; 1992-1997 arası VDMK ihracının toplam menkul kıymet ihracına oranı %55 iken, ikinci el piyasasının toplam işlem hacmine oranı ise %0,4 oranında gerçek-

leşmiştir (Erol, 2006:3). İkincil piyasaların yeterli düzeyde gelişememesi ve ihtiyaç olan kanuni düzenlemelerin yapılamaması sebepleriyle ülkemizde 1998 yılından sonra belli bir süre VDMK ihracı gerçekleştirilememiştir. Bu süreçte menkul kıymetleştirme uygulamaları, şirketlerin alacaklarını yurtdışı piyasalarında menkulleştirmesiyle devam etmiştir. (Hakyemez, 2012:110).

Söz konusu eksiklik 9.1.2014 tarihinde T.C. Resmi Gazetete'de yayınlanmış olan 'Varlığa veya İpoteğe Dayalı Menkul Kıymetler Tebliği' ile bir nebze giderilmiş ve menkul kıymetleştirme Türk Sermaye Piyasalarında gelecekte parlayabilecek bir finansal araç olarak yer edinmiştir. Türkiye'deki menkul kıymetleştirme uygulamalarına bakıldığında ihraçların çoğunlukla bankacılık sektörü tarafından gerçekleştirilği, büyük firmaların etkinliklerinin ise daha az olduğu anlaşılmaktadır. Halbu ki, bu sistemin Türkiye'de, yaygın bir finansman tekniği olarak kullanılması halinde şirketlerin karlılıklarının artacağı ve rahatlatıcı bir etkisinin olacağı düşünülmektedir. (Günceler, Kesebir, 2018:79)

Bu çalışmada menkul kıymetleştirme kavramına konu olan finansal varlıklar, bu varlıkların taşıması gereken özellikler, menkul kıymetleştirme için temel koşullar, menkul kıymetleştirme işleminde taraflar, menkul kıymetleştirme süreci ve yöntemleri, menkul kıymetleştirmenin yarar ve sakıncaları incelenmiş ve en son olarak menkul kıymetleştirmenin Dünya'daki ve Türkiye'deki durumu ve bu kaspamda Varlığa Dayalı Menkul Kıymetler ele alınmış ve bir takım çözüm önerileri sunulmuştur.

1. MENKUL KIYMETLEŞTİRME KAVRAMI

Menkul kıymetler; ortaklık veya alacaklılık sağlayan, belirli bir meblağı temsil eden, yatırım aracı olarak kullanılan, dönemsel gelir getiren, misli nitelikte, seri şekilde çıkarılan, ibareleri aynı olan ve şartları Kurul tarafınadan belirlenen kıymetli evraklar olarak tanımlanabilir. Menkul kıymetleştirme ise likit olmayan varlıkların alacak veya alacak boyutunda olup heniz likit karaktere sahip olmayan alacak teminatları gibi finansal varlıkların alınıp satılabilen, diğer bir ifadeyle likit ve tedavül kabiliyeti olan değerler haline dönüştürülmesidir. Menkul kıymetleştirmeye ilişkin literatürde birden fazla tanım yapılmıştır.

Menkul kıymetleştirme likit olmayan ya da bir grup nispeten homojen yapıdaki varlığın finans mühendisliği yolu ile menkul kıymete çevrilmesidir (Iminds, 2009). Menkul kıymetleştirme, birden fazla süreç içermekte olan bir faaliyettir. Varlıklar bir kaynakta toplanıp havuz oluşturulduktan sonra ayrı bir yasal araca devredilmektedir. Böylelikle menkuller, menkul kıymetleştirme öncesinde varlıkların sahibi olan kaynak şirketten bağımsız olarak kullanılmakta, kaynak şirketin iflas riskinden arındırılmış olarak farklı şekilde form bulmaktadır. (Kothari, 2006)

Menkul kıymetleştirme; işlemi gelecekte bir nakit girişi doğuracak alacaklar, krediler ve diğer borçlanma araçlarının bir araya getirilmesi şartıyla varlık havuzu oluşturulması, bu havuza dayalı olarak şimdiden çeşitli menkul kıymetler üretilmesi ve üretilen bu menkul kıymetlerin ikincil piyasalarda yatırımcılara pazarlanmasıdır. Böylece kuruluşun likit olmayan varlıkları, likit ve pazarlanabilir hale dönüştürülmüş olmaktadır. Özellikle ikincil piyasalarda yaygın olarak kullanılmaktadır. İşlemin özü ise alacaklar ve benzeri varlıklar karşılık gösterilerek ikincil piyasalara menkul kıymet ihraç etmek esasına dayanır(Hazar ve Yılmaz, 2019:322).

Firmaların alacaklarını vade tarihi gelene kadar beklemesi, firma açısından ciddi bir likitide kaybı oluşturmakta, paranın zaman yönünden kıymeti açısından da ekonomik bir ziyan olarak karşımıza çıkmakta ve bu durum firmaları kredi ya da diğer finansal borçlanma araçlarına yönlendirmektedir. Firmaların bu araçlara yönelmesi, ödenen faiz ve diğer nakit kayıpları da düşünüldüğünde firmalar açısından oldukça maliyetli olmaktadır. Menkul kıymetleştirme uygulamasıyla ise, özel amaçlı kurum tarafından ileri vadeli alacakların menkul kıymetleştirilip ihraç edilmesi yoluyla söz konusu kaynaklar bugüne çekilmekte ve bu uygulama firmaya nakit fırsatı vermektedir. İhraç edilen söz konusu menkul kıymetlere ise "varlığa dayalı menkul kıymet" denilmektedir. (Günceler, Kesebir, 2018:77).

2. MENKUL KIYMETLEŞTİRMEYE KONU OLAN FİNANSAL VARLIKLAR VE BU VARLIKLARIN TAŞIMASI GEREKEN ÖZELLİKLER

İpotekli Konut Kredileri: İpotekli konut kredileri menkul kıymetleştirme uygulamalarında en sık kullanılan kredi biçimidir. Bu krediler çoğunlukla düşük faizli ve uzun vadeli olup, genellikle konut finansmanında kullanılmaktadır. Diğer yandan ipotekli konut kredileri, finansal kurumlar için ciddi bir mali yük ve risk oluşturmakta, geri ödeme süresi de uzun olduğundan kaynak şirketin kredi limitleri zorlanmaktadır. Menkul kıymetleştirme uygulaması ise, kredi limitleri zorlanan kurumlara, yeni krediler için fon sağlamaktadır.(Hepşen, 2005:42)

Kredi Kartı Alacakları : Kredi kartı alacakları kısa ve düzensiz geri ödeme dönemleri ve oldukça düşük borç miktarları ile farklı karakterlere sahip olmasının yanında havuzu geniş bir borçlu sayısına ve coğrafik dağılıma sahiptir. Bu alacakların diğer alacaklara oranla daha kısa vadeli ve alacakların genelde küçük tutarlardan meydana gelmesi ve en önemlisi müşterilerin istediği vakitte borcunu kapatma imkanına sahip olması bu alacakların menkul kıymetleştirilmesinde problem yaratmaktadır. (Hepşen, 2005:44)

Otomobil Kredileri : Menkul kıymetleştirme uygulamalarında sıklıkla kullanılmakta olan otomobil kredileri için ödeme aktarmalı (pass-th-

rough) bir yapı kullanılmakta olup; getiri ihraççı ve hizmet veren firma arasında paylaşılmaktadır. Şirketler açısından ek kaynak oluşturması, sermayesini diğer alanlarda kullanma ve faiz oranı riskini önleme imkanı vermesi, taşıt finans firmalarını VDMK ihracına yönelten sebeplerden birkaçıdır. (Tantan, 1996:86

Finansal Kiralama Sözleşmesinden Kaynaklanan Alacaklar: Söz konusu alacaklara ilişkin yapılan ödemeler genellikle düzenli ve öngörülebilir niteliktedir. Bu yönüyle, menkul kıymetleştirme uygulamasına uygun bir finansal varlık olarak ifade edilebilir. (Hepşen, 2005:45)

Tüketici Kredileri : Tüketici kredilerinin özellikleri VDMK piyasasının büyük bir kısmını kapsayan kredi kartı alacakları ile otomobil kredilerinden farklıdır. Bunların menkul kıymetleştirilmesinde kullanılacak yapı ihraççının finansal amaçlarına bağlıdır. (Öcal, 1994:11)

Yukarıda sayılan alacak türleri menkul kıymetleştirmeye dayanak olan temel alacaklar arasında belirtilebilir ve örnekler çeşitlendirilebilir.

Menkul kıymetleştirmeye konu olan finansal varlıkların bir takım özelliklere sahip olması gerekir. Bu özellikler aşağıda belirtilmiştir;

1) Menkul kıymetleştirmeye konu olan finansal varlıklardan elde edilecek nakit akımlarının öngörülebilir olması gerekmektedir. Nakit akımı olmayan veya öngörülemeyen finansal varlıkların menkul kıymetleştirme işlemine konu olması imkan dahilinde değildir.

2) Finansal varlıkların sağlayacağı gerçek nakit akımları içerisindeki tahsil edilememe veya geç tahsil edilme yüzdelerinin istatistiki verilerle ortaya konulması ve bu yüzdenin olabildiğince az olması gerekmektedir. Ayrıca, nakit akımlarından doğabilecek kaybın azaltılması da sağlanmalıdır.

3) Finansal varlıkların getirilerinin, satılan menkul kıymetlerden çok olması gerekmektedir. Birbirine denk ya da finansal varlıkların getirisinin daha düşük kalması halinde istenen fayda alınamayacaktır.

5)Vadede anapara ödemesinin tamamının yapılması gerekmektedir.

6)Finansal varlıklardan elde edilecek nakit akımları ile menkul kıymetlerin anapara ve faiz ödemeleri arasında fazla bir zaman farkının olmaması gerekmektedir.

3.MENKUL KIYMETLEŞTİRME İÇİN TEMEL KOŞULLAR

Menkul kıymetleştirme işlemi için bir takım koşulların gerçekleşmiş olması lazımdır. İlk olarak, yatırımcılara hak ve yükümlülüklerini belirtmesi açısından sözleşmelerin standart olması gerekmektedir. Riskin sigorta aracılığıyla ayrıştırılması diğer bir şarttır. Öte yandan, çeşitli testlerden ve istatiki

verilerden yararlanılarak alacak havuzunun değişen koşullarda nasıl bir performans göstereceği belirtilmelidir. Menkul kıymetleştirme sürecinde uygulanacak yasaların ve mevzuatların standartize edilmesi de koşullardan bir tanesidir. Öte yandan, hizmet veren kurumların ve güvence mekanizmalarının kalite standartlarının sağlaması oldukça önemlidir. Son olarak menkul kıymetleştirme sürecinde yapılacak karmaşık analizler açısından teknolojik alt yapının oluşturulması gerekmektedir. (Kendall, Leon, a.g.e., s 7-10)

4.MENKULLEŞTİRME İŞLEMİNDE TARAFLAR

Varlıkların alınıp satılabilen bir hale dönüşme süreci yani menkul kıymetleştirme süreci, sadece bir kurumu ilgilendiren basit bir süreçten ibaret olmayıp, menkul kıymetleştirme işleminde birden çok kurum devreye girmektedir. Menkul kıymetleştirme sürecinde yer alan taraflar şu şekildedir;

Kaynak Şirket (Kredi Veren Kurum): Menkul kıymetleştirme işlemine konu olan finansal varlığı bilançosunda bulunduran kurum olan kaynak şirket, bilançosunda bulunan finansal varlıklardan bir alacak havuzu oluşturarak bu havuzu özel amaçlı bir kuruma devreder (Demirci, 2009:15). Böylelikle menkul kıymetleştirmeye konu olan finansal varlıkların kredi riski ile kaynak şirketin kredi riski tamamıyla ayrışmış olmaktadır. Kaynak şirket yapmış olduğu bu faaliyet karşılığında bir servis ücreti alır.

Hizmet Veren Firma: Hizmet veren firma esasen bir aracı olarak görev yapmakta olup, varlığa dayalı menkul kıymetlerin bağlı olmuş olduğu alacak havuzunun izlenmesinden, yönetilmesinden, anapara ve faiz ödemelerinin toplanmasından ve özel amaçlı kuruma devredilmesinden sorumludur. (Hakyemez, 2012:5). Söz konusu işlem genellikle kaynak şirket tarafından yerine getirilse de kimi zaman kaynak şirkete bağlı bir kurum tarafından ifa edilmektedir.

Özel Amaçlı Kurum: Kaynak şirket veya kredi veren kurumun, bilançosunda bulunan finansal varlıkları menkul kıymetleştirip doğrudan doğruya yatırımcıya satması söz konusu olmaz. (Erdönmez,2006:76) Bu nedenle kaynak şirket bilançosunda bulunan finansal varlıklardan oluşan alacak havuzunu özel amaçlı kuruma devreder ve özel amaçlı kurum, devraldığı bu varlıklar karşığında menkul kıymet ihraç ederek yatırımcılara satar. Bu kurumlar, kaynak şirketin tek başına paketleyemediği varlığa dayalı menkul kıymetlerin satışının yapılabilmesi için gereklidir. (Pavel, 1989: 25)

Yatırım Bankaları: Yatırım bankaları VDMK'ların halka arzında veya doğrudan satışında aracılık eden finansal kuruluşlardır. Ayrıca, hangi varlığın menkul kıymetleştirileceği ve potansiyel yatırımcı çekeceği konusunda düzenleyici kuruluşa önerilerde bulunmaları da oldukça önemlidir. (Telpner, 2003: 5).

Garanti Veren Kuruluşlar (Güvence Mekanizmaları): Kredi riskinin minimize edilmesi amacıyla menkul kıymetleştirme sürecinde güvence mekanizmalarının mevcudiyeti olmazsa olmazdır. Bu şekilde, derecelendirme daha basit hale gelmekte ve menkul kıymetin değeri artmaktadır. Güvence mekanizmaları, kredi veren kurum veya üçüncü kişiler tarafından sağlanabilir. Kredi veren kurum tarafından sağlanan güvence mekanizmalarına iç güvenlik mekanizmaları, üçüncü taraflarca sağlanan güvence mekanizmalarına ise dış güvenlik mekanizmaları denilmektedir.

Derecelendirme Kuruluşları: Varlığa dayalı menkul kıymetlerin dayanağını oluşturan finansal varlıkların niteliğine, faiz oranına, likiditesine ve nakit akımlarının uyumuna bakarak menkul kıymeti derecelendirmekle görevli kuruluşa derecelendirme kuruluşu denir. Bu şekilde yatırımcılar, bilgilendirilmiş ve bilmeden aldıklan kredi riskine karşı korunmuş olur. (Çıtmacı,2001:15)

Yeddi-Emin (Güvenilir Kişi): Yeddi-emin yani güvenilir kişi, menkul kıymetleştirme sürecinde, aracılık görevi üstlenmektedir. İlgili varlıklardan sağlanan nakit akımlarının yatırımcılara ulaşmasını sağlamak, varlıkların durumunu izleyip yatırımcılara raporlamak ve güvence mekanizmalarını saklamak yeddi-emin yani güvenilir kişinin görevidir.(Hazar, Yılmaz, 2019:324)

4.MENKUL KIYMETLEŞTİRME YÖNTEMLERİ

Menkul kıymetleştirme yöntemleri, ihraç edenin hukuki yapısına, vergi konusundaki tercih ve zorunluluklarına bağlı olarak farklı yapılarda olabilmektedir. Temel olarak iki farklı yöntem söz konusudur. Bunlar ödeme aktarmalı (pass-through) menkul kıymetler ile borçluluk ifade eden menkul kıymetler olarak ikiye ayrılabilir. Burada önemli olan husus, menkul kıymetleştirme işlemine konu olan alacakların ihraç eden firmanın bilançosunda kalıp kalmadığı hususudur. Alacaklar ihraç edenin bilançosundan çıkıyorsa ödeme aktarmalı menkul kıymetleştirme yöntemi, ihraç edenin bilançosunda görünmeye devam ediyorsa borçluluk ifade eden menkul kıymetleştirme yöntemi söz konusudur. (Çıtmacı,2001:17)

A) Ödeme Aktarmalı Menkul Kıymetler

Alacakların ihraç eden firmanın bilançosundan çıkartılarak ihraç edilmesi esasına dayanan ve ihraç eden kurumu hiçbir şekilde bir borç yükümlülüğü altına sokmayan bir menkul kıymetleştirme yöntemi olarak ifade edilebilen Ödeme Aktarmalı Menkul Kıymetler yatırımcılara vade, faiz oranı ve kalite bakımından eşdeğer nitelikte varlıklardan oluşmuş bir alacak havuzuna doğrudan doğruya ortak olma fırsatı vermektedir. (Erdönmez,2006)

Kaynak şirket, özel amaçlı kuruma, bilançosunda bulunan finansal

varlıklardan oluşan alacak havuzuyla beraber alacakların üstündeki tüm mülkiyet hakkkını da devretmektedir. Böylelikle menkul kıymetleştirmeye konu olan finansal varlıkların kredi riski ile kaynak şirketin kredi riski tamamıyla ayrışmış olmaktadır. Bu yöntemde kaynak şirket, riskli olan varlıklarını bilanço dışına çıkartarak, bilançosunda bulunan riski azaltma fırsatı edindiğinden çok daha iyi şartlarla ve makul fiyata kaynak temin edebilme fırsatına da sahip olmaktadır. (Erdönmez,2006:77)

Diğer yandan kaynak şirket, özel amaçlı kuruma alacak havuzuyla beraber alacakların üstündeki tüm mülkiyet hakkını da devrettiğinden, bu alacaklardan kaynaklanan faiz getirileri artık şirketi ilgilendirmeyecek ve bu sayede şirket vergi yükümlülüğünden de kurtulmuş olacaktır. (Genç,2007:32)

Ödeme aktarmalı menkul kıymetlerin belirtilen şekilde birden çok avantajı olmasına karşın uygulamada bir takım problemler ve sorunlar da oluşmaktadır. Örneğin; ödeme aktarmalı menkul kıymetleri satın alanlar ana paralarını, havuzda yer alan alacakların borçluları ödeme yaptıkça, taksitler halinde almaktadırlar (Öcal,1994:30). Ancak borçlular ödemelerini vadesi gelmeden yapabilmekte ve özellikle faiz oranlarında düşüş olduğu dönemlerde erken ödemelerle karşılaşılabilmektedir. Dolayısıyla, kredi borçluları tarafından ödemelerin vadelerinden önce yapılması, yatırımcılara yapılacak ödemelerin de vadelerinden önce yapılmasına sebebiyet vermektedir. Söz konusu durum, ödeme aktarmalı menkul kıymetleştirme yönteminde karşılaşılan sorunlardan biri olup, bu menkul kıymetlerin nakit akımlarının değişken olmasına ve vadelerinin belirsiz olmasına yol açmaktadır. (Hepşen,2004:28)

Ödeme aktarmalı menkul kıymetleştirme yöntemi şu süreçlerden oluşur;

İlk olarak, kredi veren kurum zaman içerisinde kullandırdığı kredilerden doğan alacaklarından oluşan oluşan bir portföy oluşturmakta ve bu portföyü tüm mülkiyet haklarıyla birlikte özel amaçlı kuruluşa devretmektedir.

Sonraki adımda, özel amaçlı kuruluş devralmış olduğu alacak havuzuna dayalı olarak kendi adına menkul kıymet ihraç etme sorumluluğunu yedd-i emin'e yani güvenilir kişiye verir. Güvenilir kişi ise söz konusu alacak havuzuyla desteklenen menkul kıymetleri özel amaçlı kuruluş adına ihraç eder ve yatırım bankaları vasıtasıyla da bu menkul kıymetler yatırımcılara satılır.

Tüm bunların yanında elbette ki, menkul kıymetlerin nakit akışında herhangi bir aksaklığın meydana gelmemesi, yatırımcıların olası risklerden korunması ve menkul kıymetlerin pazarlanma kuvvetinin arttırılması

amaçlarıyla çeşitli güvence mekanizmalarına da sistem içerisinde yer verilmiştir. Ayrıca işlemin güvenilirliğinin arttırılması amacıyla derecelendirme şirketlerinin de sistem içerisinde yer alması gerekmektedir. (Hepşen, 2004:29)

B) Borçluluk İfade Eden Tahviller

Bu yöntemde, ödeme aktarmalı menkul kıymetlerden farklı olarak, ihraç edilen menkul kıymetler ihraç edenin borcudur başka bir ifadeyle ihraç eden firmanın bilançosunda görünmeye devam eder. Borçluluk ifade eden tahviller ikiye ayrılabilir. Varlığa dayalı tahviller (VDT) ve nakit akımlı (pay-through) tahviller.

1. Varlığa Dayalı Tahviller

Varlığa dayalı tahviller, ihraç eden kaynak firma açısından borç niteliğindedir. Bu sebeple, menkul kıymetleştirme işlemine dayanak olan alacak havuzu kaynak şirketin bilançosunda varlık olarak gözükmeye devam eder. (Vatansever,2000:266)

Menkul kıymetleştrime yöntemlerinden borçluluk ifade eden tahvillerin bir türü olan varlığa dayalı tahvillerin ihracı, varlıkların satışını içeren bir ihraçla benzer özelliklere sahiptir. Fakat, aradaki başlıca ayrım, varlığa dayalı tahvilde ihraç eden şirketin, varlıkları yalnızca menkul kıymetleştirmeyle kurulmuş olan bir bağlı kuruluşa devretmesidir. Bu sebeple varlıklar ihraç eden şirketin bilançosunda kalmaya devam eder ve kendisi tahvilleri yatırımcılara satar. (Pavel, 1989: 40)

Varlığa dayalı tahvillerin geleneksel şirket tahvillerinden farkı yatırımcılara yapılan ana para ve faiz ödemelerinin kaynak şirketin bilançosunda bulunan finansal varlıklardan oluşturulan alacak portföyü ile teminatlandırılmış olmasıdır. Söz konusu alacak portföyü saklanmak amacıyla güvenilir kişiye devredilmektedir. Diğer yandan, alacak havuzundan sağlanan nakit akımları da direkt olarak anapara ve faiz ödemelerinde kullanılmaz. Yalnızca, yatırımcılara yapılan ödemelerde aksaklık olması halinde güvenilir kişi devreye girmekte ve teminat niteliğinde olan bu alacak havuzlarında bulunan varlıkların satışını sağlayarak yatırımcıların ödemelerini gerçekleştirmektedir. Böylelikle ödemeler güvenilir kişiye devredilen ve teminat niteliğinde olan alacak havuzlarıyla güvence altına alınmış olmaktadır. (Hepşen,2004:33)

Alacak portföyünde bulunan varlıkların kaynak şirketin bilançosunda bulunması sebebiyle, varlığa dayalı tahvillerde genellikle aşırı teminatlandırma söz konusu olmaktadır. Bunun nedenleri 3'e ayrılabilir (Pavel, 1989: 7);

-Nakit akımı, kredi havuzu veya yatırımcıdan çok kredi veren kuruma

yansır. Bu nedenle zamanla kredi havuzunun dengesi, varlığa dayalı tahvillerin ana değerinden daha hızlı bir şekilde değer kaybına uğrayabilir. Böyle bir durum karşısında yatırımcılara yapılacak anapara ve faiz ödemelerinin garanti altına alınabilmesi için fazla teminatlandırma söz konusu olabilmektedir.

-Aşırı teminatlandırma, varlığa dayalı tahvil yatırımcılarının kredi havuzundan kaynaklanabilecek kayıplara karşı korunmasını sağlar.

-Aşırı teminatlandırma yoluyla tahvil hamillerinin, teminatın değerlendirme tarihleri arasında piyasa değerindeki düşüşe karşı korunması da sağlanır. Temerrüt faizi ve teminatın değerindeki düşüş, varlığa dayalı tahvillerin getirisini etkilemektedir. Bununla birlikte anapara ve faiz ödemelerini kredi veren kurum yaptığından dolayı ve yeniden yatırım için kullanabildiği için kredi veren kurum aşırı teminatlandırma yoluna gidebilir.

Alacak portföyünde bulunan varlıkların kaynak şirketin bilançosunda kalmaya devam etmesi, bu varlıklardan elde edilecek faiz getirileri açısından da şirketin vergi yükümlülüğü altına girmesine sebebiyet vermekte bu durum da şirkete ek bir maliyet oluşturmaktadır.

2. Nakit Akımlı Tahviller

Nakit akımlı tahviller, ödeme aktarmalı menkul kıymetler ile varlığa dayalı tahvillerin bazı özelliklerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bir menkul kıymetleştirme yöntemidir. Nakit akımlı tahviller, varlığa dayalı tahvillere benzer olarak kredi veren kurumun borcu şeklinde yapılandırılmış menkul kıymetlerdir. (Hepşen,2004:34)

Nakit akımlı tahvillerde, kaynak şirketin bilançosunda bulunan finansal varlıklardan oluşturulan alacak havuzu teminat olarak gösterilir ve kaynak şirketin bilançosunda borç şeklinde gözükmeye devam eder. Söz konusu finansal varlıklardan elde edilen nakit akımları ise, ödeme aktarmalı menkul kıymetleştirme yönteminde olduğu gibi tahvilin değerine yansımaktadır. Kredi borçlularının yapmış olduğu anapara ve faiz ödemeleri ise yatırımcılara yansımaktadır. (Vatansever,2000:267)

Bu tür menkul kıymetlerin özellikleri aşağıda belirtilmiştir (Öcal,1994:33);

- Varlığa dayalı tahvillere benzer şekilde tahvillere dayanak niteliğinde olan alacakların mülkiyeti kredi veren kurumun üzerindedir.

- Varlıklar karşılığında ihraç edilen menkul kıymetler yine varlığa dayalı tahvillere benzer şekilde kredi veren kurumun bilançosunun pasifinde yer almaktadır.

- Ödeme aktarmalı menkul kıymetleştirme yöntemine benzer olarak tahvillere dayanak niteliğinde olan nakit akımları, tahvillerin faiz ve

anapara ödemelerinde kullanılır. Teminat havuzunu oluşturan alacakların nakit akımlarıyla tahvillerin anapara ve faiz ödemeleri değişik zamanlarda gerçekleşse dahi, portföyü oluşturan alacaklardan elde edilecek nakit akımlarının, tahvillerin anapara ve faiz ödemelerini tam ve zamanında gerçekleştirecek şekilde yapılandırılması gerekmektedir.

- Nakit akımlı tahvillerde, ödeme aktarmalı menkul kıymetlerde ortaya çıkan erken ödeme probleminin üstesinden gelmek amacıyla belli başlı yöntemler geliştirilmiştir. Bu yönteme göre, teminatların ve yatırımcılara yapılacak ödemelerin vadelerinin örtüşmesi gibi bir şart yoktur. Aynı alacak portföyüne bağlı, değişik vadelerde birden çok tahvil sınıfı oluşturulabilir.

- Yine ödeme aktarmalı menkul kıymetlere benzer şekilde, bu yöntemde kaynak şirket alacak portföyünü özel amaçlı kuruluşa transfer etmektedir. Özel amaçlı kuruluş da devralmış olduğu finansal varlıklarla desteklenen farklı vadelere sahip menkul kıymetler ihraç eder ve yatırım bankaları vasıtasıyla da bu menkul kıymetler yatırımcılara satılır. Sistemde bunun dışında güvence mekanizmaları ve derecelendirme kuruluşları da mevcuttur.

5. MENKULLEŞTİRME UYGULAMALARININ YARAR VE SAKINCALARI

Menkul Kıymetleştirme uygulamalarının olumlu yönleri ve avantajları olduğu gibi bu uygulamaların da bir takım sakıncaları ve riskleri söz konusu olmaktadır. Menkul kıymetleştirme uygulamasının olumlu yönleri şu şekilde sayılabilir;

Menkul kıymetleştirme uygulamaları, hem menkul kıymetleri satın alan yatırımcılar yönünden hem de bu menkul kıymetleri ihraç eden şirketler yönünden avantaj ve güvence oluşturmaktadır. Varlığa dayalı menkul kıymetleri satın alan yatırımcıların başka yatırım araçlarına göre daha büyük gelir elde etmesini sağlaması açısından avantajlı iken, ileri vadeli alacakların menkul kıymetleştirilip bugüne çekilmesi ve alacakların nakte çevrilmesiyle şirketin bilançosunun iyileşmesini sağlayarak bu menkul kıymetleri ihraç eden şirketler için de son derece önemli nitelik arz etmektedir. Diğer yandan, şirkette oluşacak herhangi bir problemde bile, menkul kıymete dayanak niteliğinde olan bütün alacakların, şirketin başka borçlarından farklı tutulması ve söz konusu alacaklardan oluşacak nakit akımlarıyla yatırımcıların ödemelerinin yapılması, yatırımcılar açısından önemli bir güvence niteliğindedir. (Günceler, Kesebir, 2018:77)

Menkul kıymetleştirme uygulamalarında en önemli avantaj, bilançonun aktifinde bulunan finansal varlıkların menkul kıymetleştirilmesi ve ekonomiye yeni kaynaklar kazandırılmasıdır (Atay, Gülen, 2019 :112).

Varlığa dayalı menkul kıymetleri satın alan yatırımcılara başka yatırım araçlarına göre daha büyük gelir etme fırsatı vermesi; diğer taraftan kredi veren kurum açısından ciddi bir likitide kaynağı yaratması, finansman giderlerinin minimize edilmesi, düzenli nakit akışının sağlanması, şirketlerin sermaye yapısını güçlendirmesi, kredi ve likitide riskinin azaltılması, sağlıklı bir bilançonun oluşturulması ve daha ucuz fon kaynağı sağlaması menkul kıymetleştirme uygulamalarının avantajlarındandır. (Alptekin, 2009:12)

Menkul kıymetleştirme uygulamalarının sakıncalı ve riskli yönleri ise şu şekildedir;

Genellikle iyi alacakların menkul kıymetleştirilmesi sebebiyle şirket bilançosunda kalan diğer alacakların havuzun kalitesini düşürmesi, bilanço dışarısına çıkarılan alacaklar sebebiyle tam anlamıyla sağlam bir finansal raporlamayı engellemesi, ekonomide bulunan diğer araçlara göre daha düşük maliyetli olmasına rağmen, yapılandırmasının daha kapsamlı olması gerektiği için tabana yayılmasında yaşanan zorluk, kredi stoklarının izlenilmesinde ortaya çıkardığı belirsizlikler ve kredi kontrolünde oluşturduğu güçlükler, menkul kıymetleştirme uygulamalarının dezavantajları olarak sayılabilir. (Günceler, 2016:29)

Diğer taraftan, menkul kıymetleştirme uygulamaları bir takım riskler de barındırmaktadır. Bunlar; kredi riski, faiz oranı riski ve erken ödeme riski şeklinde sayılabilir. Kredi riski; kredi veren kurumun alacaklarını tahsil edememesinden kaynaklanan risklerdir. Söz konusu riskin önüne geçmek için şirketler, aşırı teminatlandırılmış menkul kıymet ihraç etme yolunu tercih ederler. Faiz oranı riski, faizin düşüşü veya yükselişinden kaynaklanır ve bu durumda da değişken oranlı menkul kıymet türleri ihraç edilir. Erken ödeme riski de, kredi borçlusunun borcunu vadesi gelmeden ödemesinden kaynaklanır. Bu duruma genellikle faizdeki değişimler neden olmaktadır ve söz konusu risk ödeme yapısının bozulmasına sebebiyet vermektedir. (Vatansever, 2000: 269).

6. DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE MENKUL KIYMETLEŞTİRME UYGULAMASI

1. ABD'de Menkul Kıymetleştirme

Menkul kıymetleştirme uygulaması ilk olarak, 1970 yılında ABD' de ipoteğe dayalı menkul kıymet uygulamasıyla başlamıştır. Bu durumun başlıca nedenlerinden biri olarak ABD'nin sermaye, ekonomi, teknoloji ve altyapı bakımından gelişmiş bir ülke olması sayılabilir. Diğer yandan ABD'de devletin vatandaşlarını ev sahipliğine özendirmesi ve bu doğrultuda ikincil piyasaların oluşturulması da menkul kıymetleştirme uygulamalarının ilk olarak ABD'de başlamasının nedenlerinden biri olarak görülebilir. (Erdönmez, 2006:79).

1970 yılından itibaren başlayan bu süreç 1980'li yıllardan itibaren kredi kartı alacakları, taşıt kredileri gibi diğer finansal varlıkların da menkul kıymetleştirilmesiyle daha da yaygınlaşmış ve 1986 yılında Salomon Brothers tarafından Bank One Corporation adına kredi kartı alacaklarına dayalı 50 milyon USD tutarında ilk menkul kıymet ihracı gerçekleştirilmiştir. (Genç,2007:66)

2007 yılında başlayan mortgage krizinden hemen önce, ABD'de konut kredilerinde üçte iki, tüketici kredilerinde yüzde 30 ile yüzde 75, öğrenci ve kredi kartı kredilerinde ise yarıdan çoğu oranında menkul kıymetleştirilme sağlanmıştır. (Buchanan, 2017: 664). 2007 yılında başlayan mortgage krizi sonucunda ise finansal piyasalara duyulan güven azalmış, finansal araçların şeffaflığı yok olmuş ve likitide sıkışıklıkları meydana gelmiştir. (Reinhart ve Rogoff, 2008: 340).

2. Avrupa'da Menkul Kıymetleştirme

Avrupa'da menkul kıymetleştirme uygulamaları 1987 yılında İngiltere'de ipotekli konut kredilerinin menkul kıymetleştirilmesiyle başlamıştır. İngiltere'de menkul kıymetleştirme uygulamaları, özellikle ipotek piyasasında düzeleyici bir kuruluş olan Financial Services Authority tarafından gözetlenmektedir. Söz konusu kuruluşun ipotekli konut kredilerinin menkul kıymetleştirilmesine yönelik 2001 senesinde çıkarmış olduğu Interim Prudential Sourcebook ve yine 2002 senesinde çıkarmış olduğu Final Prudential Sourcebook ile bu alana ilişkin usuller ve sorumluluklara yönelik kurallar belirlenmiştir. (Tüysüz, 2011: 106)

Avrupa'da diğer bir ülke olan Fransa'da ise menkul kıymetleştirme alanındaki uygulamalar, ABD ve İngiltere'den farklı olarak yasalarla düzenlenmiş ve ilk olarak 1988 yılında alınan kararla birlikte başlamıştır. Bu kararla beraber finansal kurumların varlıklarından doğan alacakları, pazarlanabilir hale dönüşmüştür. (Doğru, 2007a: 210-211). Almanya'da menkul kıymetleştirme uygulamasının durumuna bakıldığı zaman, ipoteğe dayalı menkul kıymetleştirme uygulamalarının mazisinin oldukça eskiye dayandığı görülmektedir. Ancak ipoteğe dayalı olmayan diğer finansal varlıkların menkul kıymetleştirmesi uygulamaları diğer ülkelere göre daha az gelişme katetmiştir.(Tantan, 1996: 96).

3. Diğer piyasalar: Asya ve Latin Amerika'da Menkul Kıymetleştirme

ABD ve AB'ye kıyasla Asya ve Latin Amerika'da menkul kıymetleştirme uygulamaları gelişim dönemindedir. Bu ülkelerde kredi veren kurumlar menkul kıymetleştirme uygulamalarını alternatif bir finansman tekniği olarak görmeye başlasa da, bu uygulamalar genellikle likitide sıkışıklığının yaşandığı dönemlerde tek seferlik olarak kullanılmaktadır. Bu

ülkeler arasında Japonya Asya'da menkul kıymetleştirme uygulamalarının ilk olarak başladığı ülkedir ve Abd ve AB dışında menkul kıymetleştirme alanında en aktif ülke olarak ifade edilebilir ve bu uygulamaların daha da yaygınlaşması öngörülmektedir.(Erdönmez,2006:80)

4. Türkiye'de Menkul Kıymetleştirme

Türkiye'de menkul kıymetleştirme uygulamaları, varlığa dayalı menkul kıymet ihracı şeklinde düzenlenmiş ve ilk olarak Sermaye Piyasası Kurulu'nca çıkarılmış olan ve, 31.07.1992 tarihli T.C. Resmi Gazetete'de yayımlanmış olan, "Varlığa Dayalı Menkul Kıymetlerin Kurul Kaydına Alınmasına ve Genel Finans Ortaklarının Kuruluş ve Faaliyet İlkelerine Dair Esaslar Tebliği" ile yürürlüğe girmiştir.

Ülkemizde çoğunlukla bankalar tarafından kullanılmakta olan Varlığa Dayalı Menkul Kıymetler, diğer ülkelerdeki uygulamalardan daha farklı bir gelişim göstermiştir. Türkiye'de bankalar, özel amaçlı kuruma ve derecelendirme şirketlerine ihtiyaç olmaksızın sadece SPK'nın müsaadesiyle varlığa dayalı menkul kıymet ihracı yapabilmektedir. Diğer yandan, varlığa dayalı menkul kıymetlere yönelik kanuni düzenleme, banka haricindeki diğer finansal kurumlardan factoring şirketlerinin, finansal kiralama şirketlerinin ve genel finans ortaklarının varlığa dayalı menkul kıymet ihracını bankaların garantisine tabi tutmaktadır. Böylece, esasen bankalar varlığa dayalı menkul kıymet ihracında başrolü oynamakta ve bu sayede de diğer finansal kurumlar karşısında rekabet avantajı elde etmektedir. (Vatansever,2000:270)

Ancak, VDMK ihracı Türkiye'de diğer ülkelere nazaran daha az gelişmiştir. Örneğin; 1992-1997 arası VDMK ihracının toplam menkul kıymet ihracına oranı %55 iken, ikinci el piyasasının toplam işlem hacmine oranı ise %0,4 oranında gerçekleşmiştir (Erol, 2006:3). İkincil piyasaların yeterli düzeyde gelişememesi ve ihtiyaç olan kanuni düzenlemelerin yapılamaması sebepleriyle ülkemizde 1998 yılından sonra belli bir süre VDMK ihracı gerçekleştirilememiştir. Bu süreçte menkul kıymetleştirme uygulamaları, şirketlerin alacaklarını yurtdışı piyasalarında menkulleştirmesiyle devam etmiştir. (Hakyemez, 2012:110).

Bu hususlara ilave olarak, Türkiye'deki yüksek faiz seviyeleri, finansal kurumların VDMK ihraçları karşısında, devletin çıkarmış olduğu yatırım araçlarına yönelmelerine sebebiyet vermiştir. (Hepşen, 2005: 15). TCMB elektronik veri dağıtım sisteminde varlığa dayalı menkul kıymet arşivinde uygulamaların sayılı ve düşük tutarlarda yapıldığı görülmektedir. 1998–2011 yılları arasında herhangi bir uygulama kaydı bulunmamaktadır. Ancak 2012 ve sonrasında menkul kıymetleştirme uygulamaları tekrar yapılmaya başlanmıştır. Türkiye'de menkul kıymetleştirmenin tanımı 28.06.2012 tarihli 28337 sayılı Resmi Gazete' de yayınlanan tebliğ ile ifa-

de edilmiştir. Sermaye Piyasası Kurulu verilerine göre 2011–2017 yıllarında yaklaşık 100 adet menkul kıymetleştirme işlemine rastlanmaktadır. Türkiye'deki varlığa dayalı menkul kıymetlerin banka ve finansal kurumlar tarafından ihraç edildiği görülmektedir. Türkiye'de menkul kıymetleştirme ile ilgili yapılan düzenlemelerin temelinde daha çok konut finansmanı sistemini desteklemek yatmaktadır (Göçer, Danacı: 2019:205).

2018 yılı üçüncü çeyrek itibariyle Türkiye'nin yaşamaya başladığı ekonomik dalgalanmalar bankalar tarafında ve kamu tarafında fon tedariki açısından zorluklar yaşanmasına vesile olmuştur. Bu darboğazı rahat atlatabilmek için, Türk sermaye piyasaları için önem arz eden en büyük varlığa dayalı menkul kıymet ihracı gerçekleştirilmiştir ve Türkiye'de menkul kıymet ihraçlarına başlanıldığı günden beri VDMK ihraçlarının en büyüğü 2018 yılında yapılmıştır. Bu durumun nedeni SPK'nın III – 58.1 sayılı 'Varlığa veya ipoteğe dayalı Menkul Kıymetler Tebliği' ve III. 59.1 sayılı 'Teminatlı Menkul Kıymetler Tebliği'nde yaptığı değişikliklerdir. Yapılan değişiklikler 11 Kasım 2018 tarih ve 30592 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak uygulamaya girmiştir. Bu düzenleme sayesinde kredi veren kuruluşlar menkul kıymetleştirme işlemi sayesinde likit olmayan varlıklarını bilançodan çıkararak menkul kıymetleştirme işlemini daha rahat yapabilir hale gelmişlerdir. Kuruluşlarda likit olmayan varlıkların bilanço dışına çıkarılmaları sayesinde bilançoların rahatlaması sağlanmış, böylece ekonomide yaşanabilecek herhangi bir olumsuzluktan daha az etkilenme öngörülebilmiştir.

Ülkemizdeki menkul kıymetleştirme işlemlerinin daha iyi yapılabilmesi amacıyla Türkiye Kalkınma ve Yatırım Bankası, 15 Kasım 2018'de Varlık Finansman Fonu'nu kurmuştur. Fon, Türkiye'nin önde gelen bankalarının portföylerinde bulunan yüksek kaliteli varlıklarla teminatlandırılmış, İTMK'lere yatırım yapmış ve bu kıymetlerin dayanak olduğu VDMK ihracını gerçekleştirmiştir. İhraç işlemi sadece SPK tarafından nitelikli yatırımcı olarak kabul edilen yatırımcılara yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. VDMK ihracı 7 Aralık 2018'de yapılmış olup 3,15 milyar TL düzeyinde gerçekleştirilmiştir. Türkiye'de ilk kez yapılan bu yöntemle bankalara likidite, yatırımcılara ise yüksek kalitede teminata sahip yatırım imkânı sağlanmıştır (Kalkınma Bankası Faaliyet Raporu, 2018: 29).

Aşağıda belirtilen tablodan da görüleceği üzere Türkiye'de 2011 yılı sonrası yapılan menkul kıymetleştirme işlemlerinin sayısı ve ihraç tutarları artmış ve VDMK ihraçlarının en büyüğü yukarıda belirtildiği üzere 2020 yılında gerçekleştirilmiştir.

Yıllar	İhraç Tutarı (TL)
2011	408.000.000
2012	519.000.000
2013	985.000.000
2014	1.202.000.000
2015	697.650.000
2016	1.273.000.000
2017	963.000.000
2018	7.304.000.000
2019	15.975.000.000
2020	16.520.000.000
2021	11.924.000.000

Kaynak: 2014-2021 yılları arası BDDKYıllık Faaliyet Raporları

Uluslararası piyasalarda yaygın olarak kullanılan "menkul kıymetleştirme" işlemlerine, "Varlığa veya İpoteğe Dayalı Menkul Kıymetlere yönelik düzenlemeler sonucunda ülkemizde menkul kıymetleştirmeye olan ilgi her geçen gün artmaktadır. 2018 yılında yükselişe geçen menkul kıymetleştirme işlemleri 2019 yılında da aynı yükselişe sahip olmuştur. Hem VDMK hem de İTMK kıymet ihraç edilmiştir.

SONUÇ

Bilgi ve teknoloji alanında yaşanan gelişmeler, küreselleşme, ekonomi alanında yaşanan gelişmeler ve değişen ihtiyaçlar her alanda olduğu gibi finansal piyasalarda da beraberinde bir takım yenilikleri getirmiştir. 1970 yılında ilk olarak ABD'de ipoteğe dayalı olarak başlayan menkul kıymetleştirme uygulaması da bu yeniliklerden bir tanesidir ve o günden bu yana da finansal piyasalarda hızla gelişmekte olan bir araç haline gelmiştir.

Genel olarak likit olmayan finansal varlıkların likit ve pazarlanabilir hale çevrilmesi olarak tanımlanılabilen menkul kıymetleştirme uygulamasının, yatırımcılar açısından güvence sağlaması ve piyasada bulunan başka yatırım araçlarına göre daha büyük gelir elde etme imkanı sağlaması, finansal kuruluşlar açısından ise alacakların likit hale gelmesini sağlayarak likitide kaynağı sağlaması, bilançonun aktif kalitesini iyileştirmesi ve finansal piyasalara fon akışını sağlaması gibi pek çok yararının yanında bir takım riskli veya sakıncalı yanları da bulunmaktadır.

Türkiye'de menkul kıymetleştirme süreci de 1992 yılında yayımlanan tebliğ ile başlamış olup o günden bu yana dalgalı bir seyir izlemiştir. 1995 yılına kadar özellikle bankacılık sektörünün ilgi gösterdiği çerçevede hızla gelişen menkul kıymetleştirme uygulamaları 1995 yılı sonrası yıllar itibariyle önemini kaybetmiş, ikincil piyasaların yeterli düzeyde gelişememesi,

ihtiyaç olan kanuni düzenlemelerin yapılamaması ve Türkiye'deki yüksek faiz seviyeleri, finansal kurumların VDMK ihraçları yerine, devletin çıkarmış olduğu yatırım araçlarına yönelmelerine sebep olmuş ve 1998 yılından sonra uzunca bir süre Türkiye'de VDMK ihracı durmuştur. Ancak 2012 ve sonrasında menkul kıymetleştirme uygulamaları tekrar yapılmaya başlanmış olup, Türkiye'de menkul kıymet ihraçlarına başlanıldığı günden beri VDMK ihraçlarının en büyüğü 2018 yılında yapılmıştır ve yapılan yasal düzenlemeler sonucunda ülkemizde menkul kıymetleştirmeye olan ilgi her geçen gün artmaktadır.

Ülkemiz, menkul kıymetleştirme uygulamalarının finansal piyasalarda daha etkili bir hale gelebilmesi açısından önemli bir altyapıya sahiptir ve ülkemiz ekonomisi için menkul kıymetleştirme uygulamaları atıl durumdaki varlıkların ekonomiye kazandırılması açısından da önemli bir kaynaktır. Türkiye'de VDMK uygulamasına ilişkin daha sağlam yasal düzenlemelerin oluşturulması, kurumsal ve muhsebeleştirmeye yönelik çerçevenin yeniden düzenlenmesi, farklı sektörlerde kullanımın yaygınlaşmasına ilişkin çalışmaların yapılması, anapara ve faiz ödemelerinin kamu garantisi sağlanacak şekilde oluşturulması halinde menkul kıymetleştirme uygulamalarının etkinliğinin arttırılabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Alptekin, E. (2009). Menkul Kıymetleştirme ve Küresel Finans Krizindeki Rolü. İzmir Ticaret Odası Ar-Ge Bülten. Nisan-Ekonomi.

Akbulak, Sevinç, Yavuz Akbulak (2004) Türkiye'de Sermaye Piyasası Araçları ve Halka Açık Şirketler, Beta Basım A.Ş.,

Atay, Gülen (2018) Aktife Dayalı Menkul Kıymetler: Türkiye Ve Dünya Uygulaması, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Haziran 2019 Cilt 21 Sayı-1 107-123

Çıtmacı, B. (2001) "Alternatif Finansman Tekniği Olarak Menkul Kıymetleştirme" T.C. Marmara Üniversitesi Bankacılık Ve Sigortacılık Enstitüsü Sermaye Piyasası Ve Borsa Bölümü, Yüksek Lisans Tezi.

Demirbağ,M.,v.d.(2016): The Professional Service Firm (PSF) In A Globalised Economy: A Study of The Efficiency of Securities Firms In An Emerging Market, International Business Review, Cilt 25, Sayı 5, ss. 1089-1102.

Demirci, S. (2009). Mortgage Sisteminde Menkul Kıymetleştirme (Seküritizasyon):Bir Uygulama. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi. Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü. İstanbul.

Doğru H. (2007) Basel II ve IAS 39 Muhasebe Standartı Çerçevesinde Menkul Kıymetleştirme İşleminin Türkiye'de Banka ve Diğer Kaynak Şirketlerin Bilanço ve Sermaye Yeterliliği Yükümlülüklerine Etkileri, Bankacılar Dergisi, Sayı:62

Erdönmez, P.A. (2006). Aktif Menkul Kıymetleştirilmesi. Bankacılar Dergisi.

Erol, T. (2006). Değişim Sürecindeki Türk Finans Sektörü. Finans Zirvesinde Yapılan Konuşma Metni. Sermaye Piyasası Kurulu. İstanbul.

Genç, E. (2007). Alacakların Menkul Kıymetleştirilmesi Ve Türkiye Uygulaması. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı. İstanbul.

Göçer, Danacı (2018) Yapılandırılmış Varlık Fonlama Tekniği Olarak Menkul Kıymetleştirme ve Türkiye'deki Uygulamaları, Balkan Sosyal Bılımler Dergısı 2019 8(16) 199–207

Günceler, Kesebir (2018) Menkul Kıymetleştirme Banka Kredilerine Kıyasla Firmalar İçin Alternatif Fonlama Kaynağı Olabilir Mi? Türkiye'de Hizmet Sağlayan Şirketlere Uygulanabilirliği Bakımından İncelenmesi, International Journal Entrepreneurship and Management Inquiries (Journal EMI) Dergisi ISSN: 2602 – 3970 Dönem Cilt: 2 Sayı: 3 75-90

Hakyemez, C. (2012). Menkul Kıymetleştirmede Örnek Ülke Uygulamaları ve Türkiye İçin Öneriler. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara

Hazar, Yılmaz (2019) Bir Finansal Araç Olarak Menkul Kıymetleştirme Ve Muhasebesi, Maliye ve Finans Yazıları, 319-340

Hepşen, A. (2004) Bir Finanslama Yöntemi Olarak Menkul Kıymetleştirme: İpoteğe Dayalı Menkul Kıymetleştirme ve Türkiye Uygulaması, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Finansman Blim Dalı, İstanbul.

Imınds, (2009) Money: Securiziaiton, IMINDS Pty. Ltd. S.1.

Kothari, V. (2006) Securiziaiton: The Financial Instrument of the Future, Wiley Finance, 4-8.

Kendall, Leon, A Primer On Securitization, Londra, Mit Press, 1996

Öcal, N. (1994). Türkiye'de Menkul Kıymetleştirme Uygulaması, Etkileri, Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Pavel, C.A. (1989). Securitization: The Analysis and Development of The Loan-Based/Asset Backed Securities Markets. Probus Publishing. Chicago.

Reinhart, C. M., Kenneth, S.R. (2008). Is the 2007 US Sub-Prime Financial Crisis So Different? An International Historical Comparison, The American Economic Review, 98 (2), (May), 339-344.

Schwarcz, S. L. (2002). The Impact of Bankruptcy Reform on "True Sale" Determination in Securitization Transactions. Fordham Journal of Corporate and Financial Law. 7 (2). 353-365.

Tantan, S. (1996). Menkul Kıymetleştirme: ABD Uygulamaları ve Bankacılık Sektörüne Etkileri. SPK Yayınları. No:44. Ankara.

Telpner, J. (2003). A securitization primer for first time issuers. In: Global Securitisation and Structured Finance, Greenberg Taurig.

Tüysüz, M. (2011): Sermaye Piyasası Hukukunda Varlığa/ İpoteğe Dayalı Menkul Kıymetleştirme, Ankara: Yetkin Basımevi.

Uçak, N. (2000). Gelecekteki Nakit Akımlarına Dayalı Menkul Kıymetleştirme. Sermaye Piyasası Kurulu Yeterlik Etüdü. Ankara.

Vatansever, N. (2000). Varlığa Dayalı Menkul Kıymet Uygulaması. Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. C.1. S.1.

Vatansever, N. (1995). Yeni Bir Finansman Tekniği Olarak Varlığa Dayalı Menkul Kıymetleştirme Uygulaması. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Para ve Banka Programı, İzmir

Yetgin, F. (2007) Mortgage sistemi: Türkiye (Teori-Uygulama). İstanbul: Dünya Gazetesi Kitaplığı Yayınları.

Yüzbaşıoğlu, N. (2020) Kaynak Sağlama Aracı Olarak Menkul Kıymetleştirme ve Türkiyede'ki Son Gelişmeler, Van YYÜ İİBF Dergisi, 4/9

Bölüm 9

TÜRKİYE'DEKİ EN BÜYÜK 10 BANKANIN PERFORMANS ANALİZİ: PSI YÖNTEMİ

Naci YILMAZ[1]

1 Doç. Dr., Doğuş Üniversitesi İİBF İktisat, nyilmaz@dogus.edu.tr , ORCID No: 0000-0003-0107-6448.

Giriş

Neo-liberal iktisat politikalarının 1990'lardan itibaren dünyada yaygın olarak uygulanmasıyla birlikte hem küreselleşmenin, hem de aynı sektörde faaliyet gösteren işletmeler arasındaki rekabetin şiddeti bir hayli artmıştır. Bilgi işlem ve iletişim teknolojisindeki yeniliklerin de bu trendi destekledikleri görülmektedir. Sektörlerde gittikçe artan rekabet, işletme sahiplerinin ve yöneticilerin üretimde ve satışta verimlilik-etkinlik konularına daha fazla odaklanmalarına yol açmıştır. İşletmelerdeki etkinlik-verimlilik ölçümlerinde benchmarking yöntemi daha fazla kullanılarak, işletme ile rakip işletmeler arasındaki performans karşılaştırması ve ranking (başarı derecelendirmesi) sıkça kullanılan analiz teknikleri haline gelmişlerdir.

Türkiye'deki bankacılık sektörü mevduat bankaları, katılım bankaları, kalkınma ve yatırım bankalarından oluşmaktadır. Bankalar Kanunu gereğince, tasarruf sahiplerinden mevduat kabul etme yetkisine sahip tek banka grubu mevduat bankalarıdır. Bu araştırmanın amacı, Türkiye'de rekabet eden ve varlık (aktif) toplamı bakımından bankacılık sektöründeki en büyük 10 mevduat bankasının güncel mali verilerine dayanarak aralarında bir performans kıyaslaması yapmaktır. Türkiye'deki en büyük mevduat bankaları, Türkiye'deki diğer banka türlerine (katılım bankaları ile kalkınma ve yatırım bankaları) göre daha büyük olduklarından, aynı zamanda Türkiye'deki en büyük 10 bankayı da temsil etmektedirler. Finansal performans analizi niteliğindeki bu araştırmada, büyük bankalar içinde finansal açıdan en başarılı bankayı bulmak için çok kriterli karar verme tekniklerinden (ÇKKV) birisi olan PSI (Preference Selection Index=Tercih Seçimi Endeksi) yöntemi uygulanacaktır. Çalışmada giriş, literatür, yöntem açıklaması, analiz ve sonuç bölümleri yer almaktadır.

1. Literatür

Literatürde, Türkiye'de bankacılık ve finans alanında PSI tekniği kullanılarak yapılmış sınırlı sayıda performans analiz çalışmasına rastlanmıştır. Bu ve benzeri çalışmaların özeti aşağıda verilmektedir.

Akyüz ve Aka (2015) imalat performansının ölçümü için PSI yöntemi kullanmışlardır. Bir cam fabrikasının değişik 3 imalatı karşılaştırılmıştır. Elde edilen sıralama sonuçları AHP ve TOPSIS yöntemleri ile bulunan sıralama sonuçları ile karşılaştırılmıştır. Sonuçların birbirine çok benzer olduğu ortaya çıkmıştır.

Tuş ve Adalı (2018) Denizli'de bir tekstil şirketine personel alımı için CRITIC, CODAS ve PSI yöntemlerini kullanmışlardır. Kriter ağırlıkları CRITIC yöntemi ile belirlenirken, performans sıralaması PSI ve CODAS yöntemleriyle yapılmıştır.

Kabakcı ve Sarı (2019) Türkiye'de faaliyet gösteren aktif büyüklüğü en büyük on mevduat bankasının 2008-2017 yıllarına ilişkin performanslarını PSI yöntemiyle sıralamışlardır. Çalışmada 15 finansal rasyo değerlendirme kriteri olarak seçilmiştir. Sermaye yeterlilik oranı ve şube başına personel kriterlerinin performansı görece en fazla etkileyen kriterler olduğu sonucuna varılmıştır. Analiz sonucunda en başarılı bankalar Ziraat Bankası ile Akbank olmuştur. En az başarılı bankalar ise Yapı ve Kredi Bankası ve Denizbank olmuştur. PSI yöntemiyle elde edilen sıralama ile TOPSIS yöntemiyle elde sıralamalar arasında büyük bir benzerlik bulunmuştur.

Akbulut (2020) Türkiye'de faaliyet gösteren en büyük 10 mevduat bankasının 2018 yılındaki performansını analiz etmek için Gri Entropi, PSI ve ARAS yöntemlerini kullanmıştır. Kriter ağırlıkları Gri Entropi yöntemi ile performans sıralaması ise PSI ve ARAS yöntemleri ile yapılmıştır. Çalışmada 12 değerlendirme kriteri kullanılmıştır; Banka Yaşı, Toplam Aktifler, Toplam Krediler, Toplam Mevduat, Toplam Özkaynak, Ödenmiş Sermaye, Net Faiz Gelirleri, Şube Sayısı, Çalışan Sayısı, Takipteki Krediler, Net Faiz Giderleri, Personel Giderleri. Her iki yöntemin performans sıralaması birbirine çok yakın çıkmıştır. İki yöntemin performans sonuçlarının geometrik ortalaması alınmış ve Ziraat Bankası en başarılı, Denizbank en az başarılı banka çıkmıştır. PSI yöntemine göre oluşan performans sıralamasına göre, en başarılı bankadan en az başarılı bankaya doğru olarak; Ziraat Bankası, Ekonomi Bankası, Yapı ve Kredi Bankası, Akbank, İş Bankası, Garanti Bankası, QNB Finansbank, Halk Bankası, Vakıflar Bankası, Denizbank şeklinde bir sıralama bulunmuştur.

Işık (2021) yerli özel bankalardan Akbank'ın 2009-2019 yılları arasındaki finansal performansını ölçerken PSI yöntemini uygulamıştır. Analizde 10 adet finansal gösterge kullanılmıştır. Akbank'ın performansında en önemli kriterin Toplam Mevduat/Toplam Aktifler, en az önemli kriterin ise Donuk Alacaklar/Toplam Krediler olduğu anlaşılmıştır. Çalışma sonucunda, Akbank'ın finansal performansının en yüksek olduğu yılın 2010 yılı olduğu, en düşük yılın ise 2019 olduğu ortaya çıkmıştır.

Demir (2022) hayat dışı sigorta şirketlerinden biri olan Anadolu Sigorta şirketinin 2013-2020 yılları arasındaki performansını PSI, SD ve MABAC yöntemleriyle ölçmektedir. Çalışmada 12 performans kriteri belirlenmiştir. Kriter ağırlıkları SD ve PSI yöntemleri ile belirlenirken, performans sıralaması MABAC yöntemiyle yapılmıştır. SD ve PSI ağırlık katsayıları Bayes yaklaşımı ile birleştirilmiştir. Buna göre en önemli performans kriteri konservasyon oranı olmuştur. MABAC yöntemine göre, en başarılı yıl 2013 iken, en başarısız yıl 2018 yılıdır.

2.Yöntem Açıklaması

İlk kez Maniya ve Bhatt (2010) tarafından malzeme seçimi sorununu çözmek için tasarlanan PSI (Preference Selection Index= Tercih Seçim Endeksi) yöntemi diğer çok kriterli karar verme tekniklerinden (ÇKKV) farklı olarak kriterlerin göreli ağırlıklarının belirlenmesini zorunlu kılmamaktadır. Bu yüzden, göreli kriter ağırlıklarının belirlenmesinin zor olduğu durumlarda tercih edilmektedir. Göreli kriter ağırlık değeri yerine genel tercih değeri hesaplanmaktadır. Her alternatif için tercih endeks değeri (I_i) belirlenmektedir. Yöntemin aşamaları aşağıda gösterilmektedir (Akyüz ve Aka, 2015; Attri ve Grover, 2015; Kabakçı ve Sarı, 2019; Akbulut, 2020; Ulutaş ve Topal, 2020; Ulutaş, 2020; Işık, 2021; Demir 2022).

1.Aşama: Formül 1'deki K karar matrisi düzenlenir. Formül 1'de m alternatif sayısını, n kriter sayısını, x_{ij} ise i. alternatifin j. kritere göre performansını göstermektedir.

$$K = [x_{ij}]_{mxn} = \begin{bmatrix} x_{11} & \cdots & x_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \qquad \text{(Formül 1)}$$

2.Aşama: Standart ya da diğer bir ifadeyle normalize edilmiş karar matrisi Formül 2 veya Formül 3 ile düzenlenir. Maksimum (mak) hedefli kriterler için Formül 2, minimum (min) hedefli kriterler için Formül 3 kullanılır. Formüllerde r_{ij} standart değeri göstermektedir.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij}}{mak(x_{ij}).} \qquad \text{(Formül 2)}$$

$$r_{ij} = \frac{\min(x_{ij})}{x_{ij}.} \qquad \text{(Formül 3)}$$

3.Aşama: Formül 4 yardımıyla standart değerlerin ortalaması alınır. Bu değer her kriter için hesaplanır. $\bar{r}$ ortalama standart değeri gösterir.

$$\bar{r}_{ij} = \frac{\sum_{i=1}^{m}(r_{ij})}{m} \qquad \text{(Formül 4)}$$

4.Aşama: Her kritere ilişkin tercih değişkenliği değeri (PV_j) Formül 5 ile hesaplanır.

$$PV_j = \sum_{i=1}^{m}(r_{ij} - \bar{r}_{ij})^2 \qquad \text{(Formül 5)}$$

5.Aşama: Tercih değerindeki sapmalar (v_j) Formül 6 yardımıyla hesaplanır.

$$v_j = (1 - PV_j) \qquad \text{(Formül 6)}$$

6.Aşama: Her kriterin toplam tercih değeri (β_j) Formül 7 yardımıyla hesaplanır.

$$\beta_j = \frac{vj}{\sum_{j=1}^{n} vj} \qquad \text{(Formül 7)}$$

7.Aşama: Her bir alternatife ait tercih seçim endeksi (I_i) Formül 8 ile bulunur. En iyi alternatif, değeri en büyük olan alternatif olarak kabul edilir.

$$I_i = \sum_{j=1}^{n} (r_{ij} \ x \ \beta_j) \qquad \text{(Formül 8)}$$

3.Analiz

Çalışmaya dayanak olan istatistiki bilgiler, Türkiye Bankalar Birliği'nin (TBB) internet sayfasından (https//www.tbb.org.tr) alınmıştır. Türkiye'deki katılım bankaları dışındaki bankaların finansal ve faaliyet bilgilerinin ayrıntılı olarak izlendiği sayfada, mevduat bankaları ile ilgili açıklanan en güncel veriler 2022 yılının ilk çeyreğine (Mart-2022) ilişkindir.

ÇKKV teknikleri özellikle birden çok sayıda kriterin birlikte değerlendirilmesine bağlı olduğundan, analizde kullanılacak kriterlerin belirlenmesi işlemi çalışmanın ilk adımını oluşturmaktadır. Bu amaçla, mevduat bankalarının performansını belirleyen ve literatürde de sıkça kullanılan finansal oranlar kriter olarak seçilmiştir. Seçilen kriterler, finansal performans ölçümünde dikkate alınan sermaye yeterliliği, aktif kalitesi, faaliyet hacmi, karlılık ve verimlilik ile ilgili göstergelerdir. Tablo 1'de analizde kullanılan kriterler ve bunların konuları yer almaktadır.

Tablo 1. *Kriterler*

Kriter No	Kriter İsmi	Konusu
1	Öz kaynaklar/Aktifler	Sermaye Yeterliliği
2	Krediler/Aktifler	Aktif Kalitesi
3	Krediler/Mevduat	Faaliyet Hacmi
4	Öz kaynak Karlığı	Karlılık
5	Aktif Karlılığı	Karlılık
6	Kar/Şube Sayısı	Verimlilik
7	Kar/Çalışan Sayısı	Verimlilik

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Analizin 2. adımında performans karşılaştırması yapılacak banka grubunun seçimi problemi çözülmüştür; Çalışmada Türkiye'de aktif toplamı en büyük 10 mevduat bankasının karşılaştırılmasına karar verilmiştir. Bu karar verilirken, büyük bankalar ("büyükler") arasında bir karşılaştırma yapmanın, daha adil olacağına dair bir görüşün varlığı etkili olmuştur. Çünkü, büyük bankalar ile küçük bankaları karşılaştırmanın, bir benzetme yaparsak, "elmayla armudu karşılaştırmak" gibi bir şey olacağı düşüncesi hakim olmuştur. TBB istatistiklerine göre, Mart-2022 itibarıyla aktif toplamı en yüksek 10 mevduat bankası, büyükten küçüğe doğru, Ziraat Bankası, Vakıfbank, İş Bankası, Halkbank, Garanti Bankası, Yapı ve Kredi Bankası, Akbank, QNB Finansbank, Denizbank ve Türk Ekonomi Bankası olarak sıralanmaktadır. Tablo 2'de bu bankaların sahiplik (mülkiyet) yapısı gösterilmektedir. Tablodan en büyük 10 mevduat bankasının sahiplik bakımından nerdeyse eşit dağılım (4 yabancı, 3 kamu, 3 özel banka) gösterdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, kamu bankalarının aktif toplam bakımından üst sıralarda, özel bankaların orta sıralarda, yabancı bankaların ise alt sıralarda oldukları da görülmektedir. Tabloya göre, en büyük aktife sahip banka bir kamu bankası olan Ziraat Bankası iken, büyükler içinde en küçük olanı ise yabancı bir banka olan Türkiye Ekonomi Bankası'dır.

Tablo 2. *Türkiye'deki Aktif Toplamı En Büyük 10 Mevduat Bankası (Mart-2022)*

Aktif Sırası (Banka Kodu)	Banka	Sahiplik (K/Ö/Y)
1	Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş.	K
2	Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	K
3	Türkiye İş Bankası A.Ş.	Ö
4	Türkiye Halk Bankası A.Ş.	K
5	Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	Y
6	Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	Ö
7	Akbank T.A.Ş.	Ö
8	QNB Finansbank A.Ş.	Y
9	Denizbank A.Ş.	Y
10	Türk Ekonomi Bankası A.Ş. (TEB)	Y

Kaynak: TBB (2022). K:Kamu, Ö:Özel, Y:Yabancı.

Analizin 3.adımında ÇKKV tekniğinin uygulanması için gerekli olan başlangıç karar matrisinin oluşturulması işlemi yapılmıştır. Tablo 3'te verilen Karar matrisi 10 alternatifli (m), 7 kriterli (n) olmak üzere 70 (mxn=10x7=70) boyutludur. Tabloda standart matriste kullanılacak verilerden kriterlerin maksimum ve minimum değerleri de yer almaktadır.

Tablo 3. *Karar Matrisi: Türkiye'deki En Büyük 10 Mevduat Bankası Finansalları-Mart 2022*

Banka Kodu	Özkaynaklar / Aktifler	Krediler / Aktifler	Krediler / Mevduat	Özkaynak Karlığı	Aktif Karlılığı	Kar /Şube	Kar / Çalışan
1	0.09976	0.02322	0.81515	0.04487	0.00448	3.84282	0.27551
2	0.06808	0.00643	0.96727	0.03990	0.00272	3.20404	0.17789
3	0.10764	0.00993	0.83448	0.07780	0.00837	7.12153	0.37286
4	0.06565	0.00515	0.86952	0.03196	0.00210	1.97390	0.10033
5	0.11361	0.00493	0.84977	0.08489	0.00964	9.45815	0.44362
6	0.09576	0.01036	1.01936	0.09293	0.00890	9.01671	0.46929
7	0.11490	0.00659	0.88399	0.08875	0.01020	11.31759	0.65984
8	0.06184	0.00787	0.99860	0.09054	0.00560	5.35543	0.21890
9	0.09466	0.01633	0.98186	0.07724	0.00731	3.66907	0.20403
10	0.07136	0.00998	0.84207	0.10118	0.00722	3.50646	0.18562
MAK	0.11490	0.02322	1.01936	0.10118	0.01020	11.31759	0.65984
MİN	0.06184	0.00493	0.81515	0.03196	0.00210	1.97390	0.10033

Kaynak: TBB (2022) verilerinden türetilmiştir.

PSI tekniğinin uygulanmasının ikinci aşamasında, karar matrisindeki değerler normalize edilmiştir. Bu aşamada kriterlerin hepsi maksimum hedefli oldukları için yanlızca Formül 2 kullanılmıştır. Karar matrisindeki değerler ilgili kriterin maksimum değerine oranlanmıştır. Böylece değerler sıfır ila bir sayısı (0-1) arasına indirgenmiştir. Standart matrisin değerleri Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. *Standart Matris*

Banka Kodu	Özkaynaklar / Aktifler	Krediler / Aktifler	Krediler / Mevduat	Özkaynak Karlığı	Aktif Karlılığı	Kar / Şube	Kar / Çalışan
1	0.86821	1.00000	0.79967	0.44348	0.43895	0.33954	0.41754
2	0.59251	0.27710	0.94890	0.39429	0.26634	0.28310	0.26959
3	0.93676	0.42775	0.81863	0.76890	0.82115	0.62924	0.56507
4	0.57133	0.22172	0.85301	0.31585	0.20573	0.17441	0.15206
5	0.98874	0.21250	0.83363	0.83896	0.94569	0.83570	0.67231
6	0.83340	0.44602	1.00000	0.91839	0.87257	0.79670	0.71121
7	1.00000	0.28384	0.86720	0.87716	1.00000	1.00000	1.00000
8	0.53817	0.33896	0.97963	0.89479	0.54899	0.47319	0.33174
9	0.82380	0.70344	0.96321	0.76340	0.71696	0.32419	0.30921
10	0.62101	0.42966	0.82607	1.00000	0.70798	0.30982	0.28131
Ortalama	0.77739	0.43410	0.88899	0.72152	0.65243	0.51659	0.47100

Kaynak: Yazar.

Tablo 4'te standart değerler elde edildikten sonra, her bir kriter bazında standart değerlerin aritmetik ortalaması alınmıştır.

Üçüncü aşamada, her bir kritere ait tercih değişkenlik değeri (PV_j) hesaplanmıştır. Tablo 5'te kriterlere ait tercih değişkenlik değerleri yer almıştır.

Tablo 5. *PVj değerleri*

Banka Kodu	Özkaynaklar / Aktifler	Krediler / Aktifler	Krediler / Mevduat	Özkaynak Karlığı	Aktif Karlılığı	Kar / Şube	Kar / Çalışan
1	0.00825	0.32024	0.00798	0.07731	0.04558	0.03135	0.00286
2	0.03418	0.02465	0.00359	0.10708	0.14907	0.05452	0.04057
3	0.02540	0.00004	0.00495	0.00224	0.02846	0.01269	0.00885
4	0.04246	0.04511	0.00130	0.16457	0.19955	0.11709	0.10173
5	0.04467	0.04910	0.00307	0.01379	0.08600	0.10183	0.04052
6	0.00314	0.00014	0.01232	0.03876	0.04846	0.07846	0.05770
7	0.04955	0.02258	0.00048	0.02422	0.12080	0.23368	0.27984
8	0.05723	0.00905	0.00821	0.03002	0.01070	0.00188	0.01939
9	0.00215	0.07254	0.00551	0.00175	0.00416	0.03702	0.02618
10	0.02446	0.00002	0.00396	0.07755	0.00309	0.04275	0.03598
Toplam (PVj)	0.29149	0.54348	0.05136	0.53730	0.69587	0.71127	0.61362

Kaynak: Yazar.

Dördüncü aşamada, Formül 6 yardımıyla her bir kritere ait tercih değerindeki sapmalar (Qj) bulunmuştur. Beşinci aşamada ise, Formül 7 yardımıyla her kriterin toplam tercih değeri (β_j) hesaplanmıştır. Kriterleri tercih değerindeki sapmalar (Qj) ve toplam tercih değerleri (β_j) Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 6. *Qj ve β_j Değerleri*

Sütun1	Özkaynaklar / Aktifler	Krediler / Aktifler	Krediler / Mevduat	Özkaynak Karlığı	Aktif Karlılığı	Kar / Şube	Kar / Çalışan
Qj	0.70851	0.45652	0.94864	0.46270	0.30413	0.28873	0.38638
β_j	0.19927	0.12839	0.26680	0.13013	0.08554	0.08120	0.10867

Kaynak: Yazar.

PSI yönteminde kriter ağırlığı tekniğin kendisi tarafından hesaplanmaktadır. Bu nedenle ayrı bir kriter hesaplama yöntemine ihtiyaç duyulmaz. Toplam tercih değeri (β_j) aynı zamanda kriterin önem derecesini, başka bir ifadeyle, kriter ağırlığını gösterir. Tablo 6'ya göre, seçilen 7 kriter içinden önem derecesi en büyük olan kriter Krediler/Mevduat rasyosudur. Bu kriterin ağırlığı yüzde 26.68 ile en yüksektir. Daha sonra yüzde 19.92 ağırlığa sahip olan Özkaynaklar/Aktifler kriteri gelmektedir. En düşük öneme sahip kriter ise yüzde 8.12 ağırlığa sahip olan Kar/Şube rasyosudur.

Beşinci aşamada, toplam tercih değerleri (β_j) veya başka bir ifadeyle kriter ağırlıkları ile standart değerlerin (r_{ij}) çarpılması ile bulunan değerlerin toplamları alınmıştır.

Tablo 7. (*Bj*rij) Değerleri Toplamı*

Banka Kodu	Özkaynaklar / Aktifler	Krediler / Aktifler	Krediler / Mevduat	Özkaynak Karlığı	Aktif Karlılığı	Kar / Şube	Kar / Çalışan
1	0.17300	0.12839	0.21335	0.05771	0.03755	0.02757	0.04537
2	0.11807	0.03558	0.25317	0.05131	0.02278	0.02299	0.02930
3	0.18666	0.05492	0.21841	0.10006	0.07024	0.05110	0.06141
4	0.11385	0.02847	0.22758	0.04110	0.01760	0.01416	0.01652
5	0.19702	0.02728	0.22241	0.10918	0.08089	0.06786	0.07306
6	0.16607	0.05727	0.26680	0.11951	0.07464	0.06469	0.07729
7	0.19927	0.03644	0.23137	0.11415	0.08554	0.08120	0.10867
8	0.10724	0.04352	0.26137	0.11644	0.04696	0.03843	0.03605
9	0.16415	0.09032	0.25699	0.09934	0.06133	0.02633	0.03360
10	0.12375	0.05517	0.22040	0.13013	0.06056	0.02516	0.03057

Kaynak: Yazar.

Son aşamada, her bankaya (alternatife) ait tercih seçim endeksi (I_i) Formül 8 yardımıyla hesaplanmıştır. En başarılı banka, endeks değeri en büyük olan banka olduğundan, ilk sırada 0.85663 skoruyla 7 kodlu Akbank yer almıştır. İkinci sırada 0.82626 skoruyla Yapı ve Kredi Bankası bulunurken, onu 0.7771 skoruyla Garanti Bankası izlemektedir. Son üç sırada is sırasıyla Halk Bankası, Vakıfbank ve Türk Ekonomi Bankası (TEB) yer almışlardır. Bankaların skorları ve performans sıralaması Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8. *Tercih Seçim Endeksi* (*I_i*) *Skoru ve Sıralama*

Banka Kodu	***Skor (Ii)***	Sıralama	Banka
1	0.68295	6	Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş.
2	0.53319	9	Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.
3	0.74279	4	Türkiye İş Bankası A.Ş.
4	0.45928	10	Türkiye Halk Bankası A.Ş.
5	0.77771	3	Türkiye Garanti Bankası A.Ş.
6	0.82626	2	Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.
7	0.85663	1	Akbank T.A.Ş.
8	0.65000	7	QNB Finansbank A.Ş.
9	0.73205	5	Denizbank A.Ş.
10	0.64573	8	Türk Ekonomi Bankası A.Ş.

Kaynak: Yazar.

Tabloya göre, özel yerli bankalar kamu bankalarına göre 2022 Mart itibarıyla daha başarılıdırlar. İlk dörtte 3 özel banka (Akbank, Yapı ve Kredi Bankası ve İş Bankası), yer alırken, son üçte 2 kamu bankası (Halkbank ve Vakıfbank) bulunmaktadır. Yabancı bankaların performans sıralamasında orta ve alt düzeylerde oldukları görülmektedir. En başarılı yabancı banka Garanti Bankası olurken, öteki yabancı bankalardan Denizbank 5. sırada, QNB Finansbank 7. sırada ve T.Ekonomi Bankası (TEB) 8. sırada yer almıştır.

Sonuç

Bu araştırmada Türkiye'de faaliyet gösteren bankalardan aktif toplamı en büyük 10 mevduat bankasının, 2022 yılı Mart ayı sonundaki bilanço verilerine dayalı olarak, finansal performansları karşılaştırılmıştır. Çalışmanın amacı, en güncel verilere göre en büyük 10 banka içinde finansal açıdan en başarılı olan bankayı bulabilmektir. Bunun için çok kriterli karar verme tekniklerinden PSI yöntemi uygulanmıştır. Performans kriterleri olarak sermaye yeterliliği, aktif kalitesi, faaliyet hacmi, karlılık ve verimlilik ile ilgili 7 farklı finansal oran analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, En başarılı bankanın Akbank olduğu anlaşılmıştır. Onu sırasıyla Yapı ve Kredi Bankası, Garanti Bankası ve İş Bankası takip etmiştir. Araştırma sonucunda, genel olarak özel yerli bankaların, kamu bankalarına ve yabancı bankalara göre daha başarılı oldukları sonucuna varılmıştır.

Bundan sonraki çalışmalarda PSI yöntemi dışındaki diğer çok kriterli karar alma teknikleriyle de elde edilen bu sonucun test edilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Akbulut, O.Y. (2020). Gri ENTROPİ temelli PSI ve ARAS çkkv yöntemleriyle Türk mevduat bankalarının performans analizi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 5(2), 171-187.

Akyüz, G. & Aka, S. (2015). İmalat performansı ölçümü için alternatif bir yaklaşım: Tercih endeksi (PSI) yöntemi. *Business & Economics Research Journal*, 6(1), 63-77.

Attri, R., Grover, S.(2015). Application of preference selection index method for decision making over the design stage of production system life cycle. *Journal of King Saud University- Engineering Sciences*, 27(2), 207-216.

Demir, G. (2022). Hayat dışı sigorta sektöründe kurumsal performansın PSI-SD tabanlı MABAC metodu ile ölçülmesi: Anadolu sigorta örneği. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi.* 7(1), 112-136.

Işık, Ö. (2021). Akbank'ın 2009-2019 dönemi finansal performansının PSI yöntemi ile değerlendirilmesi. Y. Aydın (Editör), *Ekonomi ve Finans Çalışmaları* kitabı içinde (299-312). Adana: Nobel Yayınları.

Kabakçı, C.Ç. & Sarı, E.B. (2019). *Türk bankacılık sektöründe finansal performansın tercih seçim endeksi (PSI) yöntemiyle analizi*. Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi, 4(3), 370-383.

Maniya, K. & Bhatt, M.G. (2010). A selection of material using a novel type decision-making method: Preference selection index method. Materials & Design, 31(4), 1785-1789.

Sarı, E.B. (2019). Measuring The performances of the machines via Preference Selection Index (PSI) method and comparing them with values of Overall Equipment Efficiency (OEE). İzmir İktisat Dergisi, 34(4), 573-581.

Tuş A.& E.A. Adalı (2018). CODAS ve PSI yöntemleri ile personel değerlendirmesi. *Alphanumeric Journal The Journal of Operations Research, Statistics, Econometrics and Management Information Systems*. 6(2), 244-256.

Ulutaş, A. (2020). Stacker selection with PSI and WEDBA methods. International Journal of Contemporary Economics and Administrative Sciences, 10(2), 493-504.

Ulutaş, A., Balo, F., Sua, L., Karabasevic, D., Stanujkic, D. and Popovic, G. (2021). Selection of insulation materials with PSI-CRITIC based CoCoSo method. Revista de la Construcción, 20(2), 382-392.

Ulutaş, A., Topal, A. (2020). *Bütünleştirilmiş Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinin Üretim Sektörü Uygulamaları*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Bölüm 10

YAŞLILARA YÖNELİK SOSYAL YARDIMLARIN YOKSULLUK VE SAĞLIK ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Banu BEYAZ SİPAHİ[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Tarsus Üniversitesi, banubeyazsipahi@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5242-5049

Giriş

Yaşam döngüsü birçok süreçten oluşmaktadır. Yaşam döngüsünün evrelerini Carter ve Mc Goldrick (1989) beşe ayırmıştır. Bu evreler sırasıyla *bağımsızlık evresi*; *eş seçimi ve evlilik*; *ebeveynlik*: çocuğun bebekliğinden adölesanlığına (çocukluktan erişkinliğe geçiş süreci) kadar olan dönem; *yetişkin çocuklara sahip aile evresi*; *emeklilik ve yaşlılık* evresidir. Yaşlılığın fizyolojik, psikolojik, sosyal ve ekonomik boyutta süreçleri vardır. Beklenen yaşam süresinin uzaması ile birlikte yaşlı nüfus dünyada artış göstermektedir. Yaşlı nüfustaki artış, yaşlılara yönelik sağlık ve sosyal ihtiyaçları karşılamaya yönelik sorunları ortaya çıkarmaktadır. Bu süreçte emeklilik sistemi ve devletin yaşlılara yönelik yapmış olduğu kamu harcamaları önem arz etmektedir.

Yaşlılık, yaşam döngüsü içerisinde kayıpların ve çöküşlerin olduğu bir dönemdir. Yaşlılık, her canlının yaşam süresi içerisinde geçirmek zorunda olduğu bir evredir. Her birey yaşlılık sürecinde aynı şekilde tepki vermemektedir. Özellikle yaşlılıkta karşılaşılan sağlık sorunları, hastalıklar, ölüm nedeniyle yaşanan kayıplar, emeklilik gibi ortaya çıkan rol statüsü, fizyolojik kayıplar gibi birçok durumlarda yaşlılar farklı süreçler yaşamaktadır. Bazı yaşlılar süreçlere kolay adapte olurken kimi yaşlılar bu süreçlerde zorlanmaktadır (Duyan, 2000).

Bireyler çalışma hayatlarını normal koşullarda tamamladıktan sonra, yaşlılık sonucunda veya hastalık durumunda, sağlık sorunları nedeniyle emekli olmakta ve hükümetler veya özel kuruluşlar tarafından emekli aylığına bağlanmaktadırlar. Emekli aylığı alan yaşlılar dışında herhangi bir aylık almayan ve bakıma muhtaç yaşlılar için sosyal yardımlar adı altında yapılan yardımlar söz konusudur. Bu yardımlar "*yaşlılık yardımı*" olarak ifade edilmektedir. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2021 yılında sosyal güvenceden mahrum ve bakıma muhtaç kişilere verilen 'yaşlılık' aylığını alan birey sayısını 836 bin 665 olarak açıklamıştır.

Yaşlılık evresinde çalışma dönemlerine göre gelirlerinin ve yaşam standartlarının düşme olasılığından dolayı yoksullaşma olasılığı yüksektir. Yoksulluktan en çok etkilenen yaşlı nüfus grubudur. Bireylerin yaşlanmasını etkileyen boyutlar farklı olduğu için yaşlı yoksulluğunu belirleyen faktörler bireyler arasında farklılık göstermektedir. Yaşlılık ve yoksulluğun etkisi birlikte sağlık üzerinde olumsuz etkisi daha güçlüdür.

Dünyada bireyler yaşamları boyunca ihtiyaçlarını daha iyi karşılayabilmek, hastalık, kaza ve olası risklerden korumak için bir sosyal güvenceye sahip olmak isterler. Sosyal güvence sayesinde en azından standart bir yaşam sağlamayı ve yaşlandıklarında kendi ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde yaşamlarını sürdürmek isterler. Yaşlı yoksulluğu aslında gelecek kuşaklara aktarılacak bir konu olmasına rağmen yaşlı yoksulluğunun ne-

denleri ve etkileri çok fazla çalışılmamaktadır.

Dünyada ve Türkiye'de yaşlı nüfusun artması ile birlikte ekonomik ve sağlık boyutu tartışılmaya başlanılan bir konu haline gelmiştir. Türkiye'de emeklilik sigortasının ve sağlık hizmetlerinin finansmanı, yaşlı bakımı gibi konuların çözülmesi gereken sorunlar olduğu ifade edilmiştir (Tufan, 2003).

Bu çalışmada, dünyada ve Türkiye'de hızla artan yaşlı nüfusun yaşamış olduğu ekonomik ve sağlık sorunları vurgulanması amaçlanmıştır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde hızla artan yaşlı nüfusun ekonomik boyutta nasıl bir etki yarattığı ve bu artışlardan yaşlı nüfus nasıl etkilendiğini ortaya konulması amaçlanmıştır. Özellikle emeklilik sistemlerinin ve hükümetler tarafından finanse edilen sosyal yardımların yaşlı nüfusu nasıl etkilediği ve sosyal yardımların sonuçları üzerinde durulmuştur. Ayrıca yaşlı nüfusun yoksullaşmasının nedenleri ve bu yoksulluk düzeyini azaltmak için neler yapılabileceği üzerine odaklanılmıştır.

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır: Giriş bölümünden sonra ikinci bölümde kavramsal olarak yaşlılık ve emeklilik, yaşlılara yapılan yardımlar üzerinde durulmuştur. Bu bölümde ayrıca Türkiye'de ve dünyada uygulanan yaşlılık yardım sistemlerinden bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde ise, kavramsal olarak yaşlılık yoksulluğu ve yaşlılık yoksulluğunun nedenleri ve etkileri üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölümde yaşlılık ve yaşlı sağlığı üzerine odaklanılmış. Bu bölümde yaşlıların sağlık hizmetlerinde yaşamış oldukları ayrımcılıklardan bahsedilmiştir. Son bölümde sonuç kısmına yer verilmiştir. Sonuç bölümünde yaşlı yoksulluğunu ve yaşlıların emeklilik sürecini iyileştirici politika önerilerine yer verilmiştir.

2. Yaşlılık, Emeklilik ve Yaşlılara Yapılan Sosyal Yardımlar

2.1 Yaşlılık Kavramı ve Durumu

Yaşlılık yaşam süresi içerisinde geri dönüşü olmayan ve yaşanması gereken bir dönemdir. Bu yaşam süreci içerisinde bireyler zamanla fiziksel veya mental değişim içerisine girmektedir. Yaşlılık süreci kültürel, çevresel ve ekonomik etmenlerin bir sonucudur (Şeker ve Kurt, 2018). Yaşlılık kavramı, kronolojik, biyolojik, fizyolojik, psikolojik, sosyo-kültürel, ekonomik ve çevresel boyutta değerlendirilmektedir. *Kronolojik yaşlanma*, doğum ile başlayan süreçte zamanla yaş alınması olarak ifade edilmektedir. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) 65 yaş ve üzerini kronolojik olarak yaşlı kabul etmektedir. *Biyolojik yaşlanma*, vücudun yapısal ve işlevsel olarak değişim göstermesidir. *Fizyolojik yaşlanma* ise, üretkenlik ve fizyolojik süreçlerde düşüşlerin yaşanması durumudur. *Psikolojik yaşlanma*, davranış değişikliklerin yaşlılıkla birlikte uyum değişimlerine neden olmasıdır. Sosyal ve ekonomik unsurlar psikolojik yaşlanma sürecini etkilemektedir.

Sosyal-kültürel yaşlanma süreci ise bireyin toplumsal rol ve statüsünün zamanla değişmesidir. Burada önemli olan yaşanılan ülke koşulları ve toplumun yaşlılara bakış açısı önem arz etmektedir. Ekonomik yaşlılık, emeklilik döneminin başlaması olarak ifade edilmektedir. Çalışma yaşamına göre gelirin genel olarak azalması, bununla birlikte sosyal statüde kayıpların yaşanmasıdır. Gelir kaybı ile birlikte yoksulluğun yaşanması yaşlılarda sağlık ve öz saygınlığın azalmasına neden olabilmektedir (Yerli, 2017). Aslında yaşlı nüfusun yaşamış olduğu ekonomik sorunlar fizyolojik, psikolojik ve sosyal-kültürel yaşlanma süreçlerini etkilemektedir.

Dünya Bankası gelişmişlik göstergelerine göre dünya genelinde yaşlı nüfus oranı artış göstermektedir. 2021 verilerine göre dünya nüfusunun %10'u yaşlı nüfustan oluşmaktadır. Toplam nüfus içerisinde yaşlı nüfusun en fazla olduğu ülke %11.9 ile Çin'dir. Bu ülkeyi Hindistan, Japonya ve ABD takip etmektedir. Türkiye'de ise 2021 yılında toplam nüfusun %9.7'sı yaşlı nüfustur. Yaşlı nüfusun % 44.3'i erkek ve % 55.7'si kadından oluşmaktadır. Ülke nüfusu içerisinde yaşlı nüfusunun %10'u geçmesi ülke nüfusun yaşlanmasını göstermektedir. Genel olarak baktığımızda Türkiye için artan bir yaşlı nüfusun olması ekonomik ve sosyal boyutta sorunları artırabilmektedir. Yaşlı nüfusunun artmasının temel nedenlerinden biri doğurganlık oranının azalmasıdır. Dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de 2001 yılında toplam doğurganlık hızı 2.38 iken 2020 yılında bu oran 1.76'ya gerilemiştir. Bir diğer neden ise yaşam beklentisinin artmasıdır. Doğurganlık hızının azalması ile birlikte yaşam beklenti süresinin artması yaşlı nüfusun payını artırmaktadır. Doğurganlık hızındaki azalmanın nedeni olarak; kırsaldan kente göç, kadınların çalışma hayatına atılması, eğitim düzeyinin artması, ekonomik boyut gösterilmektedir. Gelecek yıllarda daha da artması beklenen yaşlı nüfusun sosyal risk oluşturabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle sosyal güvenlik sistemi ve sigorta şirketleri artan yaşlı nüfusa yönelik planlamalar yapması gerekmektedir. TÜİK raporuna göre, Türkiye için yaşlı projeksiyonlarına göre 2025 yılında bu oran %11 ve ilerleyen yıllarda bu oranın artış göstererek 2040 yılında %16.3, 2060 yılında %22.6 ve 2080 yılında %25.6 olacağı tahmin edilmiştir.

Ülkelerin gelir yapılarına ve gelişmişlik düzeylerine göre incelendiğinde gelir düzeyi yüksek ülkelerde yaşlı nüfus, toplam nüfus içerisinde daha çok pay almaktadır. Dünya ortalaması 2021 yılı için % 9.8 olarak hesaplanmıştır. Ortalamanın üzerinde olan ülkeler Monako (%34.3), Japonya (%28.8), İtalya (%22.8), Slovenya (%21.8) ve Romanya (%21.5), ortalamanın altında kalan ülkeler Zambiya (%2.7), Somali (%2.5), Katar(%1.3) olarak gösterilmektedir. Gelişmiş ülkelerde nüfus yapısı değişlik gösterdiği söylenebilir. Bu ülkelerin daha erken kentleşmesi ve modernleşmesi ile birlikte kadınların çalışma hayatına atılması doğurganlık hızını azaltmıştır (Dünya Bankası, 2021). Yüksek gelirli ve gelişmiş ülkeler kentleş-

meyi ve ekonomik büyümeyi gelişmekte olan ve diğer ülkelere göre daha erken yaşadıkları için yaşlı nüfusun fazla olması beklenen bir durumdur. Ancak Türkiye gibi orta gelirli ve gelişmekte olan ülkelerde yaşlı nüfusun hızlı artış göstermesi nasıl bir etki yaratır bunu vurgulamak gerekmektedir. Yaşlı nüfusun yüksek ve gelir düzeyi yüksek olan ülkelerde (Polonya, İtalya, Slovakya gibi) yaşlıların refahını iyileştirmek için yapılan kamu harcamalarının artırılması gelecekte bu ülkelerin sıkıntılar yaşaya bileceği düşünülmektedir. Bu nedenle ülkeler politika uygularken dengeli ve adil olması önem arz etmektedir.

Orta Doğu ve Afrika ülkelerin bir kısmında (Kuzey Afrika, Sahra Altı Afrika) yaşlı nüfusta yıllık düzeyde pek bir değişiklik gözlenmemektedir. Bunun nedeni bölgede kaynakların kıt olması, salgın hastalıklar ve ekonomik sıkıntılar yüzünde dengeli beslenme alışkanlıklarının olmaması ortalama yaşam beklentileri ortalamanın altında kalmaktadır. Ayrıca bu bölgelerde halen doğurganlık oranında düşüşler gözlenmemektedir. Ancak bu ülkeler dışında düşük ve orta gelirli ülkelerde yaşlı nüfusta artış gözlenmesinin nedeni olarak erken yaşta gerçekleşen ölüm oranının ve bulaşıcı hastalıklar nedeniyle gerçekleşen ölümlerin azalması gösterilebilir.

2.2. Emeklilik ve Yaşlılara Yönelik Sosyal Yardımlar

Dünyada yaşlılara yönelik yapılan yardımlar ülkelerin uygulamış olduğu politikalara göre farklılık göstermektedir. İnsanlar yaşamları süresince kendilerini ve yakınlarını hastalık, yoksulluk, kaza gibi risklerden koruma gayesi içerisindedirler. Ancak ülkeler genel olarak farklı düzeyde (yeterlide olabilir veya yetersizde olabilir) sosyal güvenlik sistemine sahip olabilirler. Sosyal güvenlik kavramı, 19 yüz yılda Sanayi Devrimini yaşayan ülkelerde sanayi toplumunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere ortaya çıkmıştır.

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) 60 yaş üzerini yaşlı olarak kabul etmiş olsa da ülkelerin birçoğu emeklilik yaşı olarak 65 yaş ve üzerini belirlemiştir. Emeklilik yaşı sosyal (toplumsal rolü), psikolojik (işlevsel boyutu), ekonomik (tam katılım potansiyeli) ve kanunlara göre oluşturulmaktadır (Dziechciaz ve Pilip, 2014). Bu süreçte belirli şartları sağlayan ve çalışma hayatları normal koşullarda sona eren bireylere emekli aylığı bağlanmaktadır. Emekli aylığı, yasalar kapsamında bireyin belirli bir süre sonra çalışma hayatının sonlanması sonucu hak ettiği para miktarı olarak ifade edilmektedir. Emekli aylıkları kamu ve özel kuruluşlar tarafından düzenli olarak verilmektedir. Ülke ekonomisinin büyümesine ve gelişmesine katkı sağlayan emeklilerin, emeklilik yaşantılarında bir zorlukla karşılaşmadan refah içerisinde yaşamlarını sağlaması gerekmektedir (Robalino ve ark., 2009). Ancak emeklilikten sonra karşılaştıkları refah sorunları-

nın başında çalışma hayatlar**ında elde ettikleri gelirlerine göre** emeklilik dönemlerinde düşüşler yaşayabilmeleridir. Emekli aylığı almayan ve korunma ihtiyacı duyan yaşlıların mevcut olduğu ve bu yaşlılara yapılan ödeneklere ise yaşlılık yardımı denilmektedir. **Özellikle üzerinde durulması gereken konu emekli aylıklarının ve yaşlılık yardımlarının yoksulluk üzerinde bir etkisinin olup olmadığıdır. Politika yapıcıları tarafından bu etki dikkate alınarak politika düzenlemelerine gidilmesi gerekebilmektedir. Yaşlılara yapılan yardımlar sosyal sigortalar, sosyal hizmetler ve sosyal yardımlar çatısı altında toplanmaktadır. Yaşlılara yapılan ödemeler; zorunlu katılım esaslı, gönüllü katılım esaslı ve katılımsız sistemlerle işlenmektedir. Bu sistem içerisinde yer alan** katılımsız sistem karşılıksız ve tamamen devlet desteğine dayanmaktadır. Amaç asgari gelir seviyesi garanti altına alınarak yoksulluğun önlenmesi amaçlanmaktadır. Prim ödemesi olmadığı için bu sistem sosyal emekli aylığı olarak ifade edilmektedir. Genellikle sabit oranlı olarak, bireylerin varlıklarına yada gelirlerine dayalı olarak verilmektedir (Robalino ve ark., 2009).

Zorunlu katılım esas sistemi, genellikle devlet tarafından yürütülmekte olup özel sigorta şirketleri yürütse dahi devlet kuralları geçerlidir. Devlet tarafından yürütülen kısmı literatürde Dağıtım Sistemi (Pay as You Go) olarak ifade edilmektedir. İlk akla gelen zorunlu kamu sosyal güvenlik sistemi finansmanıdır. Bu sistemde çalışan bireylerden elde edilen primler emekli bireylere aktarılmaktadır. Primlerin belirlenmesi önemlidir. Primler sabit oranlı, varsayımsal katkı belirlemeli ve puan esaslı olabilmektedir. Sabit oranlıda yani devlet çalışan bireylerin gelirlerindeki artış oranına göre prim toplamakta ve sabit oranda her bireye emeklilik ödemesi yapılmaktadır. Bu sistemi uygulayan ülke olarak İrlanda örnek verilebilir. Varsayımsal katkı belirlemeli sistemde ise devletin bireylerden topladığı primler varsayımsal bir hesap üzerinden büyüme oranına göre belirlenen faiz artışı ile birikmektedir. Bu sistemi uygulayan ülkelere İsveç ve Norveç örnek verilebilir (Filgueira ve Manzi, 2017). Puan hesaplı emeklilik sisteminde ise çalışma hayatları boyunca elde ettikleri gelirlerine ve ödemiş oldukları primlere bağlı olarak emekli aylıkları hesaplanmaktadır. Gönüllü katılım esas sistemi fonlama sistemi olarak adlandırılmaktadır. Fonlama modeli dağıtım modelinden farklılık göstermektedir. Bu farklılık, bireylerin yaşlılık döneminde yaşayabilecekleri gelir kaybı riskini telafi etmek amacıyla çalıştıkları aktif dönem boyunca yaptıkları birikimlerden kaynaklanmasıdır. Bu sebeple fonlama sistemi bireysel tasarrufa dayanmaktadır. Fonlarda değerlendirilen tasarruflar ülkenin yatırımlarına kaynak olarak devredilmektedir. Fonlama sistemi özel sektör tarafından yürütülmektedir. Fonlama sistemine bireysel emeklilik sistemi örnek gösterilebilir (Açmaz, 2015).

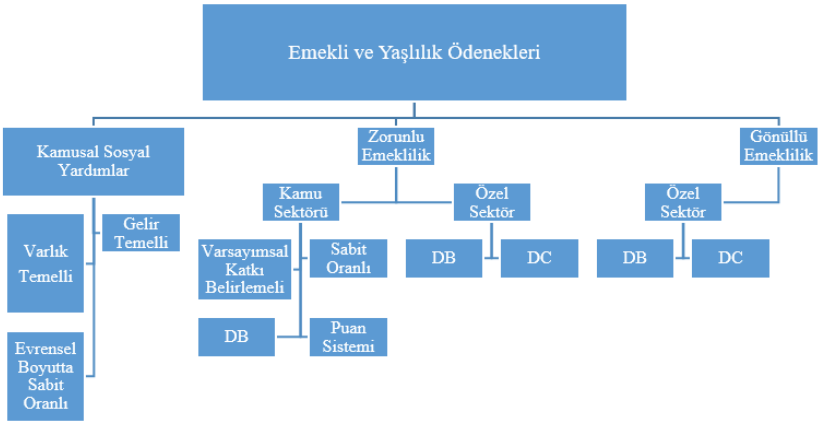

Şekil 1: *Emekli ve yaşlı ödenek sistemi*

Not: DB: Belirlenmiş fayda esaslı emeklilik sistemlerini; DC: Belirlenmiş katkı esaslı emeklilik sistemini ifade etmektedir. **Kaynak:** Robalino ve ark., 2009.

Ülkeler farklı demografik yapılarından, ekonomik ve siyasi düzenlerinden ötürü farklı emeklilik sistemleri uygulamaktadır. Dünya genelinde emeklilik sistemlerinin finansmanı, dağıtım PAY-GO (pay-as-you-go) veya fonlama (funding) olarak tanımlanan iki model ile sağlanmaktadır. Dağıtım modellerinde, sosyal güvenlik harcamaları prim kesintileri ve devlet desteği ile karşılanmaktadır. Bu şekilde bireylere devlet asgari düzeyde bir gelir sağlamayı hedeflemektedir. Dağıtım modelindeki amaç aktif olarak çalışanlardan yapılan kesintiler o dönemde pasif olan emeklilerin maaşını karşılamak için dağıtılmaktadır. Türkiye'de sosyal güvenlik kurumu içerisinde Bağ-Kur, SSK ve emekli sandığı bu modelle uygun olarak çalışmaktadır.

Tablo 1: *OECD Ülkelerinin Mevcut Emeklilik Sistemleri*

Belirlenmiş Fayda	**Belirlenmiş Katkı Esasları**	**Belirlenmiş Fayda ve Belirlenmiş Katkı Esası**	**Hiçbiri**
Finlandiya, Almanya, İsrail ve İsveç	Şili, Yunanistan, Macaristan, Polonya, Slovenya	Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Danimarka, Fransa İrlanda, İtalya, Japonya, Kore, Meksika, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Portekiz, İspanya, İsveç, **Türkiye**, ABD, Bileşik Krallık	Çekya, Estonya, Slovakya

Kaynak: OECD Pensions Outlook,2020

Emekliliğin dünyada farklılaştığı noktalardan birisi de emeklilik yaşıdır. Ayrıca, emeklilik yaşları kadın ve erkeklerde farklılık gösteren ülkelerde vardır. Emeklilik yaşı en yüksek olan ülke Yunanistan, en düşük

olan ülke ise Endonezya'dır. En yüksek kadın ve erkek emeklilik yaşı 67 olarak belirtilmiştir. Türkiye'de belirlenen emeklilik yaşları erkeklerde 60 kadınlarda ise 58 olarak belirlenmiştir. Türkiye, OECD ülkeleri içerisinde kadınlar için en düşük emeklilik yaşı uygulamasına sahiptir.

Türkiye'de Emekli Sandığı, Bağ-Kur, SSK gibi prim ödemeli emekli sistemine bağlı olan yaşlı bireylerin emekli maaşlarının yanı sıra prim ödemesi yapılmadan sosyal yardım desteği verilmektedir. Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) tanımına göre, sosyal koruma kavramı hanehalklarının ya da bireylerin belirlenmiş risk veya ihtiyaç yüklerini azaltmak amacıyla yapılan tüm müdahaleleri ifade etmektedir. Sosyal yardımlar, Avrupa Bütünleştirilmiş Sosyal Koruma İstatistikleri Sistemi (ESSPROS) sosyal yardımları hastalık/sağlık bakımı, engellilik, yaşlılık, dul/yetim, aile/çocuk, işsizlik, konut ve sosyal dışlanma olmak üzere toplam sekiz başlıkta sınıflandırmaktadır. TÜİK tarafından açıklanan 2019 ve 2020 yılına ait tüm yapılan sosyal koruma harcamalar ile birlikte yaşlı/emeklilere yapılan sosyal koruma harcamalarında içinde olduğu sosyal koruma harcamaları tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: *Türkiye'de Toplam Sosyal Koruma Harcamaları ve Yardımları 2019-2020*

	2019	**Pay%**	**2020**	**Pay%**
Sosyal Koruma Harcamaları Toplam	542.201	100	655.599	100
İdari Masraf ve Diğer Harcamalar	8.834	1,6	9.597	1,5
Sosyal Koruma Yardımları Toplam	533.368	98,4	646.002	98,5
Hastalık/Sağlık Bakımı	146.036	26,9	170.993	26,1
Engelli/Malül	18.200	3,4	20.906	3,2
Emekli/Yaşlı	263.079	48,5	300.902	45,9
Dul/Yetim	63.616	11,7	73.194	11,2
Aile/Çocuk	23.177	4,3	31.071	4,7
İşsizlik	15.732	2,9	44.393	6,8
Sosyal Dışlanma B.Y.S	3.529	0,7	4.544	0,7

Tablo 2' de görüldüğü üzere Türkiye'de 2019 ve 2020 yıllarında sosyal koruma harcamaları içerisinde en çok harcama sosyal koruma yardımlarına yapılmıştır. Bu yardımlar içerisinde en çok harcama emekli/yaşlılara yapılmıştır. Sosyal koruma harcamalarının GSYH içerindeki payı 2020 yılında %13 olarak hesaplanmıştır. Bu pay içerinde emekli/yaşlılara yapılan harcamaların % 6 ile en yüksek orana sahip olduğu söylenebilir (TÜİK Haber Bülteni, 2021).

Emekli aylıkları ekonomik ve politika açısından önemli bir gelişmedir. Özellikle devlet kapsamındaki emeklilik süreci ülke ekonomileri için önemlidir. Tüm dünyada devlet kapsamında emeklilik sistemi 19.yy. sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Emeklilik sisteminin doğuşunun ilk sebebi sanayi

devrimidir. Bu dönemde işçi sınıfının çalışma hayatları boyunca verimlilik süreçlerinin yaşlandıklarında veya hastalandıklarında bu verimlilik hallerini elde edemeyecekleri için emeklilik sistemine ihtiyaç duyulmuştur. İkinci sebebi; insanların beklenen yaşam süresinin uzaması gösterilmektedir. Üçüncü olarak modernleşme ve kentleşme gösterilmektedir.

3. Yaşlılıkta Yoksulluk Süreci

Bireylerin mevcut ihtiyaçları topluma, çevreye ve sosyal şartlara göre değişiklik göstermektedir. Yoksulluk kavramı, mevcut şartlar ile olması gereken durumun karşılaştırılması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Göreli ve mutlak yoksulluğun temeli Rowentree tarafından ortaya atılan iki yaklaşımla orta atılmıştır. Bu yaklaşımlar birincil yoksulluk yani temel ihtiyaçların karşılanması için yeterli gelirin bulunmamasıdır. Diğeri ise ikincil yoksulluk yani temel ihtiyaçlarına ek harcama yapabilmesi için gerekli gelirin olmaması olarak ifade edilmektedir (Riddell, 2004). Yoksulluk kavramı sadece gelir eksikliği değil aynı zamanda eğitim, sağlık, yaşam kalitesi gibi unsurlarında eksik olması anlamına gelmektedir. Sen (1985) çalışmasında gelir yoksulluğunu diğerlerinden ayırmıştır. Yoksulluktan kurtulmak için gelirin tek koşul olmayacağını vurgulamıştır. Belirli bir gelir düzeyinde bile cinsiyet, yaş, eğitim, sağlık gibi koşullar bireyleri yoksul kılabilmektedir. Bu mevcut kapasite eksikliklerin olması bireylerin maddi açıdan yaşam standartlarını kısıtlayabilmektedir. Örneğin yaşlılık, özürlülük ve sakatlık gibi koşullar bireyin gelir düzeyini azaltabilir. Bu nedenle yoksulluk olgusu üzerinde durulurken bireylerin kapasite yoksulluklarını incelemek önemlidir.

Çağımızda teknolojinin ilerlemesi ile birlikte yaşam standartların iyileşmesi ve sağlık alanında iyileşmeler yaşam süresini artırmaktadır. Bununla birlikte kadınların işgücüne katılım oranının artması ve kentleşmenin etkisiyle doğurganlık oranının azalması yaşlı nüfusun artışının sebebidir. Yaşlı nüfustaki artışlar yaşlı nüfusun sorunlarını tetiklemiştir. Yaşlı nüfus oranındaki yükseliş aslında çalışan nüfus (yani üreten) ile bağımlı nüfus arasındaki farkın azalmasına neden olmuştur. Bu süreç yaşlıların beklentilerini etkilemektedir. Yaşlanan nüfus daha önceki çalışma yaşantılarına göre genellikle daha düşük gelir elde eder ve onlar için yoksulluk süreci başlayabilir. Yaşlı nüfusun yoksulluktan en çok etkilenen gruplar arasında olduğunu söyleyebiliriz. Yoksulluğun temel nedeni gelir düşüklüğü ile birlikte bireylerin kişisel özellikleri ve sosyoekonomik sistemler gösterilebilir. Oysa yaşlı yoksulluğunun başlıca nedeni sosyal güvenlik sisteminde eksikliklerden ortaya çıkmaktadır. Özellikle kayıt dışı çalışmanın yaygın olması, sosyal sigorta uygulamasının çalışanların önemli bir bölümünü kapsam dışı bırakması, emekli aylıklarının ve yaşlı aylıklarının düşük olması yaşlı yoksulluğunun boyutunu arttırmaktadır (Keser, 2019).

İşgücü piyasasında yaşanan eşitsizlikler yaşlı yoksulluğunu etkilemektedir. Yaşlıların daha önce çalışma hayatında hiç bulunmaması ya da kayıt dışı işlerde çalışmış olması sosyal sigorta sisteminde hiç prim ödememiş olması yaşlı bireyin yoksullukla karşılaşmasına neden olmaktadır. Kayıt dışı çalışanların yaşlılık dönemlerinde yaşlılık sigortası ve yaşlılık aylığından hak kazanamayacakları beklenen bir gerçektir. Ayrıca kayıt dışı çalışma, çalışanların gün veya ücret olarak eksik bildirilmesi sonucunda ortaya çıkabilir. Yaşlılık aylığı içinde tam aylığını hak kazanamamaktadır. Çalışma dönemlerinde bireyler daha az prim ve vergi ödemek için ücretlerini eksik bildirilmesi yaşlı aylıklarını etkilemektedir. Emekli ve yaşlı aylıklarının yetersizliği, yaşlı yoksulluğunun bir diğer nedendir. Türkiye'de 2022 sayılı Kanun'a göre kendisine kanunen bakmakla yükümlü kimsesi bulunmayan ve hiçbir sosyal güvencesi olmayan 65 yaş ve üzeri bireylerin yaşlı aylıkların miktarı oldukça düşüktür.

Yaşlıların yaşamış olduğu sorunların başında yalnızlık, yoksulluk ve bakım ihtiyacı yer almaktadır. Yaşlılığın yaratmış olduğu psikolojik ve fiziksel değişikliğin yanı sıra ekonomik ve sosyal öncelikler zamana bağlı olarak değişme göstermektedir. Yaşlı nüfusun 2030 yılında toplam nüfusun %11.7'sini ve 2050 yılında ise %15.8'ni oluşturacağı düşünüldüğünde, bu artış yaşlı nüfusun ekonomik bağımlılık oranının (toplam işgücünün yüzde olarak 65 yaş ve üzeri yaştaki bireylerin sayısı) artması beklenmektedir. Bu oran artışının beklendiği ülkeler genellikle yüksek gelirli ülkelerin yanı sıra yaşlı nüfusun hızlı artış gösterdiği ve işgücünde önemli ölçüde düşüş gözlendiği ülkeler olduğu söylenebilir. Örnek olarak Çin ve Rusya gibi ülkeler verilebilir. Birçok ülkede yaşlı çalışan sayısını azaltmak ve yaşlıların yaşam standartlarındaki zorlukları azaltmak için teşvik gerekmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde emeklilik yaşından sonra ve yaşlılarda yoksulluk düzeyinin artması ile yaşlı bireylerin istihdam koşullarında bulunmasına neden olabilmektedir. Yaşlı nüfusun ülke ekonomilerine etkisi, işgücü büyümesini yavaşlatmakta, yatırım ve tüketim kalıplarını değiştirmektedir. Bu nedenle ülkelerin uygulayacak olduğu yaşlılara yönelik politikalar önem arz etmektedir. Artan yaşlı nüfusun ekonomiyi etkileme düzeyini *gümüş ekonomisi* ile ifade edilmektedir. Yaşlanan nüfusun artması yaşam şartlarında zorluk yaratmış olsa da ekonomi için önemli fırsat yaratabilmektedir. Gümüş ekonomisi, temel alındığında özellikle Avrupa ülkelerinde teknolojik gelişme ile yaşlı nüfusa yönelik stratejiler geliştirmişlerdir. Bu hizmetler özellikle sağlık izleme programları, robotik destek, sağlık turizmi ve evde bakım sürecini kapsayacak biçimde spor aktiviteleri ile refah düzeyini artırmayı amaçlamaktadır (Zsarnoczky, 2016). Gümüş ekonomisinin amacı, bu nedenle yaşlanan nüfusun yaşam kalitesini iyileştirme, mevcut ihtiyaçların karşılanmasına yönelik yenilikçi politikaların uygulanması ve daha fazla büyüme imkanı

sağlamasıdır (Demirbilek ve Özgür, 2017). TÜİK ve OECD 2019 verilerinden; Türkiye'de 65 yaş ve üstü nüfusun yoksulluk oranı % 17'dir. İtalya'da bu yoksulluk oranı % 9.7, Fransa'da % 3.6, İspanya'da ise % 10.2'dir. Türkiye'ye en yakın oran İngiltere'de % 15.3, en fazla yaşlı yoksulluğu oranı ise % 23 ile ABD'ye aittir.

Uzun vadede yaşlı yoksulluğu azalabilir mi? Bu soruya evet cevabı verebilmek için gelir eşitsizliğini azaltacak sosyo ve ekonomik politikaların uygulanması gerekmektedir ki bu süreç oldukça zor görünmektedir.

Yoksulluk kavramı literatürde cinsiyet temelli incelenmektedir. Özellikle bazı sosyal kesimlerde eğitim, sağlık, çalışma koşulları bakımından özellikle kadınlar, yaşlılar, engelliler, sosyal güvencesi olmayanlar sosyal dışlamaya maruz kalmaktadırlar. Genel olarak baktığımızda sosyal dışlamaya maruz kalanlar yoksulluk sorunu ile mücadele etmektedirler (Öztürk ve Çetin, 2009). Türkiye'de yaşlıların cinsiyete göre yıllık ortalama gelirleri karşılaştırıldığında erkeklerin geliri kadınlara göre daha fazladır. Kadınların işgücünde az bulunmaları, daha düşük ücretle çalışmaları ve en önemlisi kayıt dışı çalışmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Burada önemli olan bu sosyal dışlamayı nasıl önlenebileceği veya azaltılabileceği önem arz etmektedir. Kısa vadede değil uzun vadede çözümler gerekmektedir. Yaşlılara yapılan yardımların devamlı olması gerekmektedir (N.Keser, 2019).

4. Yaşlılık ve Sağlık Ayrımcılığı

Yaşlı nüfusu dünyada hızlı artış göstermesi ile birlikte sağlık sorunları artış göstermektedir. Ülkelerin bu aşamada bireylerin sağlık sorunlarının çözümü için çözüm önerileri geliştirmesi gerekir. Bu aşamada ülkeler için sağlık sistemleri içerisinde önemli bir yere sahip olan sağlık hizmetleri yaşlıların ihtiyaçlarını giderilmesi için önemlidir. Yaşlıların yaşamış olduğu sorunların başında sağlık hizmetlerine başvuru süreci, sağlık giderleri ve emeklilik gibi unsurlar başta gelmektedir. Artan bu tarz sorunlar yaşlılara yönelik ayrımcılık yaratmaktadır (Köse ve ark. 2015). Ortaya çıkan sorunlar sağlık sektörüne yansımaktadır. Özellikle sağlık bakım hizmetlerinden faydalanma, sağlık harcamalarının karşılanması, sosyal güvenlik kurumlarının örgütlenmesi gibi sorun yaşanmasına neden olabilmektedir. Tüm bu sorunlarla karşılaşan yaşlı bireyler toplumda ayrımcılıklar yaşayabilmektedir (Duru-Aşiret ve ark., 2015). Yaşlılığın toplumda özellikle sağlık sistemine yük olacağını düşünmek ayrımcılığı rasyonelleştirerek kanıksanmış hale gelmektedir. Ayrımcılığın kaynağı, yaşlanma temelli olarak görülmektedir (Palmore, 1999). Toplumsal olarak yanlış düşünülen algılardan birisi yaşlıların sağlık hizmetleri kaynaklarını tam kullandıkları yönündedir. Oysa bu süreci gelecekte tüm bireyler yaşayacaklardır. Ayrıca, sağlık kaynakları ve sağlık hizmetlerinin adil

kullanılmakta ve yaşlıların daha fazla kullandığını düşünmek yanlış bir algıdır (Büken, 2008).

Yoksulluğa maruz kalan yaşlılar gelir kaybının yanı sıra sağlık sorunlarından kaynaklı yoksulluk riskine maruz kalmaktadır. Yaşlılıkta karşılaşılan sağlık sorunlarının getirdiği ek maliyetler yaşlıların yoksullaşmasında etkili olduğu görülmektedir. Yoksulluğun beraberinde getirdiği sağlıksız çevre, belli hastalıklara yakalanma riskini artırmaktadır (Ak ve Közleme,2017).

Yaşlanan nüfusun artması ile birlikte hükümetler, kamu harcamalarını nasıl tahsis edeceği veya nasıl önlemler alacağı konularını odak noktasına almıştır. Sorun olması durumunda hükümetlerin tedbir amaçlı olarak sosyal güvenlik açıklarını nasıl kapatılacağı, emeklilik yaşının yükseltilmesi, sağlık ve bakım hizmetlerinde kısıtlamaların olması dikkat çekmektedir. Oysa yaşlı nüfusun artması toplumsal algıda bir sorun olarak görünmemesi gerektiği yönündedir. Sosyal yaşamı dikey ve yatay kesen (crosscutting) faktörler doğrultusunda yaşlıların sosyal güvenlik, refah ve sağlık bakımından sorunlar yaşadığı düşünülmektedir (Arun, 2013;Brownell, 2014).

Toplumsal öncelik olarak yaşlı bireylerin sağlık hizmeti ihtiyacını karşılamak gerekmektedir. Yaşlı bireylerin ömürlerini yaşamaya değer kılabilmek için yaşam kalitelerini yükseltmek ve sağlık hizmetlerinden mümkün olduğunca en iyi şekilde yararlanmasını sağlamak gerekmektedir (Rantanen ve ark., 2019). Sağlık hizmetlerine eşit erişim imkanı yaşlı bireyleri daha güvende hissetmelerini sağlamaktadır. Yaş ilerledikçe bakım hizmetleri artmakta ve zorunlu hale gelmektedir. Eğer hükümetler zorunlu ihtiyaçları karşılayamadığında yaşlılara düşen maliyet artmaktadır.

Ülkemizde yaşlılık dönemi, ekonomik krizler, enflasyon gibi sebeplerden ötürü yaşam şartları daha zorlaşabilmektedir. Ülkemizde görülen temel sorunlardan birisi yaşlı aylıklarına artış uygulanmasına rağmen yaşlıların yaşam kalitesinde yeteri kadar iyileştirme sağlayamamaktadır. Bu düşünce ile iyileştirici politikalar belirlemeye çalışılmıştır. Bu politikaların kapsamında temel olarak yaşlılara fırsat eşitliği sağlanması, istihdam imkanı sağlanması, ekonomik refah sağlanması, aktif yaşamda yer almaları ve sosyal güvenlik, koruma ve bakım hizmetlerinin yeniden organize edilmesi gibi unsurlar yer almaktadır (Kahrıman, 2014).

Türkiye'de yaşlı sağlık hizmetlerine bakıldığında; sosyal devlet açısından en önemli güçlü yapısı sosyal güvenlik sistemidir. Bu sistem içerisinde primli ve primsiz ödemeler yapılmaktadır. Primli ödemeleri kamu çalışanları, özel sektör çalışanları ile bağımsız çalışanlardan ayrı ayrı farklı standartları kapsamaktadır. Primsiz ödemeler ise düzenli olarak karşılıksız yapılan yardımları (gazilere, ihtiyaç halindeki yaşlılar ve özür-

lülere) kapsamaktadır (Bayri, 2013). Türkiye'de 2022 saylı kanuna göre yaşlı aylıkları gelir testine dayalı olarak 65 yaş ve üzeri yaştakiler için verilmektedir. Yaşlı bakım hizmetlerinde en yaygın olanı kurumsal yatılı bakımlardır. Bunlar huzurevleri, yaşlı bakım ve rehabilitasyon merkezi ve yaşlı yaşama evlerinden oluşmaktadır. Ancak sosyal güvenlik kapsamı içerisinde yer almayan daha çok belediyeler tarafından karşılanan evde bakım hizmetleri yer almaktadır. Bu sistem arzu edilen düzeyde yaygınlaşmamıştır. Sağlık Bakanlığı tarafından yürütülen evde sağlık hizmeti uygulamasında ise yalnızca sağlık hizmeti sunulmaktadır. Ülkelerin uygulamaya koyduğu sosyal politikalar yaşlıların bugün veya gelecekte karşılaşabilecekleri sorunları azaltabilir veya artırabilir.

Sonuç

Yaşlıların yaşamış oldukları sorunlar bireysel olarak etkilemenin yanı sıra toplumun tamamını etkilemektedir. Çalışmanın kapsamında yaşlılara yapılan emeklilik aylıkları gibi yardımların neler olduğunu ve etkileri üzerinde durulmuştur. Yaşlılara yönelik sosyal yardımların yoksullaştırıcı etkisinin ekonomik boyutundan bahsedilmiştir.

Yaşlanan nüfus, toplumda sağlık, ekonomik, sosyal ve psikolojik sorunlara neden olabilmektedir. Yaşlılığın diğer yaş dönemlerine göre risk faktörlerinin açık olduğu bir evredir. Yaşlıların yaşamış olduğu fiziksel, psikolojik sorunlar ekonomik boyutta etki yaratabilmektedir. Öncelikle gelir kaybına neden olabilir. Yaşlı yoksulluğu, işgücü piyasasındaki eşitsizliklerden, sosyal güvenlik sisteminin kapsamının yetersiz olmasından, kişilerin kayıt dışı çalışmasından ya da emekli aylıklarının düşüklüğünden kaynaklanmaktadır. Yaşlılara yönelik oluşturulan sosyal politikalar yaşana riskleri azaltmada önemlidir. Bu noktada sosyal güvenlik sistemi yaşlı yoksulluğunu ortadan kaldırabilecek en önemli araçtır.

Türkiye'de yaşlı yoksulluğunun nedenlerini çözümleyebilmek, aslında yaşlıların çalışma yaşamlarındaki çalışma koşulları (ücret, kazanç düzeyi, sosyal güvenlik vb.) ile ilgilidir. Bununla birlikte yaşlılara dönük sosyal güvenlik programlarının etkinliği ile ilgilidir. Özellikle kayıt dışı (sigortasız) çalışan kişiler, yaşlılık dönemlerinde sosyal korumadan büyük ölçüde eksik kalmaktadır. Vergilerle karşılanan yaşlılara yapılan sosyal yardımların kapsam darlığı ve yararlanma koşullarının zorluğu yaşlı yoksulluğunu arttırabilmektedir. Bu sosyal yardımların miktarı artırılması gerekir. Türkiye'de yaşlı yoksulluğunu azaltacak önlemlerin başında ilk olarak, işgücü piyasasında kadınlara yönelik eşitsizlikleri ortadan kaldıracak politikaların olması, temelinde kadınların eğitim seviyesi ve kayıtlı işlerde çalışma oranının artırılması gerekmektedir. İkinci olarak, sosyal sigorta programlarının kapsamlarını genişletme ve düzenleme gerektirebilir. Özellikle çalışma koşuları gözden geçirilmelidir. Sosyal sigorta sis-

teminde aylık bağlama oranının alt sınır gözden geçirilmelidir. Yoksulluk sınırının altında kalan yaşlılara sosyal yardım alabilme imkanı verilmelidir. Kayıtlı istihdam teşvik edilmeli, özellikle çalışanların kazançlarını gerçek ücret üzerinden bildirmelerini sağlayacak teşvik uygulamaları ile denetimler arttırılmalıdır.

KAYNAKÇA

Açmaz, Ö. (2015). Devlet Memurları İçin Tamamlayıcı Emeklilik Sistemi Önerisi (2015). Sosyal Güvence, (7), 7-34.

Arabacı, R.Y., Alper, Y. (2010). Sosyal Güvenlik Reformunun Yaşlılık Aylıklarına Etkisi: Yoksulluk Yaratan Bir Sosyal Güvenlik Sistemi. Amme İdaresi Dergisi, Cilt. 43 (2), 101-117.

Arun, Ö. (2013). Ageing in Turkey: The Peter Pan Syndrome? In J Troisi , J. ve von Kondratowitz, H., J.,(ed). Ageing in the Mediterranean. London: Policy Press, 301-388.

Bayri, O. (2013). Türkiye'de Sosyal Güvenlik Sisteminin Kurum ve Kapsam Olarak Gelişimi ve Sosyal Güvenlik Adaleti. Sosyal Güvenlik Dergisi, 3 (2), 18-60.

Büken, N. (2008). Yaşlılık Etiği. Türk Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Araştırmaları Yıllığı, (1)1: 205-218.

Carter B, McGoldrick M, eds. (2005). The Expanded Family Life Cycle, 3rd ed. Boston: Allyn and Bacon.

Demirbilek, T., Özgür, A. Ö. (2017). Gümüş Ekonomi ve Aktif Yaşlanma Bağlamında Yaşlı İstihdamı. Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi, 10(1).

Duru-Aşiret, G. Kaymaz, T., Canbolat, Ö., Kapucu, S. (2015), Hemşirelerin Yaşlıya İlişkin Tutumları, Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi, 17(1): 10-20.

Duyan, V. (2000). Yaşlılık ve Gerontolojik Sosyal Hizmet. Erkan G., Işıkhan V. (eds.) Antropoloji ve Yaşlılık: Prof. Dr. Vedia Emiroğlu'na Armağan içinde, (s. 119) Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu Yayını.

Dziechciaz, M., Pilip, R. (2014). Biological Psychological and Social Determinants of Old Age: Bio-Psycho-Social Aspects of Human Aging, Ann Agric Environ Med 21(4):835-8.

Filgueira, F., Manzi, P. (2017). Pension and Income Transfers For Old Age: Inter-And Intra-Generational Distribution in Comparative Perspective (No. 225). Naciones Unidas Comisión Económica para América Latina y el Caribe (CEPAL).

Kahrıman, A. (2014). Türkiye'de Sosyal Koruma Kapsamında Yaşlılık ve Yaşlılıkla İlgili Uygulanan Politikalar. Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, **Çanakkale, 172-174.**

Kökleme, M. (2017). Yaşlı Yoksulluğu. Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED) 2017, Cilt 3, Sayı 2, Sayfa 197-208 197.

Köse, G., Ayhan, H., Taştan, S., **İyigün**, E., Hatipoğlu, S. (2015), Sağlık Alanında Farklı Bölümlerde Öğrenim Gören Öğrencilerin Yaşlı Ayrımcılığına İlişkin Tutumlarının Belirlenmesi, Gülhane Tıp Dergisi (57): 145-151.

Nazlıer-Keser, E.N. (2019). Türkiye'de Yaşlı Yoksulluğu Sorununa Yönelik Bir Değerlendirme. Toplum ve Sosyal Hizmet, 30(2), 739-764.

OECD Pensions Outlook 2020, https://read.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/oecd-pensions-outlook-2020_67ede41b-en#page5

Öztürk, M., Çetin, B.I. (2009). Dünyada ve Türkiye'de Yoksulluk ve Kadınlar. Journal of

Yaşar University, 3(11), 2661-2698.

Palmore, E.B. (1999). Ageism: Negative and Positive. 2nd Edition, Springer, New York.

Rantanen, T., Portegijs, E., Kokko, K., Rantakokko, M., Törmäkangas, T., & Saajanaho, M. (2019).

Developing an Assessment Method of Active Aging: University of Jyvaskyla Active Aging Scale. Journal of aging and health, 31(6), 1002-1024.

Riddell, R. (2004). Approaches to Poverty a Note From The Development Perspective.

International Council on Human Rights Policy Researchers, Meeting.

Robalino, D.A., Holzman, R. & Takayama, N. (2009). Closing The Coverage Gap The Role Of Socıal Pensıons And Other Retırement Income Transfers. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank 1818 H Street, NW.

Sen, A.K.(1985). Commodities and Capabilities. North-Holland: Elsevier Science.

Şeker, A., Kurt, G., (2018). Bir Sosyal Politika Alanı Olarak Yaşlılık ve Sosyal Hizmet Uygulamaları. Nüfus Bilim Dergisi/ Turkish Journal of Population Studies, 40: 7-30

The World Bank Indicators Web Sayfası, https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators. Erişim Tarihi: 20.06.2022.

Tufan, İsmail, (2003), Modernleşen Türkiye'de Yaşlılık ve Yaşlanmak Yaşlanmanın Sosyolojisi, İstanbul: Anahtar.

Türkiye İstatistik Kurumu,TÜİK Haber Bülteni , 2021, Sosyal Koruma İstatistikleri, 2020 , sayı 37193 .

Türkiye İstatistik Kurumu,TÜİK Haber Bülteni , 2022, **İstatistiklerle Yaşlılar, 2021** , sayı 45636

Yerli, G.(2017). Yaşlılık Dönemi Özellikleri ve Yaşlılara Yönelik Sosyal Hizmetler. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research Cilt: 10 (52).

Zsarnoczky, M. (2016). Innovatıon Challenges of the Sılver Economy. Management (16487974), 28(1).